

И. РАҲИМОВ

ЛОГИКАДАН
АМАЛИЙ
МАШҒУЛОТЛАР
ВА МЕТОДИК
ТАВСИЯЛАР

(Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим министрлиги томонидан университетларнинг гуманитар факультетлари студентлари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган)

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1988

Тақризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор *Б. Исмоилов*,
фалсафа фанлари кандидати, доцент *А. Ҳажибоев*.

Р 33

Раҳимов И.

Логикадан амалий машғулотлар ва методик
тавсиялар: (Ун-тларнинг гуманитар фак. студ.
учун ўқув қўлл.).— Т.: Уқитувчи, 1988.—208 б.

Раҳимов И. Практикум и методические рекомендации
по логике.

ББК 87.4я 73

0802040000—74
Р $\frac{353}{(04)}-88$ 91—88

© «Уқитувчи» нашриёти, 1988 й.

ISBN 5—645—00125—7

«...Хар қандай бошқа фан сингари, тафаккур ҳақидаги фан ҳам тарихий фандир. Инсон тафаккурининг тарихий тараққиёти ҳақидаги фандир. Бу эса тафаккурни амалий равишда эмпирик соҳаларга татбиқ этиш учун ҳам катта аҳамиятга эга».

Ф. Энгельс

СУЗ БОШИ

ҚПСС Марказий Комитетининг Пленуми 10 апрелда ва СССР Олий Совети 12 апрелда маъқуллаган умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида ўқитувчи кадрлар тайёрлашни анча яхшилаш учун «этика ва эстетика, логика, совет ҳуқуқини ўқитиш, тарбиявий иш методикаси кенгайтирилсин»¹ деб кўрсатилган. Мана шундай масъулиятли вазифа эса логика фанининг ҳам зиммасига тушади. Чунки логика фани маркеча-ленинча философия асосида ривожланиб, совет кишиларида илмий дунёқарашни шакллантиришда, кишилар онгидаги эскилик сарқитларига қарши курашда жуда катта маънавий қурол ролини ўйнайди.

Ҳозирги замон фанида сиёсатда ва ижтимоий ҳаёт соҳаларида ажойиб кашфиётлар, мураккаб жараёнлар юз бермоқда. Мана шундай янгиликларни таҳлил қилиш учун М. С. Горбачев айтганидек, янгича муносабат, ҳатто янгича тафаккур қилиш керак². Янгиликларни тушуниб олиш ва уни ҳимоя қилиш учун эса замонавий фан билан таниш бўлиш керак. Студентларда мана шундай қобилиятни янада ривожлантириш учун эса мантиқий машқлар катта ёрдам беради.

Логика университетларнинг ва педагогика институтларининг гуманитар факультетларида умумий предмет сифатида ўқитилади. Програмада кўрсатилган соатларнинг деярли ярми амалий машғулотлар учун ажратилган. Шунга қарамай ўзбек тилида олий ўқув юртлари учун на методик қўлланма ва на машқлар тўплами шу вақтгача ёзилган.

Олий ўқув юртларида логикадан ўтиладиган амалий

¹ «Совет Узбекистони» газ., 1984 й., 15 апрель.

² «Известия», 22 ноябрь, 1985 йил.

машғулот методикаси етарли ишланмаган. Маълумки, логика қийин фанлар қаторига киради. Шу бондан ҳам уни муваффақиятли ўзлаштиришнинг бирдан-бир йўли олинган назарий билимларни амалий машғулотлар билан мустақамлашдир. Қўлингиздаги мазкур қўланма ана шу мақсадга хизмат қилади. Унда берилган машқларнинг баъзилари анча енгил бўлса, баъзи бирлари устида чуқурроқ ўйлаб, анча фикр юритиш керак бўлади. Масалан, йўл инспектори кўча қондасини бузганлиги учун бир неча кишини йўлдан тутиб турди. Уларни рост гапиришга ундаб, истаган жавобини олди. У «Агар қонда бузар рост гапирса 1 сўм, агар ёлғон гапирса 3 сўм жарима оламан» деган шартни қўйди. Хўш, шундай пайтда қонда бузарнинг биронтаси жаримадан қутулиб қолиши мумкинмикин? Айнан ана шундай қизиқарли, иккинчи томондан жиддий ўйлашни талаб қиладиган саволлар қўлланмада берилган. Бу саволларга жавоб топиш эса анча ўйлашни талаб қиладди. Мантиқан фикр юритилса, жаримадан қутулиш учун айтиладиган жавобни топиш мумкин. Бироқ бундай масалаларни ечиш учун мантиқий машқ қилишни билиш, бунинг учун эса ҳозирги замон логикаси билан таниш бўлиш керак.

Ҳозирги замон логикаси кишиларнинг дунёқарашига кўпроқ таъсир қилмоқда. Чунки у назариягина эмас, балки ғоят муҳим амалий аҳамиятга ҳам эга бўлган қизиқарли фандир. У сунъий тил асосида ҳамма учун умумий бўлган жараёнларни чуқурроқ ўрганишда, ақлий ҳамда жисмоний меҳнатни моделлаштиришда кенг қўлданмоқда. Шунинг учун қўлланмада ҳозирги замон формал логикаси ва унинг «тил»ига оид машқ ва масалалар ҳам берилган. Ҳар бир мантиқий машқдан олдин мазкур тема юзасидан маълум тушунтириш тексти баён этилган. Бунинг бонси шундаки, логикадан амалий машғулот ўтказиш тилшуносликдагидек фақат машқлар орқалигина эмас ёки диалектик ва тарихий материализмдагидек, фақат тема юзасидан берилган саволларга жавоб бериш асосида эмас, балки ҳар иккаласининг қўшилишидан иборат бўлади. Студентлар маълум тема юзасидан назарий билимга эга бўлиб, шу билимларни амалий машғулотда ижодий ва мустақил қўллаши асосида берилган мантиқий машқларни еча билишлари керак.

Ушбу китоб СССР Олий ва ўрта махсус таълим ми-
нистрлиги томонидан тасдиқланган программа асосида

ёзилди, текст ва амалий машғулотлар ҳам шу асосда тузилди.

Маълумки, логика бошқа фанлар билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Шунинг учун методик қўлланмада логиканинг бошқа аниқ фанлар билан, айниқса, ҳуқуқшунослик, тилшунослик, адабиёт ва тарих фанлари билан алоқаси ҳар бир темада имкони борича таъкидлаб кўрсатилган. Бу фанлардан айрим-айрим машқлар келтирилган. Бундай усул мутахассисликка оид фанларни чуқурроқ билиб олиш учун студентларга яқиндан кўмаклашади деб ўйлаймиз.

Қўлланмада диалектик ва формал логика, математик логиканинг предметлари, уларнинг ўзига хос томонлари алоҳида кўрсатилиб, ҳар бир теманинг қисқача таърифи берилган. Чунки тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш каби тафаккур формалари: гипотеза, исбот, моделлаштириш, аналогия каби илмий билиш шакллари; тушунчаларни таърифлаш ва бўлиш, чегаралаш ва умумлаштириш, тушунчалар ва ҳукмлар ўртасидаги муносабатлар каби мантиқий усуллар билан диалектик логика ҳам, формал логика ҳам шуғулланади. Аммо формал логика диалектик логикадан фарқли ўлароқ, ушбу масалаларнинг қайси томонини ва қандай нуқтаи назардан ўрганишни ҳам қўлингиздаги ушбу қўлланма кўрсатиб ўтади.

Мантиқий тушунчаларнинг кундалик ҳаёт онги даражасидаги шаклланиши билан назарий онг босқичи ўртасида жиддий тафовут бор. Ҳар бир мантиқий тушунчаларнинг расмана онг даражасидаги маъноси билан илмий мезонлари ўртасидаги фарқ ҳам қўлланмада алоҳида кўрсатилди.

Қўлланмада ҳар бир тема юзасидан қисқача методик маслаҳатлар, амалий машғулотларнинг планлари тавсия тариқасида берилган, шунингдек, ҳар бир тема юзасидан асосий ва қўшимча адабиётлар рўйхати тавсия этилган.

Қўлланмага айрим мантиқий терминларнинг қисқача луғати илова қилинди. Бунда ҳар бир терминнинг формал логик маъносига эътибор берилди.

Терминларни изоҳлашда Н. И. Кондаковнинг «Мантиқий луғат» ва «Фалсафадан қисқача луғат» асарларидан фойдаланилди.

Совет мантиқшунослари бир неча ўқув қўлланмалари, дареликлар ёздилар. М. Строгович, В. Р. Асмус, К. Бакрадзе, Д. П. Горский, Н. И. Кондаковлар томо-

нидан 40—50-йилларда ёзилган дарслик ва қўлланмалари, кейинги йилларда Белоруссия ва Ленинград университети олимлари томонидан ёзилган дарсликлар, олий ўқув юртлари учун В. И. Кириллов, А. А. Старченко томонидан ёзилган ҳуқуқшунослар учун дарсликлар шулар жумласидандир.

Нашр этилган китоблар орасида Н. В. Воробьев, В. М. Богуславский, А. И. Уемов, Р. Д. Ключковский, Э. Кольман, О. Зих каби совет ва чет эл олимларининг методик қўлланма, машқ ва масалалар тўпламларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Юқорида номлари келтирилган китобларнинг ютуқлари ҳам қўлланмани тузишда ҳисобга олинди ва улардан фойдаланилди.

Бундан ташқари, матбуотда логика фани юзасидан эълон қилинган мақола, монография ва китобларда кўрсатилган янгиликлар умумлаштирилди, логика фанининг кейинги ютуқлари ҳисобга олинди.

Маълумки, С. Н. Виноградов ва А. Ф. Кузьминларнинг 1949 йилда чиқарилган ўрта мактаблар учун логикадан дарслиги, М. Хайруллаев ва М. Ҳақбердиевларнинг логикадан ўқув қўлланмаси (1984 йил), авторнинг логикадан икки қисмдан иборат ўқув қўлланмаси (1978—1980 йиллар) нашр этилган. Бироқ уларни фақат кутубхоналардангина топиш мумкин. Иккинчи томондан, у китобларнинг ҳаммасида ҳам амалий машғулотларга кам эътибор берилган, методик тавсиялари ҳам йўқ.

Замонавий мантиқий таълим-тарбия назарий масалаларни амалиётга татбиқ этишни талаб қилади, бунинг учун эса ҳар бир факультет мутахассислигини эътиборга олиш керак бўлади.

Бундан ташқари, олий ўқув юртларининг кечки ва сиртқи бўлим студентларининг логика фанини ўрганишдаги ўзига хос томонларига ҳам эътибор бериш керак.

Ушбу методик қўлланманинг юқорида зикр этилган дарсликлардан фарқи шундаки, унда назарий билим олишнинг методикаси ҳамда амалий машғулот олиб бориш йўлларига алоҳида эътибор берилган.

Ушбу китоб формал логикадан ўзбек тилида ёзилган биринчи методик қўлланма бўлганлиги туфайли у айрим камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин, албатта. Шунинг учун ҳам унга оид ўз фикр ва мулоҳазаларини билдиришган китобхонлардан беҳад миннатдор бўламиз.

Автор.

ЛОГИКА ПРЕДМЕТИ

Бу темани баён этишда қуйидаги масалаларга эътибор бериш керак бўлади:

1. Билиш жараёнида тафаккурнинг роли;
2. Тафаккур — логика предмети;
3. Логиканинг таърифи;
4. Диалектика ва формал логиканинг ўзаро муносабати.

Бу мавзунинг моҳияти диалектик материализмнинг дунёни билиш мумкинлиги тўғрисидаги таълимотидан келиб чиқишни ҳамда В. И. Лениннинг «Жонли мушоҳададан абстракт тафаккур ва *ундан практикага — ҳақиқатни* билишнинг, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли ана шундайдир»¹ деган таълимотига суяниб, билиш жараёнларини баён этишни талаб қилади.

В. И. Ленин таълимотидан кўришиб турибдики, билишнинг дастлабки босқичи жонли мушоҳададир. У ўзичига *сезги, идрок ва тасаввур* каби билиш формаларини қамраб олади.

Сезгилар орқали моддий дунёдаги буюмларнинг бирон хусусиятини билиб оламиз, яъни унинг *қаттиқлиги, ранги, ҳиди, мазаси* ва шу кабиларни онгимизда акс эттирамиз.

Сезгидан кўра мураккаброқ психик жараён — бу идрокдир. Идрокда нарса ва ҳодисалар яхлит ҳолда акс эттирилади. Масалан, бирор бинони идрок этаётган бўлсак, биз унинг фақат рангини ёки кўринишинигина акс эттирмасдан, балки унинг бир бутун образини ўз онгимизда ҳосил қиламиз. Бунда унинг бутун хусусиятлари яхлит бирликда мужассамлашади, яъни бинонинг ҳамма хусусиятларини бирлаштириб, ягона образ ҳосил

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 159-бет.

қиламиз. Демак, буюм ва ҳодисаларнинг онгимизда яхлит ҳолда акс этиши, бу идрок экан.

Биз одатда буюмларни бевосита идрок этибгина қолмасдан, балки илгари идрок этган предметларнинг образини миямизда қайта ишлаб, тиклаймиз (масалан, кеча гаплашган дўстимизнинг қиёфасини миямизда қайта тиклаймиз). Бундай қайта ишлаб, тикланган образ — т а с а в в у р деб аталади. Демак, тасаввур — шу оннинг ўзиде бевосита идрок этилмаган предмет ва ҳодисаларнинг қайта тикланган ҳиссий образидир.

Бизнинг сезги, идрок ва тасаввурларимиз объектив оламни билишимизнинг бошланғич ва бевосита шакллари дидир. Булар ҳиссий билиш босқичлари деб ҳам юритилади. Ҳиссий билиш, яъни жонли мушоҳада босқичи орқали биз нарса ва ҳодисаларнинг ташқи томонлари, ташқи боғланишларини биламиз. Аммо ҳиссий билиш шакллари бизга нарсаларнинг ички боғланишини ва ривожланиш қонунларини очиб бера олмайди, бунга эса биз тафаккур орқали эришамиз.

Тафаккур воқеликни умумлаштириб ва абстрактулаштириб акс эттиришдидр. Тафаккурда предмет ва ҳодисалар муайян фикр шаклида умумлашган, абстрактулашган ҳолда акс этади. Логика асосан мана шу тафаккур ва унинг шакллари билан шуғулланади. Бироқ, тафаккур фақат логиканинг предметиғина эмас, чунки уни философия, физиология, психология, формал логика, математик (символик) логика, диалектик логика каби фанлар ҳам ўрганади. Аммо бу фанларнинг ҳар бири тафаккурнинг маълум томонини, унинг маълум хусусиятларини турли жиҳатдан ўрганишини унутмаслик керак.

Физиология — тафаккурнинг табиий асосини, яъни инсон мияси фаолиятидаги фикрлаш жараёнининг моддий механизмини текширади. Физиологик жараёнсиз инсон миясида сезиш, идрок, тасаввур, фикрлаш каби ҳеч қандай жараён юз бермайди. Физиология туфайли фикрлаш жараёнининг табиий-илмий асоси очиб берилади. Тафаккур жараёни инсон нерв системаси ҳамда бош мия олий нерв фаолияти билан боғлиқ ҳолда қандай вужудга келишини фақат физиологияғина асослаб беради. Демак, фикрлаш мия фаолиятининг натижаси экан ва шу боисдан ҳам физиологик жараёни инсон психик ҳолатининг вужудга келишидаги зарурий механизм деб бемалол айта оламиз.

Психология индивидуал тафаккурнинг ривож-

ланиши ва вазифаларини, унинг ривожланиши ва юзага келишидаги қонуниятларни, индивидуал тафаккурнинг турли босқичларидан иборат психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира, тасаввур) нинг ўзаро алоқасини ўрганади. У тафаккурнинг индивидуал ривожланиш жараёнидаги таълим-тарбия, меҳнат фаолияти кабиларнинг ролин очиб беради.

Математик логика — фикрлаш жараёнини турли символлар ёрдамида, **математик методлар** асосида ўрганади. **Математик логика** формал логиканинг ривожланишида янги босқичдир. Бунда тўғрилиги исботланган билимлар асосида янги хулосалар келтириб чиқарилади. Бу логикада турли формалаштирилган тил асосида, символлар ва белгилар орқали (формал логика қонунларини татбиқ этиб) турли мантиқий амаллар бажарилади. Чунки математик логика ҳам традицион логика сингари формал логика қонунларига бўйсунди.

Формал логика да хулоса орқали янги билимга келишни Аристотель (эрамиздан илгариги 284—322 йилларда яшаган) асос солган традицион логикада учратамиз.

Математик логика традицион логика сингари формал логикадир. Чунки у формал логика каби билимларни абстрактлаштиради (мавҳумлаштиради), уларни турли символ ва белгилар муносабати, ўзаро алоқаси орқали бир фикрдан иккинчи фикрни келтириб чиқаради. Шу асосда форманинг изчиллиги ҳисобга олинади (мазмун асосида эмас). Бунда форма орқали мазмун ифодаланади.

Ҳозирги даврда математик логика муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. У муайян жараёнларнинг мазмунидан абстрактлаштириш, формалаштириш асосида янги қонуниятларни очиш имкониятини бераётир. **Математик логика** математикада, кибернетикада, электрон-ҳисоблаш машиналарининг лойиҳасини тузишда, турли автоматик жараёнларни бажариш ва уларни бошқаришда, программалаштириш назарияларида жуда кенг қўлланмоқда. **Математик логика** ҳозирги кунда фикрлаш жараёнини символлар, белгилар орқали формалаштириш асосида янги хулосалар чиқариш проблемаси билан шуғулланмоқда.

Формал логика — фикрларимизнинг структура-сини, тузилишини, унинг конкрет формаларини текширади. Бироқ фикрлашнинг ривожланишини, унинг шакл-

ланиш жараёнини ўрганишни эса ўзидан соқит қилади ва у фикрнинг тузилишини форма жиҳатидан ўрганади. Шу нарса равшанки, инсоннинг фикрлаш жараёнининг ўзи турли қонуниятларни келтириб чиқаради. Чунки нарсаларнинг форма жиҳатидан муносабати воқеликнинг ўзида турли қонуниятларни келтириб чиқаради. Масалан, оқсил моддалар аминокислоталар таркибига, уларнинг жойлашишига боғлиқ эканлигини олимлар аниқлашди. Бизнинг фикрларимизда бўлса айнан ана шу қонуниятлар акс этади, ифодаланади. Шунга кўра фикрларимиз ва уларнинг турли шакллари ўз структураси жиҳатидан турли қонуниятлар, қондалар асосида юзага келади. Биз ўз фикрларимиз таркибини, тузилишини ўзгартириб, улар ўртасидаги муносабатни ўзгартирувчи турли қондаларни ҳосил қиламиз. Мана шу қондалар асосида бир тўғри фикрдан янги бир тўғри фикрни келтириб чиқарамиз (бунда предмет ва ҳодисалар ўртасидаги муносабат, улар ўртасидаги фарқ, албатта, ҳисобга олинади). Бундай жараёни эса формал логика ўрганади. Бироқ формал логика фикрларимизнинг ҳажм томонига, яъни миқдорий муносабатига кўпроқ эътибор беради. Мисол тариқасида қуйидаги икки фикрни олиб ифодалайлик:

1. Ўзбек совет адабиётининг асосчиси.

2. «Бой ила хизматчи» драмасининг автори.

Формал логика нуқтан назаридан бу ҳар икки фикр бир аҳамиятлидир. Чунки ҳар иккаласи ҳам бир ҳажмга эга. Ҳар икки фикр ҳам Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни ифодалайди. Яъни, бунда битта предмет икки томондан ифодаланиб, у бир ҳажмга эгадир. Формал логика фикр формаларини фақат тузилиш (структура) жиҳатидан ўрганади. Бунда биринчи планда фикр форма жиҳатидан текширилиб, унинг мазмуни эътибордан соқит қилинади.

Формал логика нуқтан назаридан юқоридаги фикрлар тўғри фикрлардир. Чунки улар ҳажм жиҳатидан бир хил. Бундай формал логикадан «ҳажмига қараб» деган принцип юзага келади. Бу принципга кўра: «Агар турли мазмундаги фикрлар ўзининг ҳажми жиҳатидан бир хил бўлса, бир хил фикрлар деб ҳисобланади»,— деган қоида келиб чиқади.

Тафаккур диалектик логиканинг ҳам текшириш объектидир. Формал ва диалектик логика тафаккурни турли жиҳатдан ўрганади. Бу жиҳатдан диалектик логика

ва формал логика икки хил фан бўлиб, улар ўз тарихи ва предметига эгадир.

Формал логиканинг асосчиси қадимги грек философи Аристотелдир. У биринчи бўлиб тафаккур формалари ва қонунларини текширишни бошлаб берди. У силлогизм тўғрисида анча мукаммал таълимотни берди. XVII асрда Ф. Бэкон ва бошқалар томонидан индуктив логика яратилди. Шундай қилиб, традицион классик формал логика вужудга келди.

Диалектик логика илми фаннинг узоқ ривожини натижасида шаклланди. Марксгача диалектик логиканинг ривожига Гегель жуда катта ҳисса қўшди. У мантиқий фанларнинг тараққиётини ва уларнинг ўзаро алоқасини биринчи бор кўрсатиб берди. Бироқ Гегель уларни абсолют идеяга боғлаб ўрганган ва ривожланишнинг сабабчисини мутлақ ғоя деб тушунтирган эди.

Диалектик логика марксизм назариячилари томонидангина ҳақиқий фанга айланди. Марксизм тафаккурни объектив реалликнинг инъикоси деб, мантиқий фанларни эса инсоннинг ўз амалий фаолиятида бир неча бор такрорланадиган нарсаларнинг унинг миёсида акс этган муносабатлари деб қарайди.

«Объектив диалектика деган нарса,— дейди Ф. Энгельс,— бутун табиатда ҳукм суради, субъектив диалектика деган нарса ва диалектик тафаккур эса бутун табиатда ҳукм сурувчи ҳаракатни қарама-қаршилиқлар йўли билан акс эттиради...»¹. Демак, диалектика қонунлари айни вақтда диалектик логика қонунлари сифатида ҳам юзага келади.

Билиш босқичларини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин

Билиш босқичи	Билиш формалари	Тафаккурнинг хусусиятлари
I босқич (ҳиссий билиш)	сезги идрок	Умумлаштириш, зарурий муносабатларни топиш, ҳақиқий ёки хато эҳсини топиш, бавосита билиш, тил билан бавосита боғлиқлиги ва шу кабилар
II босқич (ақлий билиш)	тасаввур тушунча ҳукм хулоса чиқариш	

¹ Энгельс Ф. Табиат диалектикаси, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1983 йил, 181-бет.

Шунинг учун ҳам диалектик логика тафаккур формаларининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва билиш жараёнининг диалектиказини ўрганади.

Тафаккурни ўрганадиган фанлар

Фаннинг номи	Тафаккурнинг қайси томонини ўрганади
Физиология	Тафаккурнинг табиий асосини—инсон мия фаолиятининг моддий механизмини текширади.
Психология	Тафаккурнинг норматив ривожланиши, унинг вазифаларини ўрганади.
Математик логика	Фикрлаш жараёнини турли символлар ёрдамида математик усуллар асосида ўрганади.
Формал логика	Тафаккур формаларини, уларнинг структурасини, фикр жараёнида ҳулоса чиқаришнинг қонун ва қоидаларини ўрганади.
Диалектик логика	Тафаккурнинг қонун ва формаларининг пайдо бўлиши, ривожланиши, уларнинг бир-бирларига ўтишиви, ҳуллас, билиш жараёнининг диалектиказини ўргатади.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

(философия мутахассислари учун)

1-м а ш қ

1. Билиш жараёнининг босқичларига характеристика беринг.
2. Жонли мушоҳада ва унинг формалари ҳақида сўзланг.
3. Абстракт тафаккур ва унинг формалари ҳақида сўзланг.
4. Тафаккурнинг асосий хусусиятларини айтиб беринг.
5. Тафаккурни ўрганадиган фанларни санаб чиқинг ва улар тафаккурнинг қайси томонларини ўрганишини аниқланг.
6. Логика ва психологиянинг ўзаро муносабатини айтинг.
7. Диалектик ва формал логика муносабатларини баён этинг.

2-м а ш қ

1. Билиш босқичларини схемада кўрсатинг.
2. Формал логикага таъриф беринг ва уни изоҳланг.
3. Логикада қандай асосий қонунлар бор? Уларга характеристика беринг.
4. Формал логикада қандай символлар ишлатилади ва билишда белгиларнинг роли қандай?
5. Гил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати ҳақида марксча-ленинча таълимотни тушунтиринг. Табиий ва сунъий тилларга характеристика беринг.

Қуймадаги мантиқий масалаларни ечинг ва уларни таҳлил қил-
линг:

1. Суд олдида уч киши турибди. Улардан ҳар бири 5 жиноятчи ёки жиноятчи эмас. Бироқ судья жиноятчилар ҳар доим ёлғон гапиряшини, жиноят қилмаган киши эса доим саволларга тўғри жавоб беришини билар эди. Лекин бу уч кишининг қайси бири жиноятчи, қайси бири жиноятчи эмаслигини билмасди.

Суд биринчи кишини сўроқ қилиб кўрди. Унинг жавобини эшитмадими ёки тушунмадими, ҳар ҳолда олдин иккинчи кишидан, кейин эса учинчи кишидан «Биринчи сўроқ қилинган ўзини жиноятчиман деб тав олдимиз?»—деб сўради. Иккинчи киши: «Жиноятчиман деб тав олди»—деди. Учинчи киши эса: «Жиноятчиман деб тав олмади»—деб айтди. Иккинчи ва учинчи судланувчилардан қайси бири жиноятчи эмас?

2. А, Б, Г, Д, Е. исмли кишилар бир-бирлари билан боғлиқ ҳолда ишлайдилар. Агар А. планини бажарса, Б. ҳам бажаради. Агар Б. бажарса В., В. бажарса Г., Г. бажарса Д. планини бажаради. Б. планини бажармади. Улардан қайсилари планини бажарган бўлиши мумкин.

3. Инспектор кўча қондаларини бузганлиги учун бир неча кишини ушлаб турди. Уларни рост гапиряшга ундаб: агар қонда бузар рост гапирса ундан 1 сўм, агар ёлғон гапирса 3 сўм жарима оламак, деган шартни ўртага қўйди. Бундай пайтда қонда бузарларнинг бирортаси жаримадан ҳутулиб қолиши мумкинми?

4. Агар сайланган депутатлар ҳисобидан деҳқон бўлмаган депутатлар сонини чиқариб ташласак, барча деҳқонлар сонидан депутат бўлмаган деҳқонлар сонини чиқариб ташланганда тўғри натижа оламизми?

5. «Ҳамма Х хусусиятга эга бўлган предметлар У хусусиятга эга» деган фикрдан «Ҳамма У хусусиятга эга бўлган предметлар Х хусусиятга ҳам эга» деб хулоса чиқариш мумкинми?

6. Живот қидирув органлари Қорабоев деган шахсни қидираётган эди. Ресторанда шубҳали уч киши ўтирганлиги, улардан бири албатта, Қорабоев бўлиши мумкинлиги тўғрисида хабар келди. Қидирув органлари ресторанга дарҳол етиб боришди. Бироқ, уларнинг қайси бири Қорабоев эканлигини аниқлаш жуда қийин эди. Чунки ресторанда ўтирган уч шубҳали кишиларнинг сочлари малла, оқ ва қора эди. Уларнинг қорасочлиги: «Фамилияларимиз Оқбоев, Қорабоев, Маллабоев бўлса-да, бироқ сочларимиз рангига мос эмас»,—деди. «Тўғри—деди Маллабоев. Уларнинг қайси сочилиги Қорабоев?»

АДАБИЕТЛАР

Маркс К. Л. Кугельманга (11 июль 1868 й.) хат.—К. Маркс, Ф. Энгельс, Уч томлик таянган асарлар, II том, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 й, 472—474-бетлар.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. «Ўзбекистон» нашриёти. Тошкент, 1979, 7—10, 16—19, 20—21-бетлар.

Энгельс Ф. «Табиат диалектикаси». «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1983, 26, 27, 181, 205—209-бетлар.

Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 166—168, 428—431-бетлар.

Ленин В. И. Импернализм капитализмнинг юқори босқичи. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 127—160, 164—172, 207-бетлар.

Ленин В. И. Яна қасаба союзлари тўғрисида. Тўла асарлар тўплами, 42-том, 341—344-бетлар.

ҚПСС XXVII съезд материаллари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1986 йил.

ҚУШИМЧА АДАБИЕТЛАР

Горский Д. П. Логика. М., 1958, I боб.

Кириллов В. М., Старченко А. А. Логика. М., 1982, I боб.

Коллектив. Формальная логика. Л., 1977, I боб.

Кондаков Н. И. Введение в логику. М., 1967.

Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. Тошкент, 1984, I боб.

Войшилов Е., К. Предмет и значение логики, М., 1967.

II боб

ТУШУНЧА

Ушбу темада амалий машғулот ўтиш учун программада философия мутахассислигидан ташқари факультетлар учун 6 соат вақт ажратилган. Шунинг учун бу тема юзасидан ҳар бири икки соатлик учта машғулот ўтиш талаб қилинади. Шунга кўра биз қуйидаги амалий машғулот планини тавсия қиламиз.

I машғулот (2 соат)

1. Тушунча воқеликнинг фикрий инъикос формасидир.
2. Тушунча ва сўз.
3. Тушунчанинг мазмуни ва ҳажми.
4. Тушунчаларнинг турлари.

II машғулот (2 соат)

1. Тушунчалар ўртасидаги муносабат:
 - а) сиғишадиган ва сиғишмайдиган тушунчалар;
 - б) сиғишадиган тушунчалар ўртасидаги муносабатлар;
 - в) сиғишмайдиган муносабатлар

III машғулот (2 соат)

1. Тушунчаларни бўлиш.
2. Тушунчаларни таърифлаш.
3. Синфлар устида амаллар.

Тушунча темаси баён этилаётганда студентлар тушунчанинг моҳияти тўғрисида материализм билан идеализм ўртасида кескин кураш кетишлиги ҳақидаги философик таълимотни ўзлаштириб олган бўлишлари керак.

Тушунчанинг ҳосил бўлиши мураккаб жараён бўлиб, унда таққослаш, анализ ва синтез, абстракция ва умумийлик, конкретлаштириш каби мантиқий усуллар қўлланилади.

Тушунча тафаккур формасидир. Инсон тушунчалар воситаси билан фикрлайди ва одамлар ана шу тушунча туфайли бир-бирлари билан мулоқотда бўладилар. Инсоннинг дунё ва дунёнинг қонунияти, моҳиятини билиши тушунчалар ва категориялар формасида содир бўлади.

Тушунча объектив воқеликни инсон онгида акс эттириш асосида пайдо бўлади. Тушунча моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий муҳим белги ва хусусиятлари инсон миёсида фикрий акс этиши асосида пайдо бўлади.

Аммо илмий тушунча билан кундалик ҳаёт тушунчаларини фарқ қилиш зарур. Инсон кундалик ҳаётида турли тушунчалардан фойдаланади. Бусиз инсон тафаккурининг бўлиши ҳам мумкин эмас. Одамлар кундалик ҳаётда «дарахт», «уй», «инсон», «китоб», «ўсимлик», «билим», «юлдуз», «фарзанд», «оила» каби тушунчаларни кўплаб ишлатади. Бу тушунчалар воқеликнинг инсон миёсига таъсир этиши, ўзаро муносабати асосида шакллангандир. Инсон мана шу нарсаларни воқеликда ўраниши асосида унинг муҳим томонларини ажратиб боради. Натижада турли тушунчалар вужудга келади. Кундалик ҳаётда кўзга ташланиб турган муҳим белгилар асосида тушунча ҳосил қилинади. Бироқ, илмий тушунчалар кундалик ҳаёт тушунчаларидан фарқ қилади ва улар воқеликдаги объектив қонуниятларнинг зарурий томонларини очиб беради, чунончи: «атом», «электрон», «масса», «қиймат», «ишлаб чиқариш», «моҳият» каби қатор илмий тушунчалар борки, улар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб муносабатларни, уларнинг моҳиятини, қонуниятини ифодалайди.

Тушунча воқеликнинг акс этиш формаси сифатида, даставвал умумийлиги билан фарқ қилади, яъни у воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий томонини акс эттиради. Масалан, «одам» тушунчасини олайлик. Бу тушунча ҳамма одамларга мансуб бўлган меҳнат қуроллари, воситаларини тайёрлаш ва уни такомиллаштиришни, уларнинг фаолиятидаги онглилик томонларини умумлаштиради. Ёки «дарахт», «уй» каби тушунчалар ҳам ҳамма дарахт, ҳамма уйларга тегишли бўлган белгиларни акс эттиради. Бу белгилар уларнинг муҳим бел-

гиларидир. Чунки умумий ва муҳим белгилар ўша предметнинг моҳиятини кўрсатади. Демак, предметнинг умумий муҳим белгиларини акс эттирадиган тафаккур шакли — бу тушунча экан.

Тушунчада бир ёки бир неча предметлар ва улар ўртасидаги муносабатларнинг муҳим ва умумий белгилари акс этади. Предметнинг белгилари чексиз. Масалан, «балиқ» тушунчасини олиб қарайдиган бўлсак, унинг умуртқали, жонли мавжудот эканлигини, унинг ҳам ҳайвонларга хос белгилари борлигини биламиз. Буларнинг ҳаммаси ҳам балиқнинг ва бошқа ҳайвонларнинг муҳим белгисидир. Аммо фақатгина «балиқ»қа тегишли бўлган муҳим, умумий белги, бу унинг ойқулоқ билан нафас олишидир. Бу белги балиқ учун нафақат ўзига хос белги, балки унинг учун умумий ва муҳим белгидир. Маълумки, белгилар предметларни бир-биридан фарқини ва бир-бирига ўхшашлик томонларини ифодалаб беради.

Масалан, ахлоқ инсонлар муносабатини тартибга солиб турадиган норма ва принциплардир. Шу билан бирга у ҳуқуққа ҳам ўхшашдир. Бироқ ахлоқ қонунда ёзилмаган муносабатларни тартибга солиб туриши билан ҳуқуқдан фарқ қилади.

Предметларнинг белгилари жуда кўп. Уларни предмет учун бўлган аҳамияти нуқтаи назаридан *муҳим ва номуҳим* белгиларга бўлиш мумкин.

Номуҳим белгиларнинг йўқолиши ёки ўзгариши билан мавжуд предмет аввалги ҳолатини сақлаб қолаверди. У бошқа предметга айланиб кетмайди.

Масалан, инсоннинг кийим кийиши унинг белгилари, хусусиятларидандир. Бироқ унинг кийимининг ўзгариши уни бошқа нарсага айлантириб қўймайди. Ёки машинанинг у ёки бу рангда бўлиши унинг мавжудлигига таъсир этмайди ва ҳоказо. Муҳим белгилар шундай белгиларки, предметнинг мавжудлиги, унинг яшаши шу белгиларга боғлиқдир. Муҳим белги предметларнинг асосий томонини, моҳиятини ифодалайди. Масалан, миллатнинг фарқли ва муҳим белгилари 4 та: **тил бирлиги, территория бирлиги, иқтисодий бирлик ва маданият бирлиги**. Миллатнинг бу белгилардан бошқа белгилари ҳам бор. Лекин улар асосий, муҳим белгилар эмас. Асосий белгиларнинг биронтаси бўлмаса миллат бўла олмайди.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Қуйидаги тушунча белгиларининг қайси бири муҳим ва умумий ҳисобланади?

1. Инсон — фикрловчи мавжудот. Инсон — меҳнат қилувчи мавжудот. Инсон — сиёсат билан шуғулланувчи мавжудот. Инсон — фикрловчи ва меҳнат қуроллари ишлаб чиқарувчи мавжудот.

2. Жиноятга иштирак қилиш — икки ёки ундан кўп кишининг биргаликда қасдан жиноят қилишида қатнашишидир. Жиноятга иштирак қилиш, бажарувчилар, ташкилотчилар, далолат берувчилар ва ёрдамчилардан иборат (Ўзб. Ж. К.).

3. Жиноят тушунчаси.

Совет ижтимоий ёки давлат тузумига, социалистик мулкка, шахсга, гражданларнинг сиёсий меҳнат, мулкий ва бошқа ҳуқуқларига қарши қаратилган жиноят қонунида кўрсатилган жамоат учун хавfli ҳаракатлар (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик), шунингдек социалистик ҳуқуқий тартибга зид бўлган, жиноят қонунида кўрсатилган бошқа ҳаракатлар жиноят деб танилади (Ўзб. Ж. К.).

2- машқ

Қуйидаги тушунчаларнинг анализ ва синтез асосида ҳосил бўлишни кўрсатинг:

1. Ўзбекистон. 2. Ботаника. 3. Материализм. 4. Буюк шахс. 5. Кафедра. 6. Бир кун. 7. Дарёдан бир томчи. 8. Тарих. 9. Иншо. 10. Китобнинг VI боби.

3- машқ

Ушбу тушунчаларни таққосланг ва тушунчанинг ҳосил бўлишида таққослаш, абстракция ва умумийлик, конкретлаштиришнинг ролини кўрсатинг:

1. Билмиш — билмаслик. 2. Мевали дарахт — мевасиз дарахт. 3. Ҳайвонот — инсоният. 4. Етуклик — олим. 5. Ер — Марс. 6. Қизил-қора. 7. Азоб-роҳат. 8. Унли ҳарф-ундош ҳарф.

ТУШУНЧА ВА СЎЗ. ТУШУНЧАНИНГ МАЗМУНИ ВА ҲАЖМИ

Тушунча сўз ва сўзлар бирикмаси билан ифодаланади.

Нарса ва ҳодисаларни бевосита сезиш ва идрок этиш уларнинг образини онгимизда акс эттириш демакдир. Бироқ сезиш ва идрокни сўз билан ифодалаш шарт эмас. Чунки нарсаларни сезган, идрок этганимизда уларнинг ўзига хос, индивидуал томонларини акс эттирамай. Уларнинг умумий томонини, муҳим хусусиятини акс эттириш эса уни сўз билан ифодалашни талаб қилади. Ҳар қандай сўзда умумийлик бор. Сўз ва сўзлар бирикмасида эса тушунча реаллашади. Чунки тушунча сўзлар бирикмаси билан ифодаланади. Тушунчани ифодаловчи сўз логик аҳамиятга эга бўлади. Бундай

сўз туркумларига: от, феъл, сифат, сон, равиш ва бошқалар киради.

Сўз турли товушлар мажмуидан иборат. Бироқ ҳар қандай товушлар йиғиндиси ҳам сўз бўлавермайди. Чунки товушлар олий нерв фаолияти натижасида пайдо бўлади. Нутқнинг олий аппарати миядир. Бу товушлардан ташкил топган сўзлар маълум тушунчаларни ифодалайди. Шунинг учун турли сўзлар маълум бир тушунчани ифодалаш мумкин. Масалан, «тилшунослик» ва «лингвистика» ёхуд «макон ва фазо», «вақт ва замон» каби. Булар турли товушлардан ташкил топса-да, бир тушунчани ифодалайди. Бундай сўзлар синонимлар дейилади. Ҳар қандай сўз товушлар йиғиндисидан ташкил топган бўлиб, улар ўзича бир маълум маъно касб этади. Гарчи сўзларнинг маъноси бўлмаганда, кишилар ўртасида фикр алмашув ҳам бўлмаган бўлур эди.

Сўзда ифодаланган тушунча нарса ёки предметларнинг моҳиятини акс эттирса, у илмий тушунча ҳисобланади. Бироқ ҳар қандай турли товушлардан ташкил топган сўзлар ҳамма вақт ҳам илмий тушунчани ифода этавермайди. Илмий тушунча бўлиши учун у предметларни чуқурроқ ифодалаш, яъни унинг моҳиятини акс эттириши керак. Бу эса ижтимоий тараққиётнинг маълум давридаги илмий билиш билан боғлиқ. Масалан, одамлар «ҳаёт» сўзини маълум тушунча маъносидан ишлатганларида, унинг бошқа нарсадан, ҳаётсиз предметлардан, жумладан, жонсиз моддадан фарқ қиладилар. Бироқ модда алмашиш натижасида ривожланиш эканини кўрсатишнинг ўзи, бу энди илмий тушунчадир.

Тушунча воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттиради, уни турли тилларда ифодалаш шакли турли хил бўлиши мумкин, масалан, «китоб» тушунчаси: рус тилида — «книга», инглиз тилида «а book» каби. Ёки «қуёш» сўзини олайлик. У ҳам турли тилларда турлича ифодаланган. Аммо «Қуёш» сўзи қайси номда қандай айтилса ҳам, у бари бир битта предметни ифодалайди. Ҳўш, «ном»нинг ўзи нима? Ном — бу тушунчаларнинг предмет ёки ҳодисанинг ўзини билдирадиган сўз ва сўз бирикмалари билан ифодаланишидир.

Ном яқка предметларни ҳам (Тошкент, Ал-Беруний каби), бир группа предметларни ҳам (халқ, ўрмон) ҳодиса ва жараёнларни ҳам (тинчлик, рефлекс) акс эттириши мумкин. Аммо сўз билан ифодаланган предмет номини унинг ўзидан фарқ қилиш керак. «Бир нарсанинг номини ўзгантириш билан шу нарсанинг ўзини

ҳам ўзгартириш мумкин»¹ деб ўйлаш хато эканлигини Ф. Энгельс ҳам таъкидлаганди.

«Ном» проблемаси билан логикада Г. Фреге батафсил шуғулланган. У — жонли тилда «ном»лар жуда кўп маънога эга, шунинг учун бир маънолик принципга амал қилиш керак, дейди. Ҳозирги замон формал логикаси фикрларни формаларга солганда ана шу бир маънолик принципига амал қилади.

Хуллас, тушунча сўзда ифодаланади. Сўз тушунчанинг нутқ формасидаги ифодаси бўлиб, у тилнинг элементи ҳисобланади. Сўз тил бирлигидир. Тилдаги барча сўзлар тилнинг сўз составини, унинг луғат бойлигини ташкил этади.

Ҳар қандай тушунча ўзининг мазмуни ва ҳажмига эга. Тушунчанинг мазмуни — унда ифодаланган предмет белгиларининг йиғиндисидан иборатдир. Тушунча ўз мазмунида унда ифодаланган предметларнинг муҳим ва умумий белгиларини акс эттиради.

«Капитализм» тушунчасининг муҳим белгилари: ишлаб чиқариш воситаларига капиталистларнинг эгалик қилиши ва ёлланма меҳнатни эксплуатация қилишидир.

Тушунчанинг ҳажми, бу тушунча акс этган предметларнинг йиғиндисидан иборатдир. Масалан, «пахта» тушунчасининг ҳажмига ер юзи бўйича ўстириладиган барча пахталар киради. Ёки дарё тушунчасини олайлик, унинг ҳам ҳажмига дунёдаги барча дарёлар киради.

Агар тушунчалар объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни тўғри акс эттирса, бундай тушунча ҳақиқат, тўғри тушунчалар деб, нарса ва ҳодисаларни нотўғри акс эттирса, хато ёки ёлғон тушунчалар деб аталади.

Инсон объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни атрофлича ва чуқурроқ била боргани сари, тушунчалар мазмуни ва ҳажми ўзгариб боради. Масалан, «атом» тушунчаси эндиликда ўз мазмуни ва ҳажми жиҳатидан XIX асрдаги «атом» тушунчасидан фарқ қилиб, бойиб борганини кўрамиз. «Социалистик ишлаб чиқариш» тушунчаси ҳам ҳажм ва мазмун жиҳатидан кундан-кун ўзгариб бормоқда.

Тушунчаларнинг ҳажми ва мазмуни ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжуд бўлиб, тушунчалар мазмунининг ўзгариши улар ҳажмининг ўзгаришига олиб келади ва аксинча, улар ҳажмининг ўзгариши эса мазмунининг ўзгаришига олиб келади.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Уч томлик танланган асарлар, II том, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 й., 426-бет.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Қуйидаги сўз ва ибораларда ифодаланган тушунчаларни изоҳлаб беришг.

1. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, 2. СССР Олий Советининг Президиуми, 3. Квадрат уялаб экиш, 4. Ғайратга-ғайрат, 5. Бекордан-бекорга, 6. Дарёдан бир томчи, 7. Хамирдан қил суғиргандай.

2- машқ

Номларнинг бир маънолик ва предметлик принципларига мисоллар келтиришг. Тушунча билан сўз ўртасидаги фарқни кўрсатиб беришг.

3- машқ

Қуйидаги мисолларда тушунчаларнинг қандай ишлатилганлигини аниқлашг:

1. Суд Каримовнинг айбдор эмаслиги ҳақида ҳукм чиқарди.
Суд Каримовнинг айбсиз эканлиги тўғрисида қарор чиқарди.
Суд Каримовнинг айбсиз эканлиги ҳақида ажрим чиқарди.
2. Ойбек ҳаётни бадний бўёқлар воситасида тасвирлай олувчи сўз устаси эди.
3. Шаҳарликлар ишдан бўш вақтларида табиат кучоғида дам оладилар.
«Чуқур дам олинг»,— деди доктор беморга қараб.
У нима дейишини билмай дами ичига тушиб кетди.
4. Маҳмудов чиройли ва ширали сўзларни ишлатишга уста.

4- машқ

Қуйидаги тушунчаларнинг мазмуни ва ҳажimini аниқлашг:

1. Абадий, 2. Авангард, 3. Авиатор, 4. Автоматика, 5. Агитатор, 6. Ариза, 7. Бахт, 8. Баҳс, 9. Бекат, 10. Белги, 11. Бино, 12. Бокс, 13. Газ, 14. Гашт, 15. Гидрология, 16. Граждани, 17. Зўравон, 18. Ижро, 19. Куб.

5- машқ

Қуйидаги тушунчаларнинг мазмуни ва ҳажми ўртасидаги исбатни аниқлашг:

1. Ёзувчи — совет ёзувчиси, 2. Қишлоқ хўжалик экини — пахта, 3. Адабий асар — роман, 4. Атом — электрон, 5. Уқув қуроли — ёзув қуроли, 6. Санъат — бадний адабиёт, 7. Жамият — коммунистик жамият.

ТУШУНЧАЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Тушунчалар бир неча турларга бўлинади. Тушунчаларнинг бундай турличалиги дунёдаги нарса ва ҳоди-

саларнинг хилма-хил, турли-туманлигидан келиб чиқ-
шини студентлар тушуниб олишлари керак. Нега деганда
тушунча объектив борлиқнинг субъектив инъикосидир.

Тушунчалар ўз мазмуни ва ҳажмлари жиҳатидан
турли туркумларга ажралади. Тушунчаларни бундай
туркумларга ажратиш, тушунчаларнинг туркумларини
аниқлаш, дейилади.

Тушунчалар ҳажм жиҳатдан якка ва умумий тушун-
чаларга бўлинади. Якка тушунчалар объектив борлиқ-
даги айрим, алоҳида предмет, ҳодиса ва жараёнларнинг
умумий ва муҳим томонларини акс эттириш натижасида
ҳосил бўлади. Масалан, «Сирдарё», «Генерал Раҳимов»,
«Самарқанд шаҳри» кабилар.

Якка тушунчалар айрим предметларни акс эттириб,
унинг ҳажми ҳам яккаликка баробар бўлади. Ҳар бир
нарсанинг ўзига хос томони бўлиб, у маълум макон ва
замонда мавжуддир. Объектив борлиқнинг ана шундай
томонлари якка тушунчалар шаклида онгимизда ифода
этилади.

Бироқ предмет ва ҳодисалар биргаликда, бошқа
предмет ва ҳодисалар билан боғланган ҳолда мавжуд
бўлади. Масалан, «Сирдарё» тушунчаси «дарё» тушунча-
си билан узвий боғлиқдир. Чунки унинг якка предметга
оид айрим томонларидан ташқари, умумий дарёларга
хос томони ҳам бор. Айримлик объектив дунёнинг бир
томони холос. Унинг яна бир муҳим томони борки, бу
унинг бир бутунлиги, бир-бирига боғлиқлигидир. Обьек-
тив борлиқнинг ана шундай томони умумий тушунча-
ларда акс этади. Демак, бир ёки бир неча группа пред-
метларнинг муҳим, умумий томонларини акс эттирувчи
тушунчаларга умумий тушунчалар деймиз. Масалан,
юлдуз, фабрика, жамият, китоб кабилар.

Умумий тушунча бир қанча предметларни акс эттир-
гани учун унинг ҳажми кенг бўлади. Унинг ҳаж-
мига тушунчада акс этирилган барча предметлар ки-
ради.

Умумий тушунчалар маълум миқдордаги предмет-
ларни ҳам акс эттириши мумкин. Масалан, «Қуёш сис-
темасидаги планеталар», «Ўзбекистон территориясидаги
дарёлар» кабилар. Бундай тушунчалар *чегараланган
аниқ тушунчалар* деб айтилади.

Умумий тушунчалар чегараланмаган миқдордаги
предметларни акс эттириши мумкин. «Дарё», «шаҳар»,
«юлдуз», «китоб» кабилар. Бундай тушунчалар *чегара-
ланмаган (ноаниқ) тушунчалар* деб аталади. Шунинг-

дек, ҳажми йўқ (ноль) тушунчалар ҳам бор. Масалан, «Марсга чиққан одам», «парашта» каби.

Якка ва умумий тушунчалардан ташқари тўпланма тушунчалар ҳам мавжуд.

Тўпланма тушунчалар бир тўпланма, бир гуруҳ предметларнинг бир бутун яхлит ҳолда акс эттирилишидир. Масалан, «халқ» кишиларнинг тўплари, «армия» аскарларнинг тўплари. Тўпланма тушунчаларнинг ўзи якка тўпланма тушунчалар ва умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан; Тошкент Қизил майдони — якка тўпланма тушунча; Қизил майдон — умумий тўпланма тушунча. Тўпланма тушунчалар бир гурӯҳга кирган бир хил предметларнинг йиғиндисини ва уларнинг умумий, муҳим томонларини акс эттиради.

Тушунчалар ўз мазмуни жиҳатидан конкрет ва абстракт тушунчаларга бўлинади. Биз реал предмет ва ҳодисаларни акс эттирувчи тушунчаларга конкрет тушунчалар деймиз.

Масалан, *уй, одам, жамият, комсомол, студент* каби тушунчалар конкрет тушунчалардир. Чунки бу тушунчаларда маълум предмет акс эттирилади.

Предметлардан фикран ажратиб олиниб мавҳумлаштирилган, маълум хусусият ва белгилар акс эттирилган тушунчаларга абстракт тушунчалар деймиз, масалан: *ғўзаллик, мангулик, интенсивлик, аломатлик* кабилар. Бундай тушунчаларда бевосита предмет ва ҳодиса, жараёнлар эмас, балки унинг белгилари ажратиб олиниб, мавҳумлаштирилган ҳолда акс эттирилади.

Тушунчалар мазмуни жиҳатидан яна *нисбатдош* ва *нисбатсиз* тушунчаларга ҳам бўлинади:

ўқувчи — ўқитувчи

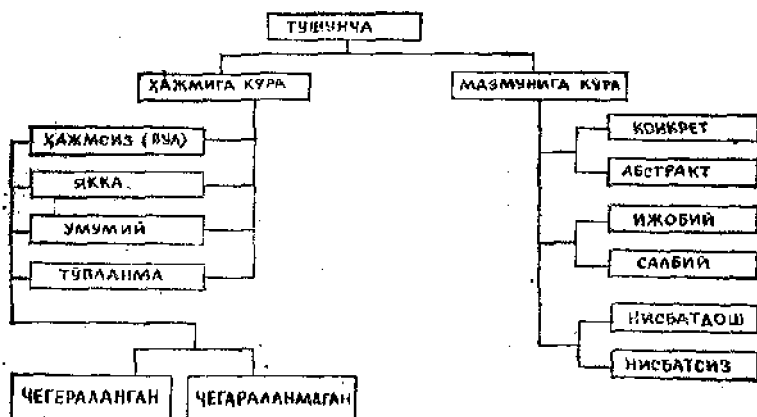
ўн ва *сўл*

ориқ ва *семиз* кабилар. Булар *нисбатдош* тушунчалардир, чунки уларнинг бирисиз иккинчиси бўлмайди. Бироқ *сигир* — *сут*, *сув* — *балиқ* тушунчалари *нисбатдош* тушунчалар эмас, чунки *сигир* бор жойда *сут* бўлавермайди.

Дарахт — *сув*, *китоб* — *одам*, *санъат* — *қалам*, *адабиёт* — *театр* тушунчаси *нисбатсиз* тушунчалардир.

Тушунчаларни яна мазмун жиҳатидан *ижобий* ва *салбий* тушунчаларга бўлиш мумкин. *Революционер*, *марксист*, *қобилият* — *ижобий* тушунчалар бўлса, *контрреволюция*, *антимарксист*, *қобилиятсиз* деган тушунчалар *салбий* тушунчалардир.

ТУШУНЧАЛАРНИНГ ҲАЖМ ВА МАЗМУН ЖИҲАТДАН ТУРЛАРИ

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Тушунчаларнинг ҳажм жиҳатдан турларини аниқланг:

1. Кристалл, 2. Жамият тўғрисидаги ғоялар, 3. КПСС Программаси, 4. Тошкент метроси, 5. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси, 6. Қуёш системасидаги планеталар, 7. Халқаро хотин-қизлар куни, 8. Абадий ҳақиқат, 9. Улуғ Ватан уруши, 10. Марсга чиққан одам, 11. Абадий двигателъ, 12. Орол денгизи, 13. Кўзга кўринмас одам, 14. Семурғ, 15. Космонавт учувчи, 16. Конституция, 17. Алишер Навоий номидаги опера ва балет Катта театри, 18. Еш авлодни тарбиялаш, 19. Тошкент давлат университети-нинг тарих факультети, 20. Ёшлик, 21. Халқ, 22. Ўрмон, 23. Армия.

2- машқ

Қуйидаги тушунчаларни мазмун жиҳатидан конкрет ёки абстракт эканлигини аниқланг:

1. Виждон, 2. Водород, 3. Восита, 4. Воқеа, 5. Жамоа, 6. Жамол, 7. Инсоний бурч, 8. Инсоф, 9. Мавжудот, 10. Муқанна қўзғолон, 11. Жамиятда адабиётнинг роли, 12. Социалистик демократия, 13. Гипербола, 14. Музыка мактабининг ўқувчиси, 15. Майсазор, 16. Наказ, 17. Навқирон, 18. Расмий, 19. Ревизия, 20. Тинчлик, 21. Тақдир, 22. СССР Конституцияси, 23. Ернинг сунъий йўлдоши, 24. Совет Иттифоқи қаҳрамони.

3- машқ

Қуйидаги тушунчаларнинг мазмун жиҳатидан қарама-қаршисини топинг:

1. Яхши — ёмов,	11. Хурсанд —
2. Бахт —	12. Инсоний —
3. Адолат —	13. Эрталаб —
4. Ботир —	14. Баланд —
5. Революционер —	15. Тинчлик —
6. Ингичка —	16. Меҳр —
7. Катта —	17. Тоза —
8. Тирик —	18. Инқиломоқ —
9. Ҳаёт —	19. Доно —
10. Сахий —	20. Кўз очмоқ —

4-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларнинг нисбатдош ёки нисбатсиз эканлигини аниқланг:

1. Ҳўқитувчи — Ҳўқувчи. 2. Иш — ишчи. 3. Ботир — қўрқоқ. 4. Капиталист — пролетариат. 5. Оз — кўп. 6. Сув — балиқ. 7. Тузиш — бузиш. 8. Ҳайвон — ўсимлик. 9. Ақлий — жисмоний. 10. Моддий — маънавий. 11. Қуруқ — ҳўл. 12. Ижобий — салбий. 13. Мураккаб — осон. 14. Оғир — енгил. 15. Табиат — жамият. 16. Бошланиши — охири.

5-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларнинг нисбатдошини топинг:

1. Яхши —	6. Ҳозирги —
2. Ижобий —	7. Сабаб —
3. Қўрқоқ —	8. Зарурият —
4. Ота —	9. Чуқур —
5. Буржуазия —	10. Мураккаб —

ТУШУНЧАЛАР УРТАСИДАГИ МУНОСАБАТ

Дунё моддийдир ҳамда ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлиб, улар бир-бирларига таъсир этиб туришади.

Ҳар қандай фан ўзининг текшириш объектига кўра муайян тушунчалар системасидан иборатдир. Бу тушунчалар ўзаро боғлиқликни ташкил этади. Шунга кўра нарса ва ҳодисаларнинг инъикоси бўлган тушунчаларимиз ҳам ўзаро алоқада, бир-бири билан боғлиқ. Тушунчалар ўртасидаги алоқани марксизм классиклари атрофлича очиб берганлар. В. И. Ленин ҳар бир тушунча бошқа тушунча билан маълум алоқада, муносабатда бўлишини уқтирган эди. Аммо нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муносабат хилма-хил бўлганлигидан тушунчалар ўртасидаги муносабат ҳам турлича бўлади.

Тушунчалар ўртасида турли хил муносабатлар мавжуд. Бу муносабатларнинг характериға кўра логикада

тушунчалар таққосланадиган ва таққосланмайдиган тушунчаларга бўлинади. Логика таққосланадиган тушунчаларни ўрганади. Таққосланадиган тушунчалар ўз навбатида сиғишадиган ва сиғишмайдиган тушунчаларга бўлинади.

Агар тушунчаларнинг ҳажми бир-бирига тўла ёки қисман мос келса, буни биз ҳажм жиҳатдан иккинчисининг ҳажмига кирса сиғишадиган муносабатдаги тушунчалар деб атаймиз.

Масалан, китоб — дарслик, фан — ижтимоий фан, Ҳамза Ҳакимзода Ниязий — ўзбек совет адабиётининг асосчиси каби тушунчалар ўртасида сиғишадиган муносабат бор. Чунки бу тушунчаларнинг ҳажмлари бир-бирига тўла ёки қисман мос келади.

Яна шундай тушунчалар ҳам борки, уларнинг ҳажмлари бир-бирига зид бўлади. Бундай тушунчаларни ўзаро сиғишмайдиган тушунчалар деймиз, масалан, империализм — антиимпериализм, адолат — адолатсиз, қонуний — ғайри қонуний, ботир — қўрқоқ, ҳаёт — ўлим. Бу тушунчалар ҳажм жиҳатидан бир-бирига мос келмайди. Чунки улар ўзаро қарама-қарши ва зид муносабатдадирлар. Демак, сиғишадиган тушунчалар ўртасида айният, бўйсунуш, қисман мос келиш муносабатлари бор. Сиғишмайдиган тушунчалар ўртасида қарама-қаршилиқ, зиддият, бирга бўйсунуш муносабатлари мавжуд.

1. Айният муносабати. Ҳажмлари бир-бирига тўла мос келадиган тушунчалар айният муносабатидаги тушунчалардир. Айният муносабатидаги тушунчалар ифода этган белгилар мазмун жиҳатдан айна бир предметни турли томондан ифодалайди, масалан, *Ўзбекистон ССРнинг пойтахти — Урта Осиёда энг йирик шаҳар* тушунчалари ўртасида айният муносабати бордир. Чунки ҳар икки тушунча ҳам бир нарсани турли томондан ифодалаяпти, яъни иккала жумлада ҳам гап Тошкент шаҳри устида бормоқда. Бу тушунчалар ҳажм жиҳатидан бир-бирига тенгдир.

Айният муносабатдаги тушунчалар ҳажм жиҳатидан бир-бирига тенг дейилса-да, мазмун жиҳатидан, яъни акс эттираётган белгилари нуқтан назаридан улар бир хил эмас. Масалан: *СССРнинг энг йирик пахта базаси* ва *Урта Осиёда энг кўп аҳолига эга бўлган Совет Социалистик Республикаси* тушунчаларини олиб кўрайлик. Улар айнан бир ҳажмга эга ва турли белгиларига кўра бир нарсани — Ўзбекистон ССР ни ифодалайди.

Бироқ уларни акс эттирган белгилари жиҳатидан олиб кўрадиган бўлсак, энди айнан эмас. Биринчи тушунча Ўзбекистон Республикасининг «пахта базаси сифатидаги» муҳим белгисини акс эттирса, иккинчи тушунчада «аҳолисининг кўплиги» белгиси акс этган. Аммо ҳар икки тушунчанинг ҳажми тенг. Демак, айният муносабати: ҳажмлари тенг, бироқ мазмунлари тенг эмас, балки ҳар хил бўлган икки тушунча ўртасидаги муносабатдир.

2. Бўйсунуш муносабати. Бир тушунчанинг ҳажми бошқа бир тушунчанинг ҳажмини ўзининг бир қисми сифатида ўз ичига олса, бундай тушунчалар ўртасида бўйсунуш муносабати бўлади. Масалан, *зиёли — ўқитувчи, фан — кибернетика*. Бунда «ўқитувчи» тушунчаси ҳажм жиҳатидан «зиёли» тушунчаси ҳажмига киради. Чунки ўқитувчи зиёлиларнинг бир қисми ҳисобланади.

3. Қисман мос келиш муносабати. Қисман мос келиш муносабатида тушунчалар мазмун жиҳатидан бир хил бўлсада, уларнинг ҳажмлари бир-бирига қисман мос келади. Масалан, *олий ўқув юрти ўқитувчилари — Фан докторлари* тушунчаларини олайлик. «Фан докторлари»нинг бир қисми, «олий ўқув юрти ўқитувчилари»дир, «олий ўқув юрти ўқитувчилари»нинг бир қисми «фан докторлари»дир. Демак, ҳар икки тушунча маълум жиҳатдан бир-бирига қисман мос.

Қисман мос келиш муносабати тушунчалар ўртасидаги умумий, хусусий томонларни топишда, уларнинг ўзаро муносабатидаги бирликни кўрсатишда жуда катта аҳамиятга эга, масалан, *комсомоллар — колхозчилар; завод ишчилари — илғорлар; инженерлар — янгиллик яратувчилар; ишчилар — рационализаторлар* каби тушунчалар ўртасида қисман мос келиш муносабати бор.

4. Қарама-қарши муносабатдаги тушунчалар. Бундай тушунчалар сиғишмайдиган тушунчалар доирасига киради. Масалан, *оқ — қора, баланд — паст, узоқ — яқин, катта-кичик, узун — қисқа, кенг — тор, тўқ ранг — оч ранг, чеҳраси очик — қовоғи солиқ, яхши — ёмон* каби тушунчалар ўртасида қарама-қарши муносабатлар мавжуд. Чунки бу тушунчалар ўзларининг ҳажми ва мазмуни жиҳатидан бир-бирига тескари, қарама-қаршидир.

Қарама-қарши муносабатдаги тушунчалар бирор предмет бирор белгининг борлиги, шу билан бирга бош-

қа бир белгининг йўқлигини инкор этиш асосида, унга қарама-қарши бўлган белгининг мавжудлигини кўрсатиб беради, масалан, *аччиқ — ширин*. Бу ўринда «аччиқ» ни «ширин» инкор этади. Шунинг билан бирга, аччиқ» нинг аччиқ эмаслигини кўрсатибгина қолмасдан, унинг ширин эканлигини ҳам кўрсатади ва шу билан бир вақтда фикр бир-бирини инкор ҳам этади. Бироқ инкор қилаётган тушунчаларнинг ҳар иккаласи ҳам бир предметга оид белгиларни акс эттиради. Ёки мана яна бир мисол: *яхши одам — ёмон одам*. Бу тушунчалар бир ахлоқий муносабатнинг турли томонларидир. Ёки: *оқ — қора* тушунчасини олсак, у қарама-қарши, яъни ранг тушунчасига бўйсунеди. Бу ўринда бир тушунчага бўйсунувчи, аммо бир-бирини инкор этувчи сийишмайдиغان тушунчалар ўртасида қарама-қарши муносабат мавжудлигини кўряпмиз.

Тушунчалар ўртасидаги қарама-қарши муносабат формал логикадаги зиддият қонунига бўйсунеди. Қарама-қарши муносабатда икки тушунча бири-иккинчисини инкор қилади. Бироқ ўзлари ўртасида учинчи бир тушунчанинг бўлиши учун имкон қолдиради, масалан, *баланд ва паст*. Бу тушунча ўзаро қарама-қарши, аммо ўртача ҳам бўлиши мумкин. Ёки: *кийим — кенг ёки торгина эмас*. У кишининг ўзига мос келган бўлиб, кенг ҳам эмас, тор ҳам эмас, балки нормал бўлиши мумкин.

Б. Зид тушунчалар. Зид тушунчалар ҳам сийишмайдиغان тушунчалар доирасига киради. Чунончи *оқ — оқ эмас, баланд-баланд эмас, паст-паст эмас, кенг — кенг эмас* каби тушунчалар ўртасида зид муносабат бор. Чунки бу тушунчалар бир-бирларини инкор қиладилар. Бироқ инкор этган тушунча ноаниқ бўлиб қолади. Масалан, «Баланд» тушунчасига қарама-қарши «паст» бўлса, зид муносабатдаги баландга қарши — «баланд эмас» тушунчаси бўлади. Демак, зид муносабатдаги иккинчи — инкор этган тушунча ноаниқ бўлиб қолади. Чунки уларнинг муносабати қарама-қарши тушунчалардаги сингари бир доирага кирса-да, инкор этган тушунча доиранинг ноаниқ қисмини ташкил этади.

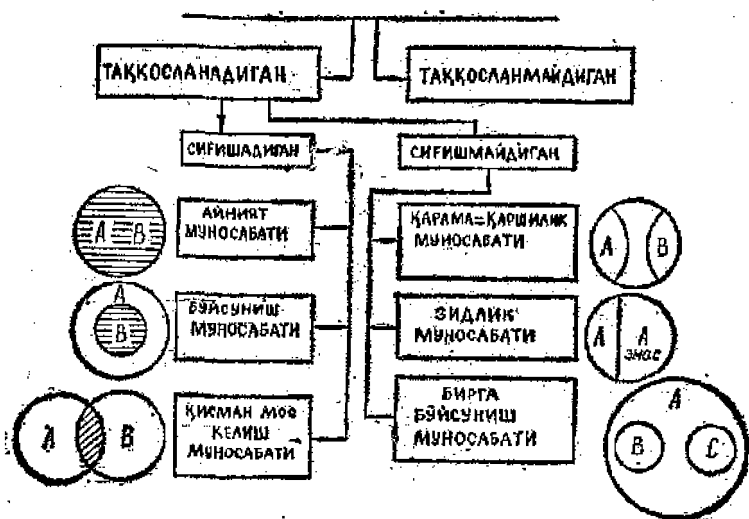
Юқоридагилардан шу нарса аниқ бўлдики, демак қарама-қарши тушунчалар агар учинчи тушунчага ўрин қолдирган бўлса, зид тушунчаларда учинчи тушунчага ўрин қолдирилмас экан. Шунинг учун ҳар икки тушунчадан бири рост бўлса, иккинчиси, албатта, хато бўла-

ди, учинчисининг бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, ҳар иккаласи бир вақтда тўғри ёки хато ҳам бўла олмайди. Демак, бу тушунчалар ўртасида формал логикадаги *учинчиси мустасно қонуни* амал қилади.

6. Бирга бўйсунуш муносабати. Бир неча тушунчалар бир тушунчага бўйсунуши мумкин, масалан, *ахлоқ, сиёсий қарашлар, дин, фан, фалсафа* каби тушунчалар *ижтимоий онг* тушунчасига, ёки *бадиий адабиёт, архитектура, амалий санъат* кабилар санъат тушунчасига киради. Демак, бир неча тушунчалар ҳажм жиҳатдан бир тушунчанинг ичига кирса, бирга бўйсунуш муносабати содир бўлади.

Шундай қилиб, бирга бўйсунушда бир неча тушунчалар бир тушунчанинг ҳажмига киради. Бироқ бирга бўйсунувчи тушунчаларнинг ҳажми бир-бирига тенг эмас, балки ҳар хилдир. Масалан, *колхоз, совхоз* тушунчалари *социалистик хўжалик* тушунчасига киради. Аммо ҳар иккаласининг ҳажми ҳар хил. Булар турлар билан жинс ўртасидаги муносабатдир. Ҳар бир турнинг ўзига хос белгиси бўлади. Бир турни бошқа турдан фарқ қиладиган томонни *тур фарқи* деб атаймиз.

Тушунчалар ўртасидаги муносабат

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Қуйидаги тушунчаларни таққосланадиган ва таққосланмайдиганларга ажратинг:

1. Фан, математика. 2. Геометрик фигура, муз устида фигурали учиш. 3. Ҳуқуқ, гражданлик ҳуқуқи. 4. Адабиёт, халқ оғзаки адабиёти. 5. Техника, техникум. 6. Кўргазмали қурол, диаграмма. 7. Социализм, коммунизм. 8. СССР халқлари тарихи, Ўзбекистон тарихи. 9. Философия, ҳуқуқшунос. 10. Бахт, касб. 11. Синфий жамият, синфсиз жамият. 12. Гап, ҳарф. 13. Анъана, қонуни. 14. Коммунистик ахлоқ, умум инсоний ахлоқ. 16. Жиноятчи, касаллик.

2- машқ

Қуйидаги берилган мисоллардан сиғишадиган тушунчалар ўртасидаги муносабатни аниқланг ва уларнинг схемаларини чизинг:

1. Биринчи Социалистик давлат; ленинизм Ватани.
2. Реализм, социалистик реализм.
3. Инженер; шаҳар Советининг депутаты.
4. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси; СССРда энг кўп пахта етиштирадиган Республика.
5. Комсомоллар; ёшлар.
6. Кино-театр, маданият уйи.
7. Ҳамзанинг «Бой вла хизматчи» асари; драматик асар.
8. Юлдуз; Ҳушкар.
9. Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси; Ботаника институти.
10. СССР Давлат ҳокимиятининг олий органи; СССР Олий Совети.
11. СССР Министрлар Совети; СССР Ташқи Ишлар Министрлиги.
12. Судьялар; депутатлар.

3- машқ

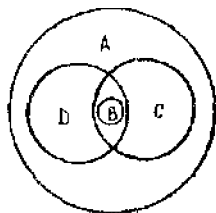
Қуйида берилган мисолларда сиғишмайдиган тушунчалар ўртасидаги муносабатни аниқланг ва схемаларини чизинг:

1. Атлантика океани, Тинч океани, Ҳинд океани. 2. Буржуазия, пролетариат. 3. Абсолют монархия, конституцион монархия. 4. Ижобий, салбий. 5. Ботир, қўрқоқ. 6. Органик табиёт, ноорганик табиёт. 7. Оқловчи, қораловчи. 8. Драма, комедия, трагедия. 9. Нисбий тинчлик, мутлақ тинчлик. 10. Антогонизм, ноантогонизм. 11. Ижтимоий мулк, хусусий мулк. 12. Фан, дин. 13. Даъвогар, жавобгар. 14. Айбдор, айбсиз.

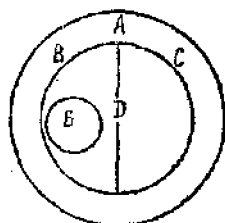
4- машқ

Қуйидаги тушунчаларнинг ўртасидаги муносабатни схемада кўрсатинг:

Намуна: А) Одам — А
 Аристотель — В
 Философ — С
 Грек — Д

Б) Одам — А
 Буюк — В
 Буюк эмас — С (В эмас)
 Мутафаккир — Д
 Фиробий — Б.

1. Студент; тарихчи студент. Ўзбекистон тарихи билан шуғулланувчи студент.
2. Ҳуқуқшунос, Совет ҳуқуқшуноси, Судья, Халқ судьяси, Район халқ судьяси — Аҳмедов.
3. Кутузов, Саркарда, Рус саркардаси, Рус кишиси, Одам.
4. Инсон, Геній, Композитор, Бетховин.
5. Сўз, Сўз состави, Сўз бўлаклари, Сўз туркумлари, Сифат, Қўшма сифат.
6. Уқитувчи, Педагог, Уста, Шогирд.
7. Душман, Қариндош, Дўст эмас, одам.
8. Коммунистик партия, Ишчилар синфининг илғор отряди, Ишчилар синфи, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Франция Коммунистик партияси, Дунёда энг революцион партия.

5-м а ш қ

Тушунчалар ўртасидаги қарама-қарши, эйд, бўйсуниб, қисман мос келиш муносабатлари ишлатилган китоб ёки журнал номларини келтириб, масалан:

В. И. Лениннинг «Материализм ва эмпириокритицизм», китоби — эйд муносабат.

Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» асари — қарама-қарши муносабат.

«Фан ва дин» журнали — эйд муносабат.

«Физкультура ва спорт» журнали — бўйсуниб муносабати.

Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси — қарама-қарши муносабат.

6-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларнинг бир-бири билан қандай муносабати бор?

1. Иморат, ҳовли, уй.
2. Сарой, Советлар саройи, Қишқи сарой.
3. Меҳмонхона, хона.
4. Катта театр — кичик театр.
5. Қишқи олим.

пиада — ёзги олимпиада. 6. Умуртқали — умуртқасиз. 7. Олифта — сатаиғ. 8. Муқаддима — асарнинг бошланғи қисми. 9. Муқаррар — амалга ошири аниқ. 10. Комиссия — махсус ваколатга эга бўлган шахслар. 11. Нозик, нафис, латиф. 12. Осуда, тинч, беташвиш.

7-м ашқ

Қуйдаги тушунчалар учун қарама-қарши тушунчаларни кўрсатиңг:

1. Шимолий қутб	7. Эркинлик
2. Пролетариат	8. Чиройли
3. Материализм	9. Шовқин
4. Диалектика	10. Қувончи
5. Еруғлик	11. Мантиқий
6. Тинчлик	12. Очиқ

ТУШУНЧАЛАРНИ БЎЛИШ

Тушунчаларни бўлишда уларнинг ҳажмларига аҳамият берилади. Бу шундай мантиқий усулки, бунда бўлинувчи тушунчанинг ҳажми маълум асосда аниқланади, яъни у муайян тур тушунчаларига тақсимланади ва натижада тур тушунчалари ҳосил бўлади.

Зеро, тушунчаларнинг ҳажми тушунчада акс этган предметларнинг йиғиндисидан иборатдир, шу боис тушунчани бўлишда ана шу предметлар тўғрисидаги билимларимиз конкретлашади. Масалан, *жонли мавжудот* тушунчасининг ҳажми жуда катта бўлиб, уни биз «одамлар», «ўсимликлар» ва «ҳайвонлар» деб бўлишимиз мумкин. Бундай вақтда ўша предметлар ҳақидаги фикрларимиз янада конкретлашади. Бошқача қилиб айтганда, жонли мавжудотнинг одамлар, ўсимликлар ва ҳайвонлардан иборат эканлиги, булар ўртасидаги фарқ аниқланади ва билимлар конкретлашади.

Ўсимлик ва ҳайвонларни яна бошқа тушунчаларга (ўсимликни — мевали ва мевасиз; ҳайвонларни — умуртқали ва умуртқасиз) бўлиш мумкин. Бунда билимларимиз ундан ҳам конкретлашади.

Бўлишда тушунчаларни бўлакларга ажратиш учун муайян асос бўлиши керак. Масалан, агар ўсимликларни нина барглилар, кенг барглиларга бўлсак, у ҳолда уларнинг барглари қандай тузилганлигини асос қилиб оламиз. Бундан ташқари яна ўсимликларни уруғ тузилиши, келиб чиқиши, қариндошлилиги ва шу кабиларни асос қилиб олиб ҳам бўлиш мумкин.

Бўлиш усулини предметларнинг қисмларга ажрати-

лишидан фарқ қилиш керак. Умуртқали ҳайвонларнинг суюгини қисмларга ажратиб ўрганиш, китобни бобларга ажратиш, йилнинг 12 ойдан иборатлигини кўрсатиш кабилар предметларни қисмларга ажратишдир.

Тушунчани бўлиш билан қисмларга ажратишнинг фарқи шундаки, бўлиш натижасида ҳосил бўлган тушунчаларнинг ҳар бирини бўлинувчи тушунча номи билан ифодалаш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, тушунчаларни тўғри бўлганда бўлинган тушунчаларнинг ҳар бири ўзига мустақил, бири иккинчисига сиғишмаган ҳолда бўлинувчи тушунча доирасига киради. Масалан, жонли мавжудотларни ўсимликлар ва ҳайвонларга бўлсак, қуйидагича ҳукм чиқаришимиз мумкин.

1. Ўсимликлар жонли мавжудотдир.

2. Ҳайвонлар жонли мавжудотдир.

Бутунни қисмларга ажратишда эса ажратилган тушунчалар қисмини бутун тушунчага татбиқ этиб бўлмайди. Масалан, ҳафта: якшанба, душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, жума, шанбадан иборат деган тушунчадан «якшанба — ҳафтадир» деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Чунки бу ерда бўлакларнинг ҳаммаси йиғилиб бир бутунни ташкил этади. Бўлиш қуйидаги қисмлардан ташкил топади: ҳажми бўлишга тегишли бўлган тушунча — **бўлинувчи**, бўлиш натижасида пайдо бўлган тушунчалар — **бўлинмалар**, бўлиш учун олинган белги эса — **бўлиш асосидир**. Ишлаб чиқариш усули (**бўлинувчи**) ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларига бўлинади (**бўлинмалар**).

Ҳажми бўлишга тегишли бўлган тушунча **жинс**, бўлиш натижасида пайдо бўлган тушунчалар эса **тур тушунчаларидир**. Бўлиш вақтида тушунчаларнинг ҳажмларини тақсимлаб чиқар эканмиз, унинг бирор белгисини асос қилиб оламиз. Масалан, *уй* тушунчасини *ғиштли уй*, *синчли уй* деб бўлсак, қурилиш материални асос қилиб олган бўламиз. Эки одамларни: *ёш болалар*, *ўрта ёшлилар*, *қариялар* деб турларга бўладиган бўлсак, у ҳолда бўлиш учун уларнинг ёшини асос қилиб оламиз.

Демак, жинс тушунчаларини тур тушунчаларга ажратиш учун асос қилиб олинган белги бўлиш асоси дейилади.

Тушунчаларни турли асосга қараб бўлишимиз мумкин. Агар одамларни қора, сариқ, оқ ирқларга бўлсак, бу ерда улар танасининг рангини асос қилиб олган бўламиз. Бўлишда жинс тушунчалар турга, тур тушунча-

лари, ўз навбатида тур ичидаги индивидларга бўлиниши ҳам мумкин. Демак, тушунчаларни бўлишда тушунчалар ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи турли операциялар қўлланилади. Бу юқорида айтганимиз каби, жинс ва тур ўртасидаги муносабатдир.

Бўлиш қондалари. Бўлиш тўғри бўлиши учун қуйидаги қондаларга амал қилиш керак:

1. Бўлиш тенг ҳажмли бўлиши, яъни бўлинувчи тушунчанинг ҳажми бўлинмаларга тенг бўлиши керак. Масалан, учбурчак — тўғри бурчак, ўткир бурчак ва ўтмас бурчакдан иборат деб бўлсак, бўлиш тўғридир. Агар *ижтимоий-иқтисодий формация* тушунчасини: *бошланғич жамоа, қулдорлик, капиталистик ва коммунистик жамиятларга* бўлсак, бўлиш тенг ҳажмли бўлмайди. Чунки бу мисолда бўлинувчи тушунчанинг ҳажми бўлинмалардан катта, яъни унда *феодал жамияти* тушириб қолдирилган. Еки *ижтимоий-иқтисодий формация* тушунчасини: *бошланғич жамоа, қулчилик, феодализм, капитализм, социализм ва коммунизмга* бўлсак, бундай бўлиш ҳам хато, чунки бўлинмалар ҳажми бўлинувчининг ҳажмидан катта. Нера деганда *социализм* алоҳида ижтимоий-иқтисодий формация эмас, балки *коммунизмнинг* қуйи босқичидир.

2. Бўлиш маълум бир асосда давом этиши, яъни бўлишга асос қилиб олинган белги асосида бўлиш изчиллик билан давом этиши керак. Бунда бошқа асосга ўтиб кетмасликка эътибор қилинади.

Агар биз фанларни — *табиат* ва *жамият* фанларига бўлсак, бўлиш тўғри бажариляпти, чунки бунда фанларни текшириш объекти асос қилиб олинган. Мабодо, фанлар табиат, жамият, фундаментал ва амалий фанларга бўлинади деб оладиган бўлсак, энди бундай бўлиш хато. Чунки бу бўлишда асос қилиб олинган фанларнинг текшириш предметларидан, уларнинг қандай масалаларни ўрганиш асосига кўра бўлишга ўтиб кетилганлиги кўриниб турибди.

3. Бўлиш бўлаклари — бўлинмалар бир-бирларини истисно қилиши керак. Масалан, урушлар: адолатли, адолатсиз ва озодлик урушларига бўлинади десак, бўлиш бўлакларидан *озодлик уруши, адолатли уруши* истисно қилмайди ва у адолатли уруш доирасига кирди. Шунинг учун бу бўлиш хатодир.

4. Бўлиш изчил бўлиши ва унда сакраш бўлмаслиги керак. Масалан: грамматик гап *содда гап, боғланган қўшма гап* ва *эргашган қўшма гапга* бўлинади десак,

бу ерда бўлиш изчил бўлмайди. Чунки грамматик гапни аввал *содда* ва *қўшма* гапларга бўлиш, шундан сўнгига қўшма гапнинг ўзини бўлиш тўғри бўлади.

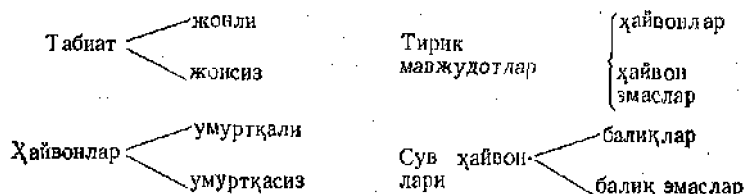
Дихотомик бўлиш. Тушунчани ҳажмига кўра иккита бир-бирини истисно қилувчи зид тушунчаларга ажратиш усули ҳам мавжуд бўлиб, бу *дихотомик бўлиш* деб аталади. Масалан, уруш — адолатли ва адолатсиз урушларга; ҳайвонлар — умуртқали ва умуртқасизларга; жисмлар — органик ва ноорганик жисмларга бўлинади.

Дихотомик бўлишда тушунчалар икки катта қисмга бўлинади. Бунда тушунчалар бири иккинчисини истисно қилади.

Юқоридаги мисолимизда адолатли уруш адолатсиз урушни истисно қилади. Дихотомик бўлиш тушунчаларни дастлабки чегаралашда, уларнинг умумий томонларини ўрганишда қўлланилади. Дихотомик бўлиш кўпинча предметларнинг маълум томонини белгилаганда бошқа томонлари ноаниқ бўлганда, контраст тушунчалар ҳосил қилишда ишлатилади.

Масалан, сув ҳайвонларидан — балиқларни ўрганиб чиқиб, бошқа сув ҳайвонларини тўла ўрганмасданоқ: «Сув ҳайвонлари балиқларга ва балиқ эмасларга бўлинади», деб айтиш мумкин.

Тушунчаларни чегаралаганда бир неча дихотомик бўлишни амалга оширишимиз мумкин:

Дихотомик бўлиш бўлинмалар йиғиндиси тенг бўлмашлик хатосини истисно қилади. Чунки тушунчалар иккига бўлинганда, улар бўлинувчининг ҳажмига албатта тенг келади. Масалан, *химик бирикмаларни*: органик бирикма ва ноорганик бирикмага бўлсак, бундай бўлиш бошқа бирикмаларнинг бўлишини истисно қилмасда, бўлиш бўлаклари йиғиндиси билан бўлинувчи тушунча тенг ҳажмлидир.

Дихотомик бўлишда ҳосил бўлган икки зид тушунчанинг бири ноаниқ бўлганлиги учун ҳам у кўпинча хатодан холи бўлади.

Классификация. Тушунчаларни бўлишнинг алоҳида тури, бу классификациядир.

Классификация латин тилида *classis* — тўда, туркум, *facio* — қиламан, бажараман деган сўздан олиниб, *турларга бўламан* деган маънони билдиради.

Классификация — предметларни бир-бирларига ўхшашлиги ва фарқига қараб маълум гуруҳларга, турларга, синфларга бўлишдир. Бунда ҳар бир предмет бошқа бир синф ёки бир гуруҳга предметга муайян муносабатда бўлган ва бу синфдаги предметлар системасида кўрсатилган жойдан ўрин олган бўлади.

Классификациянинг асосида тушунчаларни бўлиш ётади. Бироқ классификация у ёки бу предметлар гуруҳи, синфи, уларнинг ҳар бир турига оид маълум билимларимизни системалаштиришда фан учун муҳим аҳамиятга эга. Мана шунинг учун классификацияга тушунчани бўлишда учрамайдиган талаблар қўйилади.

Биз тушунчаларни бўлишда практик эҳтиёжнинг талабига кўра, унинг асосини ўзгарттиришимиз мумкин. Классификация эса бўлиш асосига нисбатан турғунроқ, барқарорроқдир. Унга асос қилиб олинган белги маълум қонуният билан боғлиқ бўлиб, фанда бир неча йилларга давом этаверади.

Классификацияни табиий ва сунъий классификацияларга бўлиш мумкин. **Табиий классификация**, предметларнинг муҳим белгиларига ва уларда амал қиладиган қонуниятларга қараб синф, гуруҳларга бўлишдир. У сунъий классификациядан фарқли ўлароқ, предметларнинг қайси гуруҳда эканлигини аниқлашда предметдаги тегишли белгиларни ҳисобга олади. Бу эса предмет хусусияти ҳақида фикрлашга имкон беради. Масалан, бирор ҳайвон аввал ўрганилиб, кейин у қайси турга, қайси оилага кириши аниқланган ҳолда классификация қилинади ёки сўз составини ўрганиб, унинг қайси сўз туркуми (от ёки феъл) эканлигини аниқлаймиз. Шунингдек, жиноятни ўрганиб, унинг қасдан қилинганми ёки эҳтиётсизлик оқибатидами, қандай шароитда содир бўлган, унинг жамоат учун қанчалик хавfli ёки хавфсизлиги кўриб чиқилиб, шундан кейин бу иш қайси моддага асосан ёки қайси модданинг қайси пунктига оидлиги аниқланади. Кундалик турмушда, предмет ва ҳодисаларни билишда ва уларни ўрганишда табиий классификациялардан ташқари, ёрдамчи классификациялардан ҳам кенг фойдаланилади.

Ёрдамчи классификацияни бошқа синф предметлари орасидан индивидуал предметларни осонроқ топиш ва фарқлаш учун қўллаймиз. Масалан, кишиларнинг фамилияларини алфавит асосида рўйхатга олиш, китобларни каталогларга алфавит тартибда жойлаштириш ва ҳоказолар бунга мисол бўлади.

Ёрдамчи классификация, аслида муайян табиий классификация мавжуд бўлмаган тақдирда ишлатилади. Аммо у предметларнинг моҳияти ҳақида хабар бермайди. Масалан: номи алфавит бўйича журналга ёзиб қўйилган студент ҳамма вақт ҳам аълочи бўлавермайди. Демак, сунъий классификация предметларни ташқи томонидан сунъий равишда ифодалар экан, холос.

Табиий классификацияга предмет ва ҳодисаларнинг қонуниятли боғланишлари, белгилари асос қилиб олингани учун ҳам уни илмий классификация деймиз.

Табиий-илмий классификация у ёки бу предмет ва унинг группалари, синф ва оилалар ҳақида хулосалар чиқариш, умумий жараёнларни очишга ёрдам беради. Бунда табиий классификация биз учун билиш методи бўлиб хизмат қилади. Табиий классификацияда предметлар энг умумий ва энг муҳим белгилари асосида тақсимланади, группаларга бўлинади. Бу метод ўсимликларни ва ҳайвонларни классификация қилишда айниқса кўпроқ қўлланилади.

Табиий классификациянинг классик намунасини биз улуғ рус олими Д. И. Менделеевнинг кимёвий элементларнинг даврий системаси жадвалида кўраемиз. Д. И. Менделеев барча кимёвий элементларни уларнинг атом оғирлигига қараб жойлаштиради. Унда атом оғирлиги маълум маънода такрорланади ва бу ҳар бир элементнинг ўзига хос томонини кўрсатади. Натижада Менделеев системасининг даврийлиги келиб чиқади.

Д. И. Менделеев кимёвий элементларнинг даврий системасини тузишда турли методлардан фойдаланади (анализ ва синтез, индукция ва дедукция ва бошқалар). Классификация қилишда ҳар бир фаннинг ўзига хос методи бор. Масалан: ҳозирги замон биология фанида ўсимликларни классификация қилишда солиштирма, морфологик, анатомик, эмбриологик, палеонтологик, географик, экалогик, биохимик каби методлардан фойдаланилади.

Бир предметни турли асосда турлича классификация қилиш ҳам мумкин. Масалан: тилнинг келиб чиқиши нуқтаи назаридан генеологик классификация; типи, нуқ-

таи назаридан — типологик классификация; грамматик тузилиши нуқтаи назаридан — морфологик классификация қилиш мумкин. Агар табиий классификация предметнинг муҳим бўлган белгилари асосига эмас, балки тасодифий, ташқи белгиларига асосланган бўлса, бундай классификация илмий бўлмай қолади. Бу ҳолда у нарса ва ҳодисаларнинг табиий муносабатларини кўрсата олмай қолади.

Масалан, XVIII аср швед табиатшунос олими Карл Линней ўсимликларни классификация қилганда уларнинг ўзаро ўхшаш бўлган бир қанча муҳим белгиларига асосланмай, балки фақат ўсимлик оталигининг сонига, унинг эркин ёки бирлашиб ўсиши ва жойлашишига асосланган эди. Шунинг учун бундай классификация кейинчалик ғайри илмий, сунъий деб топилди. Ўсимликларни классификация қилганда уларнинг қариндошлик даражаси, муҳим, зарурий ўхшаш бўлган белгиларига асосланиш керак.

Классификация ижтимоий фанлар соҳасида ҳам катта аҳамиятга эга. Марксизм-ленинизм асосчилари ижтимоий фанлар соҳасида тубдан ўзгариш қилдилар. Жамият тараққиётини улар ижтимоий-иқтисодий формацияларга бўлдилар. К. Маркс ва Ф. Энгельс тараққиётни турли босқичларга бўлиб классификация қилганларида асосий эътиборни жамиятнинг энг муҳим томонига — ишлаб чиқариш усулларига қаратдилар ва шу асосда жамиятни беш ижтимоий-иқтисодий формацияга бўлдилар. Бунда улар жамиятнинг табиий тарихий ривожланиш жараёнидаги келиб чиқдилар.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-м а ш қ

Қуйидаги мисоллардан тушунчаларнинг бўлинишини кўрсатинг (бўлиш асоси, бўлинувчи ва бўлинмаларни аниқланг):

1. Оиланинг формалари жамият тараққиёти жараёнида ўзгариб туради. Оиланинг ибтидоий тузум учун характерли бўлган биринчи тарихий формасида группавий оила бўлиб, у аста-секин ривожланиб жуфт оилани вужудга келтиради. Хусусий мулк барқарор бўлиши муносабати билан моногам оила — яқка никоҳлик пайдо бўлади. Оиланинг ҳақиқий формаси хусусий мулк тугатилган шароитда, социалистик революция галаба қозонгандан кейин қарор топади.

2. Ижтимоий онг снёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний-фалсафий ва атеистик онг каби формаларга эга.

3. Ижтимоий-иқтисодий формация тушунчасига: ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик тузуми, феодализм, капитализм, коммунизм киради.

4. Материя ҳаракатининг асосий формалари: механикавий, физикавий, кимёвий, биологик, ижтимоий ҳаракатлардан иборатдир.

5. Грамматика морфология ва синтаксисдан таркиб топади.

6. Социалистик жамият — ғоят уқшган, юксак ғоявий ва онгли меҳнаткашларнинг — ватанпарварлар ва интернационалистларнинг жамиятидир.

(СССР Конституцияси.)!

7. Материализм даставвал стихияли, содда материализм эди. XVII—XVIII асрларда метафизик материализм пайдо бўлди. Ҳозирги замон материализмининг олий формаси — диалектик материализм.

2-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларни кўрсатишга асосларга кўра бўлинг:

1. Давлат типлари (ишлаб чиқариш муносабатлари асосида);
2. От (грамматик хусусиятларига кўра);
4. Социалистик мулк (ижтимоий ишлаб чиқариш усулининг даражасига кўра);
5. Тарих (ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг акс этишига кўра);
6. Бадний метод (воқеликни акс эттиришига кўра)
7. Транспорт турлари (йўл ҳаракатига кўра);
8. Шаҳар аҳолиси (ёш белгисига кўра).

3-м а ш қ

Классификациянинг бўлишдан фарқини кўрсатиш:

Ўқитувчининг ишида, илмий фаолиятида, кутубхоначининг юмушида классификация қандай роль ўйнайди? Табiiий ва сунъий классификациянинг бир-биридан фарқи нимада?

4-м а ш қ

Қуйидаги бўлимларнинг бўлинувчиси ва бўлиш асосини топинг:

1. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари;
2. Иқтисодий, сиёсий ва идеологик кураш;
3. Ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодализм, капитализм ва коммунистик ишлаб чиқариш муносабатлари;
4. Қулдорлик, феодал, буржуа, социалистик давлат;
5. Революцион романтизм, прогрессив романтизм;
6. Эпоея, поэма, роман, повесть, ҳикоя, очерк, масал;
7. Иншо, тақриз, ижодий диктант, сайланма диктант.

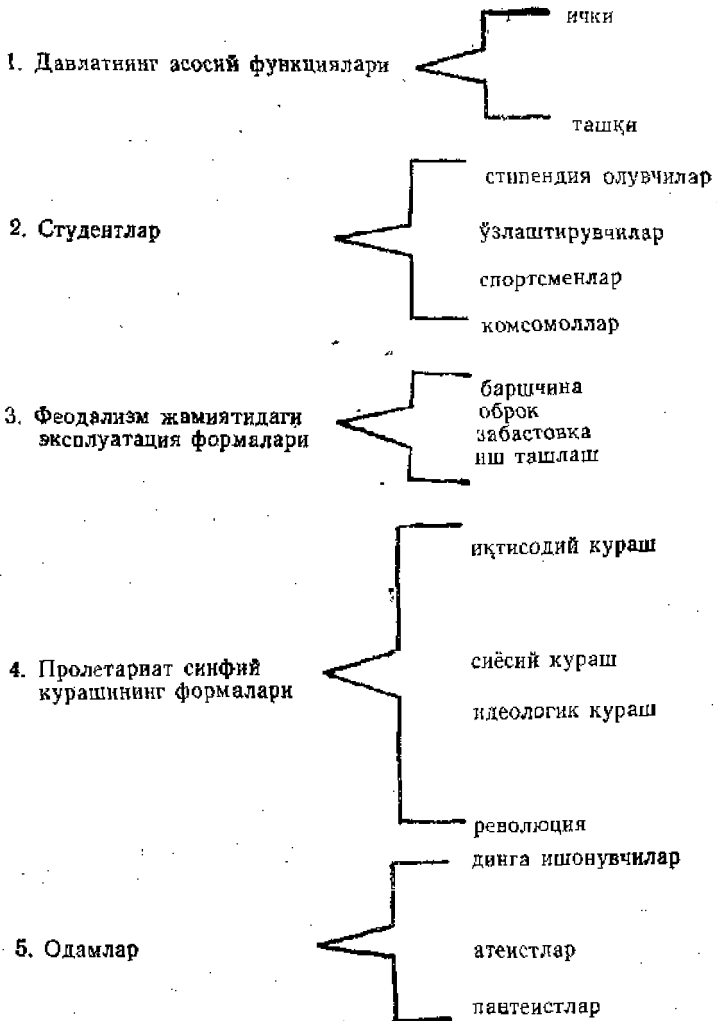
5-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларни дихотомик асосда бўлинг:

1. Шаҳар аҳолиси. 2. Ишлаб чиқариш усули. 3. Жонли мавжудот. 4. Табiiат. 5. Фалсафий метод. 6. Ёшлиқ босқичлари. 7. Сув ҳайвонлари. 8. Уруш. 9. Жиноят. 10. Ҳуқуқ. 11. Виждон. 12. Бахт. 13. Судланувчи. 14. Ранг. 15. Ахлоқ. 16. Давлат. 17. Йарик олимлар.

6- машқ

Қуйдаги тушунчаларни бўлишнинг тўғри ёки хато эканлигини аниқлаб (бўлиш қоидасининг бузилишини кўрсатиб):

7- машқ

Қуйдаги тушунчаларни классификация қилинг:

1. Усимликлар (генетик классификация);

2. Грамматика (морфологик классификация);
3. Жиноят кодекси (тематик классификация);
4. Тарих (синфий классификация);
5. Китоблар (тематик классификация);
6. Уқувчилар (маълумот нуқтаи назаридан классификация);
7. Институт (касб нуқтаи назаридан классификация);
8. Студентлар (алфавит юзасидан классификация).

Тушунчаларни таърифлаш. Тушунчани таърифлаш фанда жуда катта аҳамиятга эга. Таърифлашда таърифланувчи тушунчанинг мазмунини, моҳиятини очиб ташлаймиз, унинг муҳим белгиларини кўрсатиб берамиз. Одатда бирор предметни билганимиздан кейингина унинг мазмунини, асл моҳиятини аниқлаб, фанга янги термин киритамиз.

Тушунчани таърифлаш таърифланувчи тушунчанинг муҳим белгиларини очиб берувчи мантикий усулдир. Бу муҳим белгилар ёрдамида таърифланувчи тушунча бошқа ўзига яқин тушунчалардан ажралиб туради.

Тушунчани таърифлаш унинг муҳим белгиларини кўрсатиб беришдир. Тушунчанинг муҳим белгилари эса унинг мазмунини ифодалайди. Демак, тушунчани таърифлашдан мақсад унинг мазмунини очиб беришдир. Масалан, «Санъат» тушунчасини таърифламоқчи бўлсак, дастлаб унинг бошқа ижтимоий онг формаларидан фарқ қиладиган ўзига хос муҳим умумий белгиларини топамиз ва сўнгра ана шу белгилар орқали уни таърифлаймиз.

Санъат ижтимоий борлиқни бадий образлар орқали акс эттирадиган ижтимоий онг формасидир деб таърифласак, унинг бошқа ижтимоий онг формаларидан фарқ қиладиган муҳим белгиси — *ижтимоий борлиқни бадий образлар орқали акс эттириш формаси* эканини очиб берамиз.

Демак, ҳар қандай илмий таъриф асосан икки билиш вазифасини бажаради: 1) таърифланувчи предметнинг моҳияти, унинг муҳим белгиси очиб ташланади; 2) таърифланувчи тушунча ўзига яқин тушунчалардан фарқ қилади.

Келинг, *давлат* тушунчасини олиб қарайлик. Давлат сиёсий ташкилотдир. У мазлум синфларнинг қаршичилигини бостириш қуроли сифатида пайдо бўлди. Ҳозир ҳам антагонистик жамиятда ана шу вазифани бажармоқда. Демак, давлатнинг синфий моҳияти унинг ҳукмрон синф қўлида мазлум синфларни бостириш қуроли бўлиб хизмат қилишидир. Давлат бошқа сиёсий ташки-

лотлардан ўзидаги мавжуд бўлган мажбурий органилари билан фарқ қилади (масалан, сиёсий партия ва турли союзлардан фарқли ўлароқ).

Кундалик ҳаётда кишилар бир-бирлари билан яқин мулоқатда бўлганларида нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларидан номуҳим белгиларини ажратиб борадилар. Бироқ кундалик ҳаётда ҳамма вақт ҳам нарсалар ҳақида илмий таъриф берилавермайди. Шунинг учун одамлар бундай пайтда ўз олдиларига асосан битта вазифани мақсад қилиб қўядилар: нарса ва ҳодисаларнинг бошқа нарса ва ҳодисалардан фарқ қилишини кўзда тутадилар. Чунки уларнинг муҳим томони, моҳиятини очиб, илмий таъриф бериш асосида қўллаш ҳамма вақт ҳам зарур бўлавермайди. Бирор кишига таъриф бермоқчи бўлганда, одатда унинг муҳим белгилари айтилади ёки санаб чиқилади. Чунинчи, яхши фарзанд ўстирганлиги, унинг камтарлиги, бошқа одамлар билан яхши муомалада бўлиши ва шунга ўхшаш бошқа хислатлари кўрсатилади. Бироқ бу белгилар бошқа кишиларда ҳам бор. Баъзида бир неча белгилар умумлаштирилиб, санаб чиқилади. Фанда шундай усуллар борки нарсаларнинг белгилари кўрсатиб берилади. Ботаникада ана шундай усул мавжуд. Унда янги учраган ўсимлик белгилари аниқланиб, ёзиб чиқилади. Бироқ булар уни илмий жиҳатдан таърифлаш учун ёрдамчи усулларгина ҳисобланади, холос.

Илмий таърифда таърифланувчи предметнинг бошқа предметдан фарқ қиладиган томонини ажратиш муҳимдир. Масалан, «квадрат» тушунчасини олиб кўрайлик. Унга тегишли белгилар: тенг томонли, тўғри бурчакли тўртбурчак геометрик фигура эканлиги. Бу белгиларнинг ҳаммаси «квадрат» гагина эмас, балки бошқа геометрик фигураларга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Квадратнинг ўзига хос хусусиятлари тенг томонли ва тўғри бурчакли тўртбурчак бўлишидир. Булар фақат квадратга тегишлидир.

Демак, тушунчаларни таърифлашда, таърифланувчи тушунчанинг ўзига хос томонлари аниқланаётганда, уни шу предмет доирасидаги бошқа нарсалардан фарқ қиладиган томонини кўрсатиб бериш даркор. Шунингдек, таърифлашда таърифланувчининг ўзига хос томонларинигина эмас, балки ўша нарсанинг қайси умумий соҳага қарашли эканлигини ҳам кўрсатиб бериш керак. Масалан, *давлат* тушунчасининг ўзига хос томонла-

ригина эмас, балки унинг қайси сиёсий ташкилот доирасига кириши ҳам кўрсатиб берилади.

Таърифлаш илмий билишда муҳим аҳамиятга эга. Мисол учун қуйидаги икки таърифни олиб кўрайлик:

1. Жамият одамлардан ташкил топган ижтимоий муносабатлар йнғиндисидан иборатдир. 2. Жамият мақсадга мувофиқ ҳаракат қиладиган одамлар бирлигидан иборат.

Бу таърифларнинг ҳар иккиси ҳам жамиятнинг ўзига хос томонини кўрсатиб беради. Биринчисида жамиятнинг одамлардан ташкил топгани, одамлар эса ижтимоий муносабат асосида ташкил топгани кўрсатилган бўлса, иккинчисида жамият мақсадга мувофиқ ҳаракат қилувчи одамлардан ташкил топгани айтилган. Бироқ биринчи таъриф илмий таърифдир. Чунки инсонлар ўз олдидарига турли мақсадларни қўядилар. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари эса улар онгидан ташқарида, объектив равишда пайдо бўлади. Демак, жамиятни материалистик тушуниш унинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини очиб бериш демакдир.

Таърифлашда энг яқин жинс — тушунча ҳамда тур белгиси кўрсатиб берилади.

Унинг схемаси: «Тур»,

«Тур белгиси»

ва «жинс» тушунчасидир.

Масалан қуйидаги мисолда: Давлат (тур) ҳукмрон синфнинг ўз туб манфаатларини ва биринчи галда мазкур синфнинг мулк формасини ҳимоя қилишга қаратилган (тур белгиси) сиёсий ташкилотдир (жинс тушунчаси).

Номинал ва реал таъриф. Номинал (*definitio nominis*) таъриф тушунчани ифодалаган сўз, ном, терминнинг маъносини баён этишдан иборатдир. Масалан, *телескоп* грекча: теле — узоқ, скоп — кўраман деган сўздан олиниб, осмон жисмларини ўрганишда ишлатиладиган предметдир.

Номинал таъриф маълум предметни ифодалайдиган сўз ёки терминнинг асл маъносини билишда ишлатилади. Номинал сўзи: *popina* бўлиб, ўзбекча **ном** ёки **исм** деганидир. Фанда янги нарсалар кашф этилади, унинг янги хусусиятлари очилади. Мана шу чоғда ўша нарсаларнинг моҳиятини ифодалайдиган янги термин, атама, янги номлар ишлатилади. Демак, фанда номинал таъриф ана шу терминнинг маъносини очиш учун қўлланади.

Номинал таъриф фанга янги термин киритилгандагина эмас, балки объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг янги хусусиятлари, томонлари очилганда ўша нарсаларни ифодалаш учун ишлатилади. Шунинг учун номинал таърифда у ёки бу тушунчани ифодаловчи сўз терминнинг луғавий маъноси ифодаланади.

Номинал таъриф реал таъриф билан узвий боғлиқ. *Реал таърифда тушунчани ифодалаган сўз, термин эмас, балки тушунчада ифодаланган предметнинг моҳияти, унинг муҳим белгилари очиб берилади.* Номинал таърифда: Биология — био — ҳаёт, логос — таълимот деган сўздан олиниб, ҳаёт тўғрисидаги фан десак; реал таърифда: «Биология — ҳаёт қонуниятлари ва жонли мавжудотларнинг ўсиши ҳақидаги фандир», дейлади.

Шундай ғайри қонуний, ғайри табий тушунчалар борки, уларга реал таъриф бериб бўлмайди. Масалан, «илоҳият», «жаннат», «дўзах» каби тушунчаларга фақат номинал таъриф бериш мумкин. Баъзида номинал таърифни реал таърифдан устун қўйишади. Бу фақат методик нуқтан назардан холос. Аслида реал таъриф номинал таърифдан устун туради.

Тушунчаларни энг яқин жинс ва тур белгилари орқали таърифлашдан ташқари генетик (грекча genesis — пайдо бўлиши, манбаси демакдир) таъриф ҳам мавжуд. Генетик таърифда тушунча ифодалаган предметнинг келиб чиқиши, унинг нимадан тузилганлиги ифодаланади. Шунингдек, тушунчада ифодаланган предметнинг пайдо бўлиши, ташкил топиши каби ўзига хос томонларга аҳамият берилади. Масалан: «Самарқанд шаҳри бундан 2500 йил илгари бунёдга келган. Ўзбекистоннинг ғарби жанубий томонида жойлашган область марказидадир» десак, Самарқанд шаҳрининг энг кўҳна шаҳар эканлиги, Ўзбекистоннинг ғарбий-жанубий томонида жойлашган область маркази эканлиги учун бошқа шаҳарлардан тамомила ажратиб туради.

Таърифлаш қоидалари. Тушунчани таърифлаш унинг ҳамма белгиларини эмас, балки муҳим белгиларини кўрсатиб бериш демакдир. Бироқ тушунчани таърифлаш бу ўша тушунчада ифода этиладиган предметларнинг ҳар томонлама акс этиши деган сўз эмас. Чунки тушунча таърифида биз унинг белгиларини ҳар ҳолда чегаралаймиз. Шунга қарамай, таърифлаш ҳар қандай фанда қўлланади. Бусиз ҳеч бир фан бўлмайди. Шунинг учун тушунчани таърифлашнинг умумий, ҳамма фанлар учун

зарур бўлган мантиқий қондалари бор ва бу қондаларга одатда амал қилинади. Акс ҳолда эса улар таърифлашда турли хатоликларга олиб келиши табиий ҳолдир. Бу қуйидагилардан иборат:

1. Таърифлаш тенг ҳажмли бўлиши керак, яъни таърифланувчи тушунчанинг ҳажми таърифловчи қисм ҳажмига тенг бўлиши керак.

Масалан, империализм капитализмнинг юқори босқичидир.

Диққат — онгни бир томонга йўналтириш ва бир нуқтага қаратишдир. Бу таърифлар тўғри таърифдир. Чунки таърифланувчи (диққат билан таърифловчи онгнинг бир томонга йўналиши ва бир нуқтага тўпланиши) тенг ҳажмга эга бўлиб, формуласи $A = BC$ дир.

Таърифланувчи таърифловчи билан тенг ҳажмли эканлигини қандай биламиз? Бу ерда ҳар икки тушунчанинг ўрнини алмаштириб, зарур бўлганда, «ҳамма», «ҳар қандай» каби сўзларни қўшамиз. Шунда бу тушунчаларнинг ҳажми тенг ёки тенг эмаслиги аниқланади.

Масалан, *кит умуртқали ҳайвондир*. Бу тўғри фикр. Бироқ тўғри таъриф эмас. Чунки таърифланувчининг ҳажми билан таърифловчининг ҳажми тенг эмас. «Ҳамма умуртқали ҳайвонлар китдир», деган фикр хатодир. Бу ерда таърифловчининг ҳажми кенг эканлиги аниқланади. Ёки «диалектик материализм табиатнинг энг умумий қонунларини ўргатадиган фандир» деб таърифласак, бу ерда таърифловчи тушунчанинг ҳажми таърифланувчи тушунчанинг ҳажмидан тордир. Чунки диалектик материализм табиатнигина эмас, балки жамият ва инсон тафаккурининг ҳам энг умумий қонунларини ўргатади.

2. Таърифлашда энг яқин жинс тушунчасини олиш керак. «Ромб ҳамма томонлари тенг бўлган параллелограммдир». «Бадий адабиёт сўз воситаси билан воқеликни образлар орқали акс эттирадиган санъатдир» деб таърифласак, таъриф энг яқин жинс белгиси орқали таърифланмоқда. Шунинг учун бу таърифлар тўғридир. Агар «Бадий адабиёт ижтимоий онг формасидир» деб таърифласак, унда энг яқин жинс билан эмас, балки узоқроқ жинс белгисини кўрсатиб берган бўламиз.

3. Таърифда тур белгиси фақат таърифланувчи предметга тегишли бўлиши ва унинг барча предметлардан фарқини кўрсатиб бериши керак.

Агар таърифлаш белгилари таърифланувчигагина

эмас, балки бошқа предметларга ҳам тегишли бўлса, у ҳолда таъриф тўғри бўлмайди.

Айтайлик: «Давлат синфлар манфаатини ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилотдир» деб таърифласак тўғри бўладими? Албатта йўқ. Чунки давлатдан бошқа сиёсий ташкилотлар ҳам синфларнинг манфаатини ҳимоя қилади.

Агар «Давлат ҳуқуқрон синфнинг ўз туб манфаатларини ва биринчи галда мазкур синфнинг мулк формасини ҳимоя қилишга қаратилган сиёсий ташкилотдир» деб таърифласак, бу ўринда энди давлатнинг ўзига хос белгиси очиб берилган бўлади.

4. Таъриф инкор шаклида бўлмаслиги керак. Бу ҳолда таърифлашнинг асосий вазифасидан келиб чиқади. Чунки тушунчаларни таърифлашда уларнинг муҳим белгилари кўрсатиб берилади, яъни предмет нимадан ташкил топган ва бошқа предметлардан нимаси билан фарқ қилиши таърифланади. Шунинг учун таърифлашда бирор предметнинг у ёки бу белгисининг йўқлигини кўрсатиш, у предметнинг моҳиятини очиб бермайди. Масалан: «Капитализм феодализм эмас», «Ижобий нарса салбий нарса эмас» деган таърифлар инкор шаклидадир. Бу ўринда капитализмнинг ўзига хос муҳим белгилари нимадан иборат эканлиги эмас, балки унда феодализм белгиларининг йўқлиги кўрсатилмоқда. Капитализмнинг ўзига хос хусусияти — ишлаб чиқариш воситаларига капиталистларнинг эгаллик қилиши ва ёлланма меҳнатни эксплуатация қилишидир.

5. Таърифда қайтариш бўлмаслиги керак, яъни таърифланувчи тушунча ўзи билан эмас, балки бошқа тушунчалар билан аниқлавиши ва унинг моҳияти очиб берилсин. «Кун иситгани учун ҳарорат ортди», «Одам инсоний хислатларга эга бўлиши керак», «Тоби қочиб қолган одам касал ҳисобланади» каби таърифларда қайтариш мавжуддир. Чунки таърифлаш таърифланувчи тушунчалар орқали амалга оширилмоқда. Логикадаги бундай хато таърифлашга тавтология дейлади.

Бу каби хатодан холи бўлиш учун тушунчанинг муҳим хусусиятларини кўрсатиб бериш керак.

6. Таърифлаш изчил фикрлар билан аниқ баён қилинган бўлиши керак. Агар таъриф ноаниқ фикрлар билан баён этилса, у ҳолда таърифлаш тўғри бўлмайди.

7. Таърифлашда образли сўз ва иборалар бўлмаслиги керак. Масалан, «Ҳаёт бино каби чуқур асосга

ва мустаҳкам пойдеворга эга бўлмоғи керак» деган фикр тўғри. Лекин бу ҳаёт тушунчасининг таърифи эмас. Бунда таъриф образлидир. Таърифнинг қойдалари аниқ тузилишга эга бўлган тушунчалар учун тегишлидир. Бундан ташқари, аниқ тузилишга эга бўлмаган ноаниқ тушунчалар борки, улар бу қойдадан истисно тариқасида таърифланади. Жумладан, категорияларнинг жинс тушунчасини топиш қийин. Шунинг учун уларни бу усул билан таърифлаб бўлмайди. Масалан: материя, ҳаракат, сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодифият, имконият ва воқелик каби тушунчалар шулар жумласидандир. Тушунчани таърифлаш мумкин бўлмаган ўринларда таърифга ўхшаш усуллардан фойдаланилади. Булар: кўрсатиш, тасвирлаш, тавсифлаш (характеристика бериш), ўхшатиш ва тафовутлашлардир.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-м а ш қ

Қуйидаги таърифларнинг тузилишини аниқлаш (тур, жинс, тур белгиси тушунчаларини кўрсатиш):

1. Ҳуқуқ — ҳуқ-атвор нормаларининг маҳсули бўлиб, бу нормалар давлат маъқуллаган қонунларда мустаҳкамлангандир. (Ф. Л.)

2. Давлат ҳукмрон синфининг ўз туб манфаатларини ва биринчи галда маъкур синфининг мулк формасини ҳимоя қилишга қаратилган сиёсий ташкилотдир. (М. Л. Ф.)

3. Грамматика фани тилнинг грамматик қурилиши ҳақидаги таълимот бўлиб, унда сўзларнинг формалари, сўзларнинг боғланиши, гап қурилиши ва унинг турлари ўрганилади. (Ҳоз. ўз.)

4. Дин — ижтимоий оинг формаларидан бири, табиий ва социал кучларнинг кишилар устидан ҳукмронлигининг бузуқ, фантастик инъикоси бўлиб, бунда дунёвий кучлар гайри дунёвий, гайри табиий кучлар формасига киради. (Ф. Л.)

2-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларга номинал таъриф бериш:

1. Эстетика.
2. Морфология.
3. Ижтимоий-иқтисодий формация.
4. Конституция.
5. Археология.
6. Текстология.
7. Оптимизм.
8. Юриспруденция.
9. Космонавтика.
10. Атавизм.

3-м а ш қ

Қуйидаги тушунчаларга реал таъриф бериш (муратлардан фойдаланиш):

1. Инсон.
2. Инсонпарварлик.
3. Гап.
4. Сиёсат.
5. Жанр.
6. Бахт.
7. Шахс.
8. Жамият.
9. Синф.
10. Студент.

Қуйидаги таърифларни текширинг. Тўғри ёки хато эканлигини аниқланг. Агар хато бўлса, таърифлашнинг қайси қомдаси бузилган?

1. Морфология — сўзнинг грамматик формалари ҳақидаги таълимот. (Ҳоз. ўз.)
2. Кўмир — ер қатламида табиий йўл билан ҳосил бўлган қатиқ ва қора рангли ёқилги. (Ҳоз. ўз.)
3. Тил — оғизда жойлашган ва у таъм, маза билишга хизмат қиладиган орган. (Ҳоз. ўз.)
4. Тил — нутқ органи.
5. Сиёсий партиялар — сиёсий ташкилотлар.
6. Мануфактура — қўл меҳнатига асосланган корхона.
7. Эстетика — инсоннинг оламга муносабатининг бутун соҳасини ўрганувчи фан.
8. Этика — ахлоқ назарияси, бирон-бир ахлоқ системасини ҳамда яхшилик ва ёмонликни, адолат, бурч, виждон, бахт, ҳаётнинг маъносини бирон-бир тарзда тушунишни илмий асослайдиган фан (Ф. Л.).
9. Импернализм капитализмнинг юқори босқичидир.
10. Фан — саркарда бўлса, практика — солдат (Леонардо да Винчи).
11. Дialeктика революциянинг алгебрасидир. (Г.)
12. Ирмоқлар йиғилиб дарёларни ташкил қилганидек, одамлар йиғилиб жамиятни ташкил қиладди (М. И.).
13. Урта — икки нарсани ажратиб турувчи оралиқнинг қоқ яримидаги бир нуқта (Ҳоз. ўз.).
14. Атаман — ихтиёрий казак дружиналарининг сайлаб қўйилган бошлиғи.
15. Асфальт — йўллар, тротуарлар қуришда ва саноатнинг баъзи тармоқларида ишлатиладиган табиий ёки синъий, қорамтир смоласимон модда.
16. Бодом — сермой ва лаззатли мағиз учун экиладиган ёнғоқсимонлар оиласидаги дарахт.
17. Бобокалон — бобонинг отаси, энг катта бобо.
18. Зорланиш — бу миннат қилиш, нолиш, ҳасрат қилишнинг мажмуаси.
19. Кураш — икки кишининг олишуви.
20. Автобиография — бирор кишининг ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳоли.

5-м а ш қ

Қуйидаги таърифларнинг тузилишини (аниқ ёки ноаниқ эканлигини) аниқланг:

1. Материя — биз сезгиларимиз билан идрок қиладиган объектив реаллик (В. И. Ленин).
2. Рецензия — бадний ёки илмий асарлар ҳақида вақтли матбуотда эълон қилинган ёки расмий муассасаларга топшириш учун ёзилган илмий ёки адабий-танқидий асар, мақола.
3. Феодализм — қулдорлик ёки ибтидоий жамоа тузуми ўрнини эгаллаган ва капитализмдан олдин ўтган ижтимоий-иқтисодий формация.
4. Санъат — ижтимоий фаолият бўлиб, бу фаолият жараёнида бадний образлар — воқеликни ақс эттирадиган ва инсоннинг унга

эстетик муносабатни гавдалантирадиган конкрет ҳиссий образлар яратиш (М. Л. Ф.).

5. Сабаб — ҳодисалар ўртасидаги шундай ички алоқадан иборатки, бу алоқада ҳар дафъа бир ҳодиса мавжуд бўлганда, унинг кетидан муқаррар суратда иккинчиси келади (М. Л. Ф.).

6. Зарурият — воқеликдаги ҳодисалар, жараёнлар, объектларнинг барқарор, муҳим алоқасидир, бу алоқа улар тараққиётининг бутун олдинги жараёнида вужудга келгандир (М. Л. Ф.).

7. Қонун тушунчаси амалий жараённинг бирлигини ва алоқадорлигини ўзаро боғлиқлигини ва яхлитлигини одамнинг билиши босқичларидан биридир (В. И. Ленин).

8. Антагонизм — асло келишиб бўлмайдиган қарама-қаршилик.

Тушунчалар устида амаллар. Тушунчалар устида ишлаш натижасида бошқа тушунчаларга келиш, янги тушунча ҳосил қилиш мумкин. Логикада бундай усул тушунчалар устида амаллар деб юритилади. Булар асосан қуйидагилардир:

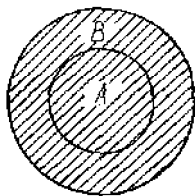
1. **Тушунчаларни қўшиш амали.** Бунда бир тур тушунчалари иккинчи тур тушунчаларга ёки бир неча тур тушунчаларга бирлаштирилади. Масалан: мамлакатимиздаги, «колхоз-кооператив мулки» тушунчаси билан «давлат мулки» тушунчасини қўшсак, у ҳолда «социалистик мулк» тушунчаси, «колхоз» тушунчаси билан «совхоз» тушунчасини қўшсак «социалистик қишлоқ хўжалиги» тушунчаси ҳосил бўлади.

Агар «колхоз» тушунчасини **А** билан, «совхоз» тушунчасини **В** ҳарфи билан белгиласак, қуйидаги диаграммадаги қўшиш амали ҳосил бўлади. Квадрат чизиқлар «социалистик қишлоқ хўжалиги» тушунчасини ифодалайди.

Бошқа яна бир тушунчани қўшиб кўрайлик. Бунда биз «Тилшунослик» (**А**) тушунчаси билан «профессорлар» (**В**) тушунчасини қўшамиз. Натижада қуйидаги доиралардаги кесишган чизиқлар ифодаланган тушунча ҳосил бўлади.

Бу амалда тилшуносларнинг профессор бўлганларигина эмас, балки профессор бўлмаганлари ҳам бирлашмоқда ва аксинча, профессорларнинг тилшунос бўлмаганигина эмас, балки тилшунос бўлганлари ҳам бирлашмоқда.

«Судьялар» (А) ва «ҳуқуқшунослар» (В) тушунчаларини қўшиб кўрайлик. Унинг диаграммаси қуйидагича.

Бу қўшиш натижасида судья бўлмаган ҳуқуқшуносгина эмас, балки судья бўлган ҳуқуқшунослар ҳам бирлашади.

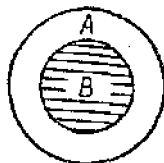
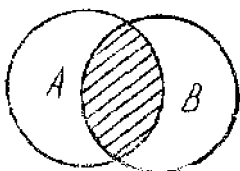
2. Тушунчани кўпайтириш амали. Бунда кўпайтирилган тушунчаларнинг умумий элементлари, хусусиятлари топилади. Масалан: «Колхозчилар» (А), «Социалистик меҳнат қаҳрамонлари» (В) тушунчаларини кўпайтирсак, уларнинг элементларини топамиз. Кўпчилик колхозчилар ичида айни вақтда ҳам колхозчи, ҳам Социалистик меҳнат қаҳрамонлари бўлганлари бор ва, аксинча, Социалистик меҳнат қаҳрамонларининг ичида, айни вақтда колхозчи бўлганлари ҳам бор.

Биз бундай тушунчаларни қуйидаги диаграммада ифодаalayмиз. Чизиқчалар айни бир вақтда ҳам колхозчи, ҳам Социалистик меҳнат қаҳрамонлари бўлганларни кўрсатади. Биз турлича ҳажмга эга бўлган турли муносабатдаги тушунчаларни ҳам кўпайтиришимиз мумкин.

Масалан: ёзувчилар (А) ва совет ёзувчиси (В). Бу тушунчалар ўртасида бўйсунуш муносабати бор эканлигини кўриб чиқдик.

Тушунчанинг диаграммаси қуйидагича.

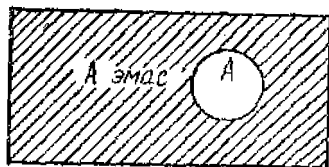
Чизиқчалар ҳар икки тушунча (А ва В) учун умумий бўлган элементни кўрсатади. Яъни бундан, ёзувчиларнинг бир қисми айни вақтда совет ёзувчисидир деган хулоса чиқади.

3. Тушунчаларни инкор қилиш амали. Бу амал «А» ва «А эмас» тушунчасининг қўшилишидан иборат бўлади. Бу тўп тушунчалар мураккаб тушунчалар бўлгани-

дан, у А тушунчасига тенг бўлади ва биз фикрлаган предметни ташкил этади.

Биз фикрлаган тушунчанинг предмети «Умуртқалилар» деб фараз қилайлик. «Сут эмизувчилар» тушунчасини инкор қилиб, «сут эмизувчилар» тушунчасини келтирамиз. Агар биз «сут эмизувчилар» тушунчасига «умуртқалилар» тушунчасини қарши қўйсак, у ҳолда сут эмизмайдиган умуртқалилар қолиб кетади. Шунинг учун «А» ва «В эмас» тушунчалари бир-бирларини инкор этсалар, у ҳолда бир тўп «А» бир «А эмас» тушунчаси билан тенг.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, «А» ни инкор этувчи «А» («А эмас») биз фикрлаган предмет «А» ни тўлдирадиган ҳажмга эга бўлади. Бу амални диа-

граммада ифодалаймиз:

Квадрат I ни ифодалайди. Биз фикрлаган (предмет) чизиқлар «А эмас» ни кўрсатади.

Кўриниб турибдики, «А» ва «А эмас» йиғиндиси биз фикрлаган предметга тенг.

Тушунчаларни умумлаштириш ва чегаралаш амали. Тушунчаларни умумлаштириш — билиш жараёнида катта аҳамиятга эга. Бу амал натижасида бизнинг фикримиз аҳмадан — умумийга, торроқ тушунчадан — кенроқ тушунчага қараб интилади.

Ҳажми кичикроқ тушунчадан ҳажми каттароқ тушунчага келишни логикада умумийлаш деб аталади. Масалан, ботаника — биология фан ёки: атоқли от — от — морфология — грамматика; абадий тил — тил; ижтимоий фан — фан.

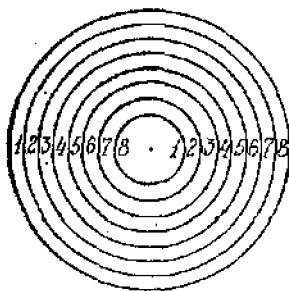
Тушунчаларни умумлаштириш натижасида инсон умумий тушунчадан энг умумий тушунчаларга боради. Энг умумий тушунчалар тушунчаларни умумлаштиришнинг охириги босқичидир. Бундай тушунчаларни категориялар деб атаймиз.

Категориялар объектив борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг энг умумий хусусиятларини, алоқа ва муносабатларини акс эттирувчи энг умумий тушунчалардир. Ҳар бир фанда категориялар мавжуд бўлиб, у ўша фандаги умумий тушунчадан иборатдир. Фалсафа фанида эса «Ҳаракат», «Макон», «Замон», «Материя», «Мазмун ва шакл», «Моҳият ва ҳодиса», «Имконият ва

воқелик», «Сабаб ва оқибат», «Зарурат ва тасодиф» каби категориялар мавжуд.

Ҳажми кенгроқ тушунчаларни ҳажми торроқ тушунчага келтириш чегаралаш деб аталади. Масалан: *жамикки мавжудот, ҳайвонот олами, умуртқалилар — от — Қорабайир.*

Тушунчаларни чегаралаш натижасида энг умумийдан умумий тушунчага ва ундан эса якка тушунчаларга борамиз. Якка тушунчалар тушунчаларни чегаралашнинг охиридир. Тушунчаларни чегаралаш натижасида кейинги бўлиш, чегаралаш мумкин бўлмай қолади. Бундай тушунчалар *индивид* (individuum — бўлинмас) тушунчалар деб аталади. Масалан, *одам — ақлий меҳнат билан шугулланувчи одам, шоир — совет шоири — ўзбек совет шоири — талантли ўзбек шоири — биринчи Ленин мукофоти лауреатига сазовор бўлган ўзбек совет шоири — Ғ. Ғулом.*

АДАБИЕТЛАР

Энгельс Ф. Анти-Дюринг, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1979 й., 11, 18, 21, 33, 34, 91—92, 220, 332-бетлар.

Энгельс Ф. Табиат диалектикаси. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1983 й., 87, 147, 191, 196, 201, 225—226-бетлар.

Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм». Тўла асарлар тўплами, 18-том, 131, 166—168-бетлар.

Ленин В. И. Философия дафтарлари. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 160, 164—172, 207-бетлар.

КПСС XXVII съезди материаллари. «Ўзбекистон», Тошкент, 1986 й.

ҚУШИМЧА АДАБИЕТЛАР

Горский Д. П. Логика. М., 1958 г. III, IV боблар.

Крилов В. И., Старченко А. А. Логика. М., 1982 й., II, III боблар.

Кольман Э., Зик О. Қизиқарли логика. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1968 й.

Раҳимов И. Р. Логика. Тошкент, 1978 й., II, III боблар.

Старченко А. А. Логика в судебном исследовании. М., 1958 й., I, II боблар.

Ҳайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. «Ўқитувчи», Тошкент, 1984 й., III боб.

III боб

ҲУКМ (МУҲОКАМА)

Ҳукм темасига (философия мутахассислигидан ташқари факультетларга) олти соат (уч машғулот) вақт ажратилган. Шунинг учун қуйидаги машғулот планини тавсия қиламиз.

I машғулот (2 соат)

1. Ҳукм ва унинг моҳияти. Ҳукм ва гап.
2. Содда ҳукм ва уларнинг турлари.
3. Атрибутив ҳукмларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан турлари.

II машғулот (2 соат)

1. Ҳукмларнинг модал жиҳатдан турлари.
2. Ҳукмларда терминларнинг ҳажми.

III машғулот (2 соат)

1. Мураккаб ҳукм ва унинг структураси:
 - а) бирлаштирувчи ҳукм;
 - б) айирувчи ҳукм;
 - в) шартли ҳукм.
2. Ҳукмлар ўртасидаги муносабатлар.

ҲУКМ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

«Тушунча» темасини баён этиш билан маълум маънода ҳукм тўғрисида ҳам маълумот берилган бўлади. Чунки тушунчанинг мазмунини очиб бериш (таърифлаш) ҳукмнинг иштирокисиз амалга ошмайди.

Ҳукм — тафаккур формаларидан бири. Қишилар ҳукм воситасида фикрлайдилар. Ҳукмларда у ёки бу

предметда бирор белгининг бор ёки йўқлиги тасдиқланади ёхуд инкор қилинади.

Фикрлаш жараёнида биз тушунчалардангина эмас, балки ҳукмлардан ҳам фойдаланамиз. Нега деганда, тушунчада нарса ҳамда ҳодисаларнинг муҳим ва умумий белгилари акс эттирилган бўлишига қарамай, биз одатда улардаги белгилар тўғрисида, улар ўртасидаги муносабат тўғрисида фикр билдирмаймиз (таърифлашдан ташқари). Масалан: *темир, дарахт, уй, жисм, қаттиқ* каби тушунчаларни олиб қарайлик. Булар ҳали тугал фикрни бермайди, яъни улар нарсалар ўртасидаги муносабат, бирор предметда бирор белги бор ёки йўқлиги ҳақида фикр ифодаламайди. Агар «*Темир қаттиқ жисмдир*» десак, энди бунда тугал фикр бор. Чунки темирда қаттиқлик белгиси бор эканлиги тасдиқлаб айтилмоқда.

Демак, ҳукмда ҳамма вақт тасдиқ ёки инкор билан айтилган фикр бўлади.

Фикр ҳақиқий (тўғри) ёки хато (ёлғон) бўлиши мумкин. Бизнинг фикрларимиз объектив воқеликка мос келса, бундай фикрларни ҳақиқат ёки тўғри фикрлар, деб айтаемиз. Агар фикрлар объектив воқеликка мос келмаса, хато фикрлар, деб атаймиз.

«От судралувчилар оиласига киради» десак, бу фикр хатодир. Чунки бу фикр объектив воқеликка мос келмайди. Шунинг учун бу фикр хатодир.

Формал логика фикрлар ўртасидаги муносабатни текширганда унинг ривожланишини фикрдан соқит қилади. Шунинг учун формал логика фикрлар ўртасидаги мураккаб алоқаларни текширмайди, бу диалектик логиканинг вазифасидир.

Фикрлар ўртасидаги муносабатни формал логика нуқтаназаридан текшириш, бу фақат унинг тўғри ёки хато эканлигини ажратишдангина иборат. Тўғрилиги мантиқан исботланган ёки бевосита тажрибада тасдиқланган ҳар қандай фикр ҳақиқий, тўғри фикрдир.

Ҳар қандай фанда ҳам тўғрилиги исботланган фикрлар системаси мавжуддир. Лекин яна шундай фикрлар ҳам борки, унинг объективлиги, мавжудлиги тасдиқланган, бироқ ҳали исботланмаган. Масалан, атомнинг мавжудлиги қадимдан эътироф этилган. Аммо унинг узил-кесил исботи яқиндагина ҳал бўлди.

Фанда исботлаш ва ҳақиқий фикрлар ўртасида ана шундай ҳолат мавжуд. Инсон кўпинча шундай ҳақиқий, тўғри фикрларни айтадики, унинг бундай фикрлари

кундалик ҳаётда, турмушда исботланган бўлади. Масалан: ёзнинг қишга нисбатан иссиқ бўлишини, кузда мева-сабзавотлар бошқа фаслдагига нисбатан кўп бўлишини, дарахтлар баҳорда япроқ ёзиб гуллаши, ёзда меваларининг пишиб етилишини ва отилган жисмларнинг албатта ерга қайтиб тушишини ҳамма билади. Чунки бу кундалик ҳаётдан олинган фикрлар бўлиб, унинг исботи ҳам ҳаётнинг ўзидадир. Лекин мураккаброқ фикрлар ўртасидаги муносабатларни ҳамма вақт ҳам тезда билиб бўлмайди. Шу туфайли одамлар нисбий тушунчалар тўғрисида ҳамма вақт ҳам бевосита ҳақиқий, тўғри фикрга келавермайдилар ва объектив ҳаётда тўғри бўлган баъзи фикрларни исботлаш кўпинча катта қийинчиликлар туғдириб қўяди. Шунинг учун бундай фикрни — *фикр ҳақиқий ва у фанда исботланган ёки фикр ҳақиқий, лекин ҳали фанда исботланмаган*, дейилади. Шу асосда эса фикрлаш жараёнида баъзан тўғри фикрни нотўғри, нотўғри фикрни тўғри қилиб ишлатиш ҳам мумкин.

Демак, фикрларнинг тўғри ёки хатолиги ҳар бир кишининг ўз мулоҳазасига қараб эмас, балки объектив борлиққа мос келишига қараб белгиланади ва шундагина бирор фикр тўғрисида айtilган тасдиқ ёки инкор тўғри бўлади.

Юқорида айtilганларга мувофиқ ҳукмга қуйидагича таъриф берсак бўлади:

Ҳукм, бу бирор нарса ва унинг белгиси тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айtilган тафаккур формасидир. Унинг тўғри ёки хатолиги воқеликка мос келиши билан белгиланади.

Тасдиқда бирор предмет ва унинг белгиси тўғрисида фикр айtilади, бирор нарсада бирор белги ёки хусусиятнинг мавжудлиги кўрсатиб берилади, инкорда эса бирор предметда бирор белги ёки хусусиятнинг йўқлигига ишора қилинади. Демак, ҳукм учун ҳамма вақт ё тўғри, ёки хато бўлишлик характерли экан.

Ҳукм ва гап. Агар тушунча сўзда реаллашса, ҳукм грамматик гапда ифодаланади. Гапда ифодаланмайдиган ҳукм бўлмайди. Масалан, *Тошкент Ўзбекистоннинг марказидир. Баъзи ҳайвонлар уй ҳайвонларидир. Совет халқи кишилар тарихий бирлигининг янги шаклидир* каби ҳукмлар грамматик гап орқали ифодаланган. Ҳукмнинг гап орқали ифодаланиши унинг тил билан боғлиқлигини кўрсатади.

Биламизки тил, бу кишиларнинг фикр алмашувидаги

алоқа воситаси ҳисобланади. Тил сўз ва гаплардан ташкил топади. Гап эса ҳукмнинг тилда бевосита ифодаланишидир. Демак, гапнинг ҳосил бўлиш жараёни ҳам ҳукм билан боғлиқ.

Ҳукмнинг тилда ифодаланиши турли хил бўлиши мумкин. Масалан: «Мен сени яхши одам деб биламан», «Мен сени ёмон одам деб билмайман», «У студентдир», «У студент ҳисобланади». Ёки бир ҳукм тилда турлича ифодаланади. Масалан: «у студент (ўзбек тилида)», «Он студент» (рус тилида), He is a student (инглиз тилида), Il estudiant (француз тилида), Er ist student (немис тилида), «Вай студент» тожик тилида.

Турли хил ифодаланган гап бир предметни ифодаловчи ҳукмни ташкил қилади. Шунинг учун ҳукм бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинганда ўз мазмунини ва ўзининг дарак гаплик тузилишини сақлайди. Булар тил билан тафаккурнинг бирлигини кўрсатади.

Бироқ тафаккур билан тил айнан бир нарса эмас. Шунинг учун ҳукм билан гап ҳам айнан бир хил эмас ва улар ўртасидаги бирлик уларнинг фарқларини йўққа чиқармайди. Биз биламизки, ҳар қандай ҳукм гапда ифодаланади, бироқ ҳар қандай гап ҳукм бўлавермайди, айниқса сўроқ ва ундов гаплар ҳукм бўла олмайди. Масалан: *Сиз лекция эшитишни хоҳлайсизми? Қайси касб сизга кўпроқ ёқади? Уялмасдан тезроқ гапирсангиз-чи! Пахтакорларга шон-шарафлар бўлсин!* Бу келтирилган гапларда тасдиқ ёки инкор қилиб айтилган фикр йўқ. Уларнинг ҳақиқат, ҳақиқат эмаслиги (тўғри ва хато эканлиги) аниқланган эмас. Ҳатто уларнинг предмети ҳам номаълум.

Одатда ҳақиқат конкрет бўлади, унинг тўғрилиги маълум шарт-шароит, давр билан боғлиқ. Масалан: *сув 100°C да парга айланади* деган фикрни таҳлил қиладиган бўлсак, биз унга конкрет ҳолда қарашимиз керак. Чунки бу ўринда сув нормал атмосферадагина 100°C га парга айланишини кўзда тутяпмиз.

Демак, ҳукмнинг ҳақиқат (тўғри) ёки ҳақиқат эмас (хато) лигини текшириш контекстни анализ қилиш асосида аниқланиши керак экан. Масалан: *аптека* деган сўзни олайлик, у ҳукм эмас, балки тушунчадир. Агар шу сўз аптека биноси устига «Аптека» деб ёзиб қўйилса, у ҳолда ҳукм бўлади. Чунки «*Бу аптекадир*», деган маънони билдиради. Ёки «*Карим*» деган исмни ўқисак, у тушунча ҳисобланади. Бошқа бир киши Карим ке-

лаётганини кўрсатиб «Карим» деса ҳукм бўлади. Чунки бу «Карим келмоқда» деган маънони англатади ва ҳоказо.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-машқ

Қуйида келтирилган фикрларнинг тўғри ёки хато эканлигини аниқланг.

Булардан қайси бири ҳукм ва қайси бири тушунча ҳисобланади?

1. Ота-оналарнинг болалар учун намунали хулқи, 2. Маркс таълимотининг қудратли кучи, 3. Партия ҳақида марксча-ленинча таълимот, 4. Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, 5. Х функцияси У, 6. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг конституцияси (Асосий қонуни), 7. Социализм ва коммунизм — ягона коммунистик ижтимоий-иқтисодий формациянинг қуйи ва юқори фазалари, 8. Тарбия шахсин камол топтиришининг асосий усулидир, 9. Роман-эпопея — жуда мураккаб ва бой ҳаётний материални, бутун бир даврни ўз ичига олувчи асар.

10. Очликдан,

Зорликдан тезариб лаби,

Ожиз, маҳкум,

хор ва бетадбир:

— Нон — дея,

— Нон — дея

Сурялиб кечмишдир. (F. F.)

11. Якшанба кuni Йўлдошни Фармонов чақиртириб қолди. (А. М.)

12. А—а—а, Сиз ифбатли қизмисиз? Чиройли ҳамсиз-а? (В. Ш.)

2-машқ

Қуйидаги ҳужмларнинг тасдиқ ёки инкор эканлигига мантиқий таҳлил бериш.

1. Философия ва дин ижтимоий онгнинг турли формаларидир.

2. Бобур ўзбек адабиётининг атоқли арбобидир.

3. Озиқли от ҳоримас (ўзбек халқ мақоли).

4. Биринчи космонавт учувчи совет гражданидир.

5. Табиат, сиз айтгандек, ҳимоясиз эмас.

6. Зўравонлик камарини белга боғлаб, ўзига ўнта келадиган чигирткани кўтариб келаётган бир чумолни кўрдилар (А. Ж.).

7. Саида хийла сукут қилиб қолгандан кейин, бирдан бошини кўтарди (А. Қ.)

9. Узингиз иш билармонсиз? Сизга бизнинг ёрдамимиз керак эмас! Муҳтож эмассиз! (А. Қ.)

10. Мава ўртада Лени, бешовлон қилур гурунг. У сўрар: какта мўлми, сув мўлми, қалай чорва? (М.)

11. О, кўёш жарчиси, бериб хушхабар, ҳаёт рубобини сайратувчисан. (А. У.)

12. Менинг ҳасратим сизникига увоқ ҳам бўлмай қолди-ку, биродар! (П. Т.)

13. Абдулла Қаҳҳор ижодида ўзбек хотин-қизларининг образи.

14. Сенга бор меҳримни бердим, лозазоримсан, Ватан! (У.)

3- машқ

Қуйидаги риторик сўроқлар ва мурожаатлар ҳукм бўла оладими?

1. Чархнинг мен кўрмаган жабру-жафоси қолдиму? Хаста кўн-гил чекмаган дарду балоси қолдиму? (Б.)
2. Эй, бахтли водийнинг большевиклари,
Эй, ўлкави электик дарёларига
Еш боладек чўмилтирмоқчи бўлган фазокор!
Эй, болага тоза кўйлақлар
Кийдирувчи, ўртоқ пахтакор!
Кўм-кўк водийларни кўз қорасидай асра,
Баргларига гард ҳам юқтирмай! (Х. О.)
3. Қафасдан бўшалган ҳар қуш
Қайтиб ўзини солурму?
Қонхўр эolimлар, ўйлайсиз,
Мазлумлар сизга қолурму?! (Х. Ҳ. Н.)

4- машқ

Билиш жараёнида саволнинг қандай аҳамияти борлигини айтиш. Қуйидаги темаларни ёритишда саволларни тартибли қўйиш усулини кўрсатинг:

1. Замонамиз қаҳрамонлари образи.
2. Миллий-озодлик ҳаракатининг ҳозирги даврдаги проблемалари.
3. Билиш жараёнида практиканинг роли.
4. Коммунизм ва фан.

Намуна: «Коммунизм ва фан» темасига қуйидагича савол қўйиб, таҳлил қилиш мумкин:

- а) коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишда фаннинг қандай роли бор?
- б) коммунистик муносабатлар ва янги кишини тарбиялашда фаннинг қандай аҳамияти бор?
- в) коммунистик жамият қурилиши шароитида фан тараққиётининг қандай ўзига хос хусусиятлари бор?

СОДДА ҲУКМНИНГ ТАРКИБИ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Ҳукм логик эга (ёки субъект), логик кесим (ёки предикат) ҳамда боғловчилардан ташкил топади. Масалан: «Қасаба союзлари коммунизм мактабидир» деган ҳукмни олиб кўрсак, бу ўринда

«Қасаба союзлари» — субъект (логик эга),

«коммунизм мактаби» — предикат (логик кесим),

«дир» эса боғловчи бўлиб келяпти.

Ҳукм субъекти фикримиздаги предметни билдиради. Шунинг учун ҳукмдаги фикр нимага қаратилган бўлса, ўша унинг субъекти ҳисобланади (келтирилган мисолимизда «қасаба союзлари»га қаратилган). У «S» ҳарфи билан белгиланади, яъни логик тилидаги subjectum сўзининг биринчи ҳарфидан олинган, жумланинг ҳукм

предмети тўғрисида тасдиқ ёки инкор қилиб айтилган қисми предикат деб аталади. (Келтирилган мисолимизда «коммунизм мактаби»), у «Р» ҳарфи билан, яъни латинча *praedicatum* сўзининг биринчи ҳарфи билан белгиланади.

Боғловчи субъект билан предикат ўртасидаги алоқани кўрсатади. У «дир», «эмас» каби сўзлар билан ифодаланади. Боғловчи кўпинча тушириб қолдирилади. Масалан: «Қитоб бизнинг дўстимиз», «Москва — СССРнинг марказий шаҳри» кабилар. Шунга кўра содда ҳукм тузилишини қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

S — Р дир
S — Р эмас

Содда ҳукм доирасига кирувчи мавжудлик, атрибутив (аниқловчи) ва муносабат ҳукмларини бир-бирдан фарқ қилиш керак. *Мавжудлик* ҳукмда Р — S нинг мавжудлигини тасдиқлайди ёки инкор қилади. Масалан, материя объектив мавжуддир, сўз билан ифодаланмаган тушунча мавжуд бўлмайди.

Бунда предметларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги акс эттирилади.

Атрибутив ҳукмда предметга маълум белгининг тегишли эканлиги ифодаланади. Масалан, ҳамма дарахтлар ўсимликдир. «Қутлуғ қон» романининг автори атоқли ўзбек совет ёзувчисидир. Баъзи сонлар иррационал сонлардир.

Муносабат ҳукмлар ҳукмда ифодаланган предметлар ўртасидаги алоқани кўрсатади. Масалан Қарим Аҳмаддан катта. Тилнинг лугат составига қараганда унинг грамматик тузилиши секин ўзгаради.

Агар атрибутив ҳукм формуласи юқорида кўрсатилгандек ифодаланса, (S — Р дир, S — Р эмас), муносабат ҳукмининг формуласини қуйидагича ифодалаш мумкин:

«A R B» = АВ предметлар ўртасида R муносабат бордир. Масалан: 3—2 дан катта. Бунда 3 билан 2 ўртасида «катта» муносабат бор.

Муносабат ҳукмининг формуласи кўпинча (A, B) R формуласи орқали ҳам ифодаланади.

Агар муносабат икки предмет ўртасидагина эмас, балки бир неча предмет ўртасида бўлса, у ҳолда қуйидаги формулада ифодаланади: (A, B, C) R — латинча *Relativus* — нисбий сўзининг биринчи ҳарфи).

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-м а ш қ

Қуйидаги ҳукмлар структурасини (субъект, предикат, боғлов-чисини) аниқланг:

1. Ўзбекистон республикаси 35 мингта пахта териш машинаси-ни теримга шай қилиб қўйган.

2. Феодализм даврида руҳонийлар ҳукмрон синф ҳисобланган.

3. Сентябрь ойида ҳамма ерда ғўза барглари тезлик билан ўқтирилмоқда.

4. Далаларда юз минглаб қишлоқ меҳнатқашлари меҳнат қил-моқдалар.

5. Совет Иттифоқи орзак ваъдалар эмас, балки айни конкрет ишлар бизнинг АҚШ билан муносабатларимиздаги аҳволни нормал-лаштиришга олиб келишга қодир деб ҳисоблайди (Газ.).

6. Йўлдош ўргимчак уясидек бўлиб кетган жадвалнинг ўша катагига гоҳ у ёққа ўтиб, гоҳ бу ёққа ўтиб қаради-ю, жавоб бе-ролмади. (А. М.)

7. Йўлдош ўшанда унинг кетаман деганига ишонган эди, ҳозир бўлса ишонмай турибди. (А. М.)

8. Асрорқул ... кампирнинг раъйини қайтаргани ботина олмади. (А. Қ.)

9. Қолхонинг ташкилий-хўжалик, маданий ҳаётида ҳам ҳеч қаерда, ҳеч қачон ўртага ташланмаган анчагина камчиликлар, қат-то хатоликлар бор экан. (А. Қ.)

10. Устав партия турмушини расмиятга айлантириш учун ёзил-ган эмас ... (А. Қ.)

11. Совет давлати умумхалқ давлатидир (СССР Конст.).

12. СССРда ягона иттифоқ граждавлиги белгиланган (СССР Конст.).

13. Фаннинг таркиби ғоят мураккабдир.

2-м а ш қ

Қуйидаги ҳукм бўлаклари билан гап бўлақларининг мос кели-ши ва фарқини кўрсатинг.

1. Миллатнинг психик белгилари санъатда ҳам намоён бўлади.

2. Ҳеч бир мамлакатда социализмдек халқлар ўртасида чина-кам дўстлик таъминланмаган.

3. Қаландаров Саидани ўз ҳолига ташлаб қўйди. (А. Қ.)

4. Собир ҳаяжонланиб ўрнидан турди. (О.)

5. Дунё моддий.

6. Ҳаёт ўз қонунига эга.

7. Меҳнат — бойликнинг отаси.

8. Пловдивда очилган халқаро кузги техника ярмаркасида Со-вет Иттифоқи кунни нишонланмоқда. (Газ.)

3-м а ш қ

Қуйидаги содда ҳукмларнинг турларини (мавжудлик, атрибу-тив, муносабат ҳукмларни) аниқланг. Уларни формулаларда кўрсат-тинг:

1. Жамиятнинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида меҳнат асосий ролни ўйнаган.

2. Хусусий мулкчилик ҳукмири бўлган шароитда табиий бойликлардан фойдаланишнинг ваҳшиёна характери мавжуд.
3. Структурали-функционал таҳлил назариясининг марксизм-ленинизм классикаларининг ижтимоий-иқтисодий формация таълимоти билан ҳеч қандай алоқаси йўқ.
4. Ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш муносабатига нисбатан тез ўзгарадиган жараёндир.
5. Устқурмага нисбатан базис белгиловчи характерга эга.
6. Олий ўқув юртларига ўрта маълумотга эга бўлган кишилар қабул қилинади.

АТРИБУТИВ ҲУКМ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Атрибутив ҳукмлар сифат жиҳатидан тасдиқ ва инкор ҳукмларга бўлинади. Масалан,

Ҳамма ўқитувчилар ақлий меҳнат билан шуғулланадилар.

Формуласи: ҳамма $S - P$ дир.

Баъзи ҳайвонлар қуруқликда яшамайди. Формуласи: баъзи $S - P$ эмас.

Совет кишилари урушни истамайдилар. Формуласи: ҳеч бир $S - P$ эмас.

Тасдиқ ҳукмда бирор белгининг предметда мавжудлиги кўрсатилади, инкор ҳукмда бирор белгининг шу предметда мавжудлиги рад этилади. Инкор: «эмас», «йўқ», «ма» юкламалари орқали ифодаланади. Масалан: «Бу кишининг характери яхши эмас». «Бу кишида виждон йўқ», каби.

Ҳукмлар миқдор жиҳатдан умумий, жузъий, якка ҳукмларга бўлинади.

Ҳукмда акс этган предмет ҳар хил бўлиши мумкин. Баъзи ҳукмда бир группа предметлар ва уларнинг хусусиятлари тўлалигича акс этса, айрим ҳукмлар предметлар ва уларнинг хусусиятларининг бир қисминигина акс эттиради, яна бошқа бир хил ҳукмлар эса, алоҳида, якка предметлар ва уларнинг хусусиятларини акс эттиради.

Агар: «Ҳар қандай материя акс эттириш хусусиятига эга» дейдиган бўлсак, бу ерда *барча материя* ва унинг *ҳаммасига* хос бўлган хусусият акс этмоқда. Бундай ҳукм *умумий ҳукм* деб аталади. Унинг формуласи: Ҳамма $S - P -$ дир.

«Баъзи металллар суюқ жисмлар» десак, бунда ҳамма металллар эмас, балки металлларнинг бир қисми ва унинг хусусияти тўғрисида фикр юритилмоқда. Бундай ҳукмлар *жузъий ҳукмлар* деб аталади. Бунинг формуласи:— баъзи $S - P -$ дир.

«Аму — Урта Осиёдаги энг катта дарёдир». «Собир Раҳимов — биринчи ўзбек генерали» каби ҳукмларда айрим якка предметлар, ҳодисалар ва уларнинг хусусиятлари акс этмоқда. Бундай ҳукмлар якка (ёки индивидуал) ҳукмлар деб аталади.

Дунёдаги нарса ва ҳодисалар миқдор ва сифат жиҳатидан бирликни ташкил этади. Уларнинг миқдоридан сифатини, сифатидан миқдорини ажратиб бўлмайди. Ана шу дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг инъикоси бўлган бизнинг фикрларимиз формаси бўлган ҳукмлар ҳам сифат ва миқдор жиҳатидан бирликни ташкил этади. Ҳукмларни миқдор ва сифат жиҳатидан бирлаштирганимизда қуйидаги тўрт хил ҳукм ҳосил бўлади:

1. **Умумий тасдиқ** (миқдор жиҳатидан умумий, сифат жиҳатдан тасдиқ): *Ҳамма ёзувчилар ақлий меҳнат билан шугулланувчилардир.* Унинг формуласи: ҳамма $S - P$ дир.

2. **Жузъий тасдиқ** (миқдор жиҳатдан қисман, сифат жиҳатдан тасдиқ): *Баъзи ишчилар Социалистик Меҳнат Қаҳрамонидир.* Унинг формуласи: Баъзи $S - P$ дир.

3. **Умумий инкор** (миқдор жиҳатдан умумий, сифат жиҳатдан инкор): *Ҳеч бир оқибат сабабсиз вужудга келмайди.*

Унинг формуласи ҳеч бир $S - P$ эмас.

4. **Жузъий инкор** (миқдор жиҳатдан қисман, сифат жиҳатдан инкор):

Баъзи студентлар аълочи эмас.

Унинг формуласи: баъзи

$S - P$ эмас.

Бу ҳукмларни қисқача баён этиш ва қўллашни осонлаштириш мақсадида кўпинча уларни лотин тилидаги бош ҳарфларидан / «А», «J», «E», «O» / фойдаланамиз.

Умумий тасдиқ — **A** (лотин тилидаги *Affirmo* — «тасдиқлайман», сўзининг биринчи унли ҳарфи);

қисман тасдиқ **J** (*Affirmo* сўзининг иккинчи унли ҳарфи);

умумий инкор — **E** (лотин тилидаги *Nego* — «инкор қиламан» сўзининг биринчи унли ҳарфи);

қисман инкор — **O** (*Nego* сўзининг иккинчи унли ҳарфи).

Атрибутив ҳукмларнинг модал жиҳатдан турлари

Инсон ўз атрофидаги ҳамма мавжуд нарсаларни бирданига билиб ола олмайди, яъни унинг айрим бел-

гиларини тўлиқ билса, бошқа белгиларини етарли билмайди. Мана шунга кўра унинг фикрлашида ҳам бирор нарса ва унинг белгилари тўғрисида ёки эҳтимол, ёки ишонч билан айтилган ҳукмлар мавжуд бўлади. Кейинги: *Эҳтимол, эртага ҳаво очиқ бўлар* ва *Аҳмедов эртага 20 ёшга тўлади* деган икки фикрий олиб кўрайлик. Унинг биринчисида эртага бўладиган воқеа тўғрисида ҳар хил модал маъноли фикр қилинмоқда. Чунки биз биринчи ҳукмда эртага ёмғир ёғадими ёки ҳаво очиқ бўладими, бундан билмаймиз ва у ҳақда тўлиқ асосга ҳам эга эмасмиз. Иккинчи фикрда эса, эртага бўладиган воқеа тўғрисида аниқ фикрга эгамиз. Чунки бу ҳодиса тўғрисида тўла маълумот ва асосга эгамиз. Бу асосимиз объектив жараёнларга мос келади ва бундай ҳодисанинг ҳақиқийлиги тўғрисида биз аниқ фикрлай оламиз.

Демак, киши ўз фикрини аниқ ёки эҳтимол айтиши мумкин. Мана шунга кўра ҳукмлар эҳтимоллик ва аниқлик ҳукмларига бўлинади.

1. **Эҳтимоллик ҳукми.** Эҳтимоллик ҳукмида предикат субъектнинг белгисини тахминан тасдиқлайди ёки инкор қилади. Масалан: эҳтимол, сизнинг дўстингиз эртага келиб қолар.

Бу ҳукмнинг формуласи: эҳтимол $S - P$ дир, эҳтимол $S - P$ эмас. Эҳтимол $R (a - b)$.

Бу ҳукм фанда, кундалик ҳаётда нарса ва ҳодисаларнинг тўла сабаби аниқланмаган тақдирда ишлатилади.

Эҳтимол бошқа галактикада ҳаёт бордир. Эҳтимол, бу йил куз иссиқ келар, каби. Эҳтимоллик ҳукмини фикрнинг тўғрилигига тўла ишонилмаган, у ёки бу масалани ҳал қилишда қатъий фикрга келинмаган ҳолларда ишлатилади: *Эҳтимол, кечаги мажлисда бу масала ҳал бўлгандир. Эҳтимол бу ишни эртага тугатарман, каби.*

Эҳтимоллик предмет ва ҳодисаларнинг объектив жараёндан келиб чиқиши мумкин. Бундай ҳолларда эҳтимоллик шу ҳодисанинг ажралмас қисми бўлиб қолади.

Масалан, пахтани бир марта териб олгандан сўнг, яна неча процент қолганлиги тўғрисида тахмин қиламиз ёки ёш болани турли белгиларига қараб, унинг келажак ҳақида тахминий фикрлар юрита оламиз ва ҳоказо.

Эҳтимоллик ноаниқлик билан боғлиқдир. Эҳтимол-

ликни сайлаб олиш қанча кам бўлса, ноаниқлик шунча кўп бўлади. Агар ноаниқлик нолга тенг бўлса, эҳтимоллик бирга тенг бўлади, ноаниқлик чексиз бўлса, эҳтимоллик нолга тенг бўлади. Эҳтимоллик назарияси тасодифлар орасидаги қонуниятлар билан иш қилади. Бироқ шунда ҳам айрим тасодифлар билан эмас, балки тасодифлар тўплами ҳақидаги статистик қонуният асосида хулосалар чиқаради.

Масалан, суюқлик солинган идишлардаги молекулаларнинг тартибсиз ҳаракатида ҳам қонуният юз беради. Бу қонунга эса айрим молекулаларгина эмас, балки жами молекулалар бўйсунди.

2. Аниқлик ҳукми. Аниқлик ҳукмида предикат субъектдаги белгининг мавжудлигини тасдиқлайди ёки инкор қилади. Масалан:

Капитализмнинг ҳалок бўлиши муқаррар. Ўзбекистон СССР составига кирувчи республикадир.

Унинг формуласи $S - P$ дир;

$S - P$ эмас ёки $a R b$.

Аниқлик ҳукмининг ўзи ҳам яна иккига: воқелик ва зарурий ҳукмларга бўлинади.

А. Воқелик ҳукми. Воқелик ҳукмида предикат субъектдаги белгининг мавжудлигини ё тасдиқлайди, ёки инкор қилади. Бу ҳукмда фикримизнинг тўғрилигига етарли асос мавжуд бўлади ва у айрим фактлар билан исботланган бўлади. *Ал Беруний ўрта аср шарқининг буюк мутафаккиридир. М. Жалолов — Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.*

Бундай ҳукмлар зарурий фактларга асосланган, бироқ у зарурий қонуниятга олиб келмайди.

Б. Зарурий ҳукм. Зарурий ҳукмда предикат субъектдаги белгини албатта тасдиқлайди ёки инкор қилади.

Бутун дунёда коммунизм ғалабаси муқаррардир.

Зарурий ҳукмда нарса ва ҳодисаларнинг мавжудлиги акс этибгина қолмасдан, балки улар ўртасидаги қонуний, зарурий муносабатлар ҳам акс эттирилади.

ҲУКМЛАРДА ТЕРМИНЛАРНИНГ ҲАЖМИ

Ҳукмларда терминларнинг ҳажми деганда субъект билан предикат муносабатини билиш, субъект предикатнинг қанча қисмини ҳамда предикат субъектнинг қанча қисмини ҳажм жиҳатидан ташкил этишини тушунамиз.

Ҳукмда субъект ва предикатга ўзлари ифодаланган предметлар ёки ҳодисаларнинг ҳаммаси кирса ва улар ҳажм жиҳатдан тўлиқ олинган бўлса, ҳукмда терминлар бўлинган дейилади. Аксинча, ҳукм субъекти ва предикати ўзлари ифодаланган предмет ва ҳодисаларнинг бир қисмини акс эттиришса, бундай ҳукмларда ҳукм терминлари бўлинмаган дейилади.

Биз ҳукм терминлари бўлинган деганда, ҳукм терминларидан бир термин ҳажми тўлалигича иккинчи терминга кириши ёки тўлалигича истисно қилинишини тушунамиз. Ҳукм терминлари бўлинмаганда эса унинг тузилишидаги бир термин иккинчи терминга қисман кирган ёки қисман истисно қилинган бўлади. Биз А.Е.Ю. ҳукмларидаги субъект билан предикат ўртасидаги муносабатни ифодаловчи структурани таҳлил қилиб чиққанимизда, улардаги терминларнинг ҳажмини билиб оламиз.

1. А. Умумий тасдиқ ҳукм — «ҳамма $S - P$ дир» деган тузилишга эга. Шунинг учун субъект ҳажми предикатнинг ҳажмига тўлалигича киради (демак, бўлинган) P эса S нинг ҳажмига тўлалигича эмас, балки қисман киради (Таъриф шаклидаги ҳукмлардагина P ҳажми S ҳажмига мос келади. Бунда P бўлинган).

Демак, умумий тасдиқ ҳукмда субъект бўлинган, предикат эса бўлинмаган. Масалан:

Ҳамма илонлар судралиб юрувчилардир.

Бу ҳукмда «Ҳамма илонлар» «судралиб юрувчилар» ҳажмига тўлалигича киради. Бироқ «ҳамма судралиб юрувчилар» «илонлар» ҳажмига кирмайди, балки бир қисм «судралиб юрувчилар» «илонлар» ҳажмига киради.

2. Е. Умумий инкор ҳукм — «Ҳеч бир $S - P$ эмас» деган тузилишга эга. Шунинг учун бунда S ҳам, P ҳам бўлинган. Чунки

$S - P$ нинг ҳажмидан, P эса S нинг ҳажмидан тўлиқ истисно қилади. Масалан:

Ҳеч бир порахўр виждонли эмас.

3. J. Жузъий тасдиқ ҳукм: «Баъзи $S - P$ дир» тузилишига эга. Бунда S бўлинмаган — тўлиқ ҳажмда олинмаган, P эса бўлинган ҳам, бўлинмаган ҳам бўлиши мумкин. Масалан:

Баъзи ҳайвонлар сут эмизувчилардир.

4. O. Жузъий инкор — ҳукми. У $S - P$ эмас тузилишга эга. S нинг бир қисми P ни бутунлай инкор қи-

лади. Демак, бу ҳукмда S бўлинмаган, P эса ҳамма вақт бўлинган. Масалан:

Баъзи студентлар спортчилар эмас.

A, E, J, O ҳукмларида терминларнинг бўлинган-бўлинмаганлигини қуйидаги схемада кўриш мумкин. Бунда термин бўлинган бўлса+ (плюс), бўлинмаган бўлса— (минус) белгиси қўямиз.

Ҳукм хиллари	S	P
A	+	—
E	+	+
J	—	—
O	—	+

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Қуйидаги ҳукмларга сифат жиҳатдан характеристика беринг:

1. Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсоният тарихида бутунлай янги давр — дунёви революцион янгилаш, капитализмдан социализмга ўтиш даврини очиб берди.
2. Совет адабиётининг ривожланишида Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съездининг аҳамияти жуда катта.
3. Совет адабиёти кўп миллатли адабиётдир.

2- машқ

Қуйидаги ҳукмларни миқдор жиҳатдан аниқланг:

1. Клубнинг планига мувофиқ хотин-қизлар учун «Дин хотин-қизлар ҳақида» деган мавзуда лекция ўтказиладиган бўлди. (A, K.)
2. Плул гилдиракларининг ғижир-ғижир остида Кондрат Давидовга ҳўкиз билан ер ҳайдашнинг неча ўн йиллар давомида таркиб топган оддий қондаларини тушунтирарди. (M, Ш.)
3. Бир неча ой уннаб бўлган тракторчи,
Овқат-озиқ керакдан мўл: «сен же — мен же». (F, F.)
4. Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз. (X, X, H.)
5. Унинг ҳаёлига эса на севги, на истироҳат келади.
6. Материя бирламчи, онг иккиламчидир.
7. Биз катта ўзгаришлар даврида, социал революциялар, миллий озодлик ҳаракатлари даврида, фан ва техника гуркираб ривожланаётган асрда яшамоқдамиз. (M, Л, Ф.)
8. Марксча философия В. И. Ленин асарларида янги тарихий даври таҳлил қилиш билан боғлиқ ҳолда янада ривожлантирилди. (M, Л, Ф.)
9. Мажлисга қисман оламлар келмадилар.
10. Фақат сабаб натижасида оқибат вужудга келади.

11. Собир Раҳимов райони йиллик плани ортиғи билан ба-
жарди.

3-м а ш қ

Қуйидаги ҳукмларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан бирлигини
аниқланг.

Уларни ҳарфларда белгиланг ва формулаларини ёзинг.

На м у н а:

а) А — моддий ишлаб чиқариш ижтимоий ҳаётнинг асосидир
(умумий тасдиқ).

б) Е — меҳнатсиз қиймат ҳосил бўлмайди (умумий инкор).

1. Урушни пропаганда қилиш СССРда ман этилади. (СССР
Конст.)

2. Қўпчилик Қаримнинг ҳақли эканлигини билар эди.

3. Ҳеч ким — ҳеч қачон унутилмайди.

4. Автоном республика территорияси унинг розилигисиз ўзгар-
тирилиши мумкин эмас. (СССР Конст.)

5. Инсон айрим камчиликларга эга бўлиши мумкин.

6. Социализм шароитида тарихий тараққиётнинг ўзига хос ху-
сусиятлари бор.

7. Инсон ҳаётдан воз кечиши мумкин эмас.

8. Мол-дунё орттиришни асосий мақсад қилиб қўйиш айрим
кишиларга хос принцип бўлиб, социализмга ётдир.

9. Инсон қобилияти унинг фаолияти жараёнида шаклланади ва
ривожланади.

10. Баъзи бировлар ҳаётни яхши тушунмайди.

4-м а ш қ

Қуйидаги ҳукмларни модал жиҳатдан аниқланг (эҳтимоллик,
воқелик, заруриятлик ҳукмларини кўрсатинг):

1. СССРда ривожланаётган социализм мавжуд.

2. Совет давлати, унинг барча органлари социалистик қонунчи-
лик асосида иш олиб боради. (СССР Конст.)

3. Ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди.

4. Эҳтимол, эртага мен билан келарсиз.

5. Боягина бозордан терлаб-пишиб қайтган Лобар уйига кириб
гумдон бўлди. (Х. Ғ.)

6. Қишлоқда кўп одамларнинг юмушини қилдим, бу ерда ҳам
ишлай. Яхши ишласам, албатта, чакки бўлмайди. Негаки, булар
қариндошларим, ҳаммадан юлсалар ҳам, мендан юлмаслар. (О.)

7. Гулнор бойнинг расмий хотини бўлгани учун, бойнинг мулк-
кага маълум даражада меросхўр бўлиши мумкин. (О.)

8. Давлат мулки бутун совет халқининг умумий бойлиги, со-
циалистик мулкнинг асосий формасидир. (СССР Конст.)

9. СССРда одил судловни фақат суд амалга оширади. (СССР
Конст.)

10. Ривожланган социалистик жамият коммунизм йўлидаги қо-
нуний босқичдир. (СССР Конст.)

11. Жамиятнинг иқтисодий тузилишининг ўзгариши билан сиё-
сий ташкилотлар ҳам ўзгаради.

12. Борадиган жойимиз яхши бўлиши мумкин.

Мураккаб ҳукм ва унинг структураси

Мураккаб ҳукмда бир неча содда ҳукмлар логик боғловчи орқали боғланган бўлади. Масалан:

«Тошкент — Ўзбекистон пойтахти ва у Ўрта Осиёда энг катта шаҳар».

Бу ҳукмда «ва» боғловчиси орқали икки ҳукм бири бири билан боғланмоқда. Одатда логик боғловчи сифатида «агар», «ёки», «ва», «ҳам» каби сўзлар қўлланади.

Жамиятнинг табиий шароитига: ҳам географик муҳит, ҳам аҳолининг зичлиги киради, каби. Логик боғловчи грамматик боғловчидан фарқли ўлароқ, ҳукмлар ўртасидаги алоқани боғламоқда. Шунга кўра мураккаб ҳукмлар бир неча турларга: бирлаштирувчи, айирувчи ва шартли ҳукмларга бўлинади.

Бирлаштирувчи (конъюнктив) ҳукм. Бирлаштирувчи ҳукмда «ва» (\wedge) логик боғловчиси орқали бир неча содда ҳукмлардан мураккаб ҳукм ҳосил қилинади. Масалан:

К. Яшин атоқли ўзбек совет драматургидир ва у биринчи социалистик меҳнат қаҳрамони унвонини олган ўзбек совет адабиёти вакилидир.

Бунинг формуласи $S - P_1$ ва P_2 дир.

Логик боғловчи «ва» баъзан бир неча ҳукмларни боғлаши ҳам мумкин, бундай пайтда унинг формуласи қуйидагича бўлади:

$S - P, -P_1$ ва P_2 бўлади ёки A_1, A_2, \dots, A_n .

Бирлаштирувчи ҳукмда ҳамма содда ҳукмлар тўғри (ҳақиқий) бўлади, ёки улардан биронтаси хато (ёлғон) бўлса, бошқалари ҳам хато (ёлғон) бўлади.

Булар ўртасидаги хато ёки тўғрилиқ муносабатини қуйидаги жадвалда кўрсатиш мумкин.

A	B	$A \wedge B$
Тўғри	Тўғри	Тўғри
Тўғри	Хато	Хато
Хато	Тўғри	Хато
Хато	Хато	Хато

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, агар бирлаштирувчи ҳукмда биронта ҳукм хато бўлса, бошқа ҳаммаси хато бўлади. Шунинг учун конъюнктив фикр барча

қисмларнинг тўғри бўлишини талаб қилади. Бу ҳукм кундалик ҳаётда кўп қўлланилади. Чунки у оддий фактларни акс эттиради. Масалан, бирор жиноятчи бирор ҳодисани баён этишда бир неча ҳукмлар келтирса ва улардан биронтаси хато бўлса, ўша ҳодисани ифодаловчи қолган ҳукмлар ҳам хато бўлади. Агар жиноятчи таржимаи ҳолининг бир неча қисмини тўғри гапириб, бирон бир қисмини хато гапирса, демак, биографиясини тўғри деб бўлмайди.

Айирувчи (дизъюнктив) ҳукм. Айирувчи ҳукмда бир неча содда ҳукмлар «ёки» логик боғловчиси орқали боғланиб, мураккаб ҳукмни ташкил этади. Масалан:

Бу давлат ёки қулчилик, ёки феодал, ёки буржуа, ёки социалистик типдаги давлатдир.

Унинг формуласи S ёки P_1 ёки P_2 .

Логик боғловчи «ёки» бу ўринда икки хил маънога эга. Боғловчи «ёки» қатъий-айирувчи маъносида ва бирлаштирувчи-айирувчи маъносида ишлатилади. Боғловчи «ёки» қатъий-айирувчи маъносида ишлатилганда, ҳукмларнинг бири албатта тўғри бўлса, иккинчиси хато бўлади. Иккаласи бирданга тўғри бўлса ҳам, иккаласи бирданга хато бўлса ҳам, қатъий-айирувчи ҳукм хато бўлади. Масалан:

Институтга кириш учун ҳужжат топширган абитуриент конкурсдан ўтиб студент бўлади, ёки студент бўла олмайди.

1) Абитуриент албатта иккаласидан бири бўлади.

2) Абитуриент ҳам студент бўлиб, ҳам студент бўлмай қолиши мумкин эмас.

Бу шунни кўрсатадики, икки оддий ҳукмнинг бири тўғри (ҳақиқий) бўлса, иккинчиси хато бўлади. Агар абитуриент студент бўлса, унинг конкурсдан ўтолмай қолгани хато бўлади. Агар у конкурсдан ўтолмаган бўлса, ёки имтиҳондан йиқилган бўлса, демак, студент бўлгани хатодир.

Қатъий-айирувчи «ёки «—» V » билан белгиланади. Унинг хато ёки тўғрилигини қуйидаги жадвалда кўрсатиш мумкин.

A	B	$A \vee B$
Тўғри	Тўғри	Хато
Тўғри	Хато	Тўғри
Хато	Тўғри	Тўғри
Хато	Хато	Хато

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, қатъий айирувчи ҳукмда, агар А тўғри бўлса, В хато бўлса (иккинчи қаторда) ва А хато бўлса, В тўғри бўлса (учинчи қаторда) А V В ҳукми тўғри бўлади. Бошқа ҳолларда эса А V В хато бўлади.

Қатъий-айирувчи ҳукмда «ё», «ёки» боғловчиси бир неча оддий ҳукмлар ўртасидаги алоқани боғлайди. Масалан: Бу учбурчак ёки ўткир, ё ўтмас, ёки тўғри бурчакдир. Бунда биронтаси тўғри (ҳақиқат) бўлса, қолганлари хато бўлади. Бирини хато бўлса, бошқалари тўғри бўлиши керак, деган хулоса келиб чиқмайди.

Боғловчи «ё», «ёки» бирлаштирувчи-айирувчи ҳукмда бири хато бўлиб, қолган иккаласи тўғри бўлса ҳам, тўғри (ҳақиқат) ҳукм бўлаверади. Бунда ҳар иккаласи хато бўлсагина хато (мураккаб) ҳукм ҳосил бўлиши мумкин. Масалан: юқори ҳосил олган деҳқоннинг ёки ери унумдор, ёки у астойдил меҳнат қилган, деган фикрни олиб қарайлик.

1). Юқори ҳосил олган деҳқоннинг ёки ери унумдор, ёки у астойдил меҳнат қилган.

2). Юқори ҳосил олган деҳқоннинг ҳам ери унумдор, ҳам астойдил меҳнат қилган.

3). Ери ёки унумдор бўлмаган, ёки астойдил меҳнат қилмаган деҳқон юқори ҳосил олиши мумкин эмас.

Бундан кўринадики, деҳқон ери унумдор бўлса ҳам, астойдил меҳнат қилса ҳам мўл ҳосил олади.

Бирлаштирувчи-айирувчи ҳукмда «ёки» V белгиси билан ифодаланади.

Унинг хато ёки тўғрилигини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

А	В	А V В
Тўғри	Тўғри	Тўғри
Тўғри	Хато	Тўғри
Хато	Тўғри	Тўғри
Хато	Хато	Хато

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, «А V В» ҳукмида А ва В тўғри бўлса, А тўғри бўлиб, В хато бўлса ҳамда А хато бўлиб, В тўғри бўлса, (бундай учала ҳолатда ҳам у) тўғри (ҳақиқий) ҳукм бўлиб қолаверади. Фақат тўртинчи ҳолдагина, яъни А ва В хато бўлгандагина А V В ҳукми хато бўлиб қолади.

Бирлаштирувчи-айирувчи ҳукмда «ёки» ўрнига «ҳам» боғловчисини ишлатиш ҳам мумкин: «Имтиҳонни аъло баҳога топширган студент ёки қобилиятли, ёки қунт билан ўқиган» ўрнига, «Имтиҳонни аълога топширган студент ҳам қобилиятли, ҳам қунт билан ўқиган» десак хато фикр бўлмайди. Айирувчи ҳукмнинг биринчи ва иккинчи составининг жойлашиш тартиби уларнинг тўғрилигига ҳалақит бермайди. Агар $A \vee B$ ҳукм тўғри бўлса, у ҳолда $B \vee A$ ҳукми ҳам тўғри бўлади. $A \vee B$ ҳукми хато бўлса, $B \vee A$ ҳукми ҳам хато бўлади. Унинг умумий формуласи

$$S \text{—ёки } P \text{ ёки } P_1 \text{ ёки } P_2 \\ A \text{—ёки } A_1 \text{ ёки } A_2 \text{ ёки } A_3 \text{ ёки...}$$

Бирлаштирувчи-айирувчи ҳукмнинг формуласи эса қуйидагича:

$$S \text{—ёки } P \text{ ёки } P_1 \text{ ёки } P_2 \\ S \text{—ҳам } P, \text{ ҳам } P_1, \text{ ҳам } P_2 \text{ дир.}$$

Шартли ҳукм. Шартли ҳукм мураккаб ҳукм бўлиб, унинг ҳақиқатлиги маълум шарт асосида намоён бўлади. Бу ҳукмлар «Агар... у ҳолда»—боғловчиси орқали боғланади. Масалан: Агар ёмғир ёғса, ер ҳўл бўлади.

Шартли ҳукм икки қисмдан иборат. Булардан бири шартни қўяди. Мана шу шартни бажариш натижасида бу ҳукм ҳақиқатга айланади. Шарт қўйган қисм асос деб аталади, шу шарт натижасида ҳосил бўладиган ҳукм натижа деб аталади. Бизнинг мисолимизда «Агар ёмғир ёғса, (асос) ер ҳўл бўлади (натижа).

Унинг формуласи қуйидагича:

«Агар $S \text{—} P$ бўлса, $S_1 \text{—} P_1$ бўлади, яъни агар A бўлса, B бўлади. Шартли ҳукм» Агар — унда (у ҳолда) боғловчиси орқали ташкил топади. Агар студентлар қунт билан ўқисалар, (у ҳолда) яхши ўзлаштиришга эришишлари мумкин. Ўзбек тилида кўпича «унда», «у ҳолда» боғловчисини ёзиш шарт эмас. Чунки бу боғловчиларсиз ҳам ифодалана наётган мазмунга путур етмайди. Бундай пайтда логик боғловчи «Агар...» «имплекатив ҳукм» деб аталади. Математик логикадаги «агар у ҳолда» боғловчиси \rightarrow белги билан ёзилади (бироқ бу боғловчи математик логикада бошқа маъноларни ҳам билдиради). Шартли ҳукмнинг умумий формуласи математик логикада « $A \rightarrow B$ » деб юритилади.

Шартли ҳукмнинг хато ва тўғрилигини жадвал тартибида қуйидагича бериш мумкин.

A	B	$A \rightarrow B$
Тўғри	Тўғри	Тўғри
Тўғри	Хато	Хато
Хато	Тўғри	Тўғри
Хато	Хато	Тўғри

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, шартли ҳукмда натижа хато бўлганидагина ҳукм хато бўлади, бошқа ҳолатларда эса тўғри ҳукм ҳосил бўлади.

1) Агар $A \rightarrow B$ тўғри бўлса, шартли ҳукм ҳақиқат бўлади. Масалан: Агар электр токи берилмаса, трамвай тўхтайд.

2) Агар А тўғри бўлиб, В хато бўлса, шартли ҳукм хато бўлади (ҳақиқат бўлмайди). Масалан:

Агар ёмғир ёгса, ер қуруқ бўлади (хато).

3) Агар А хато бўлиб, В тўғри бўлса, шартли ҳукм тўғри бўлиши мумкин.

Масалан:

Агар ёмғир ёгмаса ҳам ер ҳўл бўлади (тўғри). Бунда, ёмғир ёгмаса ҳам ер ҳўл бўлиши мумкинлиги тўғри, чунки сув сепилса, ёки шудринг тушса ҳам ер ҳўл бўлади.

4) Агар А ва В хато бўлса ҳам шартли ҳукм тўғри бўлиши мумкин.

Агар ёмғир ёққани хато бўлса, ер ҳўл бўлгани хато бўлса, демак, икки ҳукмнинг қўшилишидан тўғри фикр келиб чиқади.

Ёки математик логикада келтирилган мисолни кўриб чиқайлик. У гарчи мазмун жиҳатидан ғализ кўринса-да, шартли ҳукмнинг тузилишини аниқ кўрсатади.

Агар икки жойда икки тўрт бўлса, қор оқ (тўғри).

Агар икки жойда икки тўрт бўлса, қор қора (хато).

Агар икки жойда икки беш бўлса, қор оқ (хато).

Агар икки жойда икки беш бўлса, қор қора (тўғри).

A	B	$A \rightarrow B$
Тўғри	Тўғри	Тўғри
Тўғри	Хато	Хато
Хато	Тўғри	Хато
Хато	Хато	Тўғри

Бу фикрларнинг биринчи ва тўртинчиси тузилиш жиҳатидан тўғри, иккинчи, учинчиси эса хато ҳисобланади.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-м а ш қ

Қуйидаги ҳукмларнинг содда ёки мураккаблигини аниқланг:

1. Самимий айтилган сўз содда бўлади, чунки унда дилнинг ҳукмронлиги устун бўлади. (Ф. Ф.)

2. Бошқа граждaнларнинг миллий қадр-қимматини ҳурматлаш, кўп миллатли Совет давлати миллатларининг ва элатларининг дўстлигини мустаҳкамлаш — ҳар бир СССР граждaнининг бурчидир. (СССР Конст.)

3. Қалайдаров ваъдаси эсдан чиққан экан, ростини айтгани бўйи ёр бермади-ю, шошиб қолди (А. Қ.).

4. Шу тарихий деворда турар осиялиқ Туркистоннинг кенг харитаси. (Ш.).

5. Қазаклар ё сафардами, ё уйдаими, ё ертўлалардами дам олиб ётган бўлар, ё эринибгина болта чопиб ўтирган бўлар. (М. Ш.)

6. Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгил шод. (У.)

7. Агар кишининг ҳаёти бирор мақсад, бирор гоё учун кураш билан ўтса, бундай ҳаётга ҳеч афсус қилмаслик керак. (М. Ибр.)

8. Диалектик инкор қилиш тўғридан-тўғри «йўқ» демак эмасдир, ёки мавжуд эмас деб эълон қилмоқ, ёки уни ҳар қандай усул билан йўқ қилмоқ демак эмасдир (Ф. Энгельс).

9. План бўлимида ишлайдиган Озодаҳоннинг мантиси, технолог Раҳимаҳоннинг қуруқ норини, бухгалтер Ақида опанинг бурчак сомасини еб бўлгандан кейин экономист Ойинса чой қўйди. (Ҳоз. ўз.)

10. Йўл, қишлоқ, шаҳарлар, денгизлар орти. Гоҳи ерда, гоҳ кўкда, гоҳ сувда йўлим. (З.)

11. Философлар олами турлича изоҳлаб келдилар холос, лекин гап уни ўзгартиришдадир (К. Маркс).

2-м а ш қ

Қуйидаги мураккаб ҳукмларнинг турларини аниқланг, уларнинг тузилишини формулаларда кўрсатинг:

1. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига кўра етиштирилган ҳосил йиллик план ҳамда социалистик мажбуриятни бажариш учун старлидир. (Газ.)

2. Оқдўрғон, Галаба, Бўка районларида пахта териш машиналарининг куплик иш унуми 6 тоннадан зиёд бўлди. (Газ.)

3. Ақл билан мингни кўндирсанг.

Ҳайқириш билан бирни кўндирасан. (Ўзб. х. м.)

4. Бир каттанингни гапига кир,

бир кичикниги. (Ўзб. х. м.)

5. Бошда ақл бўлмаса, оёқни судра. (Ўзб. х. м.)

6. Антикоммунизм империализмнинг асосий қуроли... Социалистик тузумга туҳмат, коммунистик партиялар сиёсатини ва мақсадларини, марксизм-ленинизм таълимотини сохталаштириш унинг асосий мазмунидир (КПСС Программаси).

7. Олтин ерда қолса ҳам,

билим ерда қолмас. (Ўзб. х. м.)

8. Нутқ бир неча турларга бўлинади, ташқи нутқ (унга оғзаки ва ёзма нутқ кирди) ва ички нутқ.

Қуйдаги айирувчи ҳукмларнинг турларини аниқланг (Қатъий ёки бирлаштирувчи дизъюнктив эканлигини ажратинг ва уларнинг схемасини кўрсатинг):

1. Олди-сотди шартномаси ёки оғзаки, ёки ёзма бўлади.
2. Бу давлат ёки қулчилик, ёки феодал, ёки буржуа, ёки социалистик давлатдир.
3. Уруш ёки адолатли, ёки адолатсиз бўлади.
4. Ҳайвонлар ёки бир ҳужайрали, ёки кўп ҳужайрали бўлади.
5. Емонга кун ҳам қоронги, тун ҳам. (Ўзб. х. м.)
6. Замонанинг зиядони ҳам бор, хандови ҳам. (Ўзб. х. м.)
7. Емон тил ё жонга ургай, ё — имокга. (Ўзб. х. м.)
8. Ё чагнинг чиқсин, ё доғнинг. (Ўзб. х. м.)
9. Нон ҳам нон, увори ҳам нон. (Ўзб. х. м.)
10. Дарахтлар ёки нина баргли, ёки кенг япроқли бўлади.
11. Навбатдан таъқари сессиялар СССР Олий Советининг Президиуми томонидан унинг ўз ташаббуси билан ёки бирор вадата депутатларнинг камидан бир қисми тақлифига биноан, шунингдек иттифоқдош республикалардан бирининг талабига биноан қақрилади. (СССР Конст.)

12. Дунёқараш ўзининг мазмуни ва жамиятда тутган ўрни нуқтадан назаридан илмий ёки ғайри илмий, материалистик ёки идеалистик, диалектик ёки метафизик, атеистик ёки диний, прогрессив ёки реакцион бўлиши мумкин.

4- маш қ

Қуйдаги мураккаб ҳукмларнинг шартли эканини аниқланг.

Ҳукмларнинг асос ва натижа қисмини ажратинг. Улар ўртасидаги шартни аниқланг, формулаларда кўрсатинг. Агар боғловчиси тушиб қолдирилмаган бўлса, ёзиб кўрсатинг:

1. Куз иссиқ келганлиги туфайли йиғим-терим яхши натижа берди.
2. Ероч кессанг, узун кес, кесса бўлар, темир кессанг, қисқа кес, чўзса бўлар. (Ўзб. х. м.)
3. Агар кишилар китоб ўқишни тўхтатсалар, фикрлашни ҳам тўхтатдилар.
4. Агар сен гуллар гўзаллигини сезмасанг, дўстлик қадрини билмасанг, сенга кўшиқ ҳузур бағишламас, у ҳолда сен соғлом эмассан, сени даволаш керак (Араб дошимандлигидан).
5. Агар ўқитувчи болаларни севса, ўз касбини ардоқласа, у ҳолда яхши ўқитувчи бўла олади.
6. Айтсам тилим ҳуяди,
айтмасам — дилим (Ўзб. х. м.)
7. Ота бўлмай, ота қадрини билмас,
она бўлмай — она қадрини. (Ўзб. х. м.)
8. Замон сенга боқмаса,
сен замонга боқ. (Ўзб. х. м.)
9. Ҳар ким ўз айбини билса,
ёрилиб ўлар. (Ўзб. х. м.)
10. Суднинг ҳукми бўлмаса ва жиноят қонунга мувофиқ келмаса, ҳеч ким жиноят қилишда айбдор деб топилмиши ва жиний жавобгарликка тортилмиши мумкин эмас. (СССР Конст.)

ХУКМЛАР УРТАСИДА МУНОСАБАТ

Тушунчалар ўртасида бўлгани сингари, ҳукмлар ўртасида ҳам ўзаро муносабат бор. Чунки ҳукмлар ҳам объектив борлиқнинг алоқа, муносабатларини акс эттиради.

Ҳукмлар ўртасидаги муносабатда уларнинг ҳажми ва мазмунининг тўғри ёки хато (ҳақиқий ёки ноҳақиқий) эканлиги муҳим аҳамиятга эга.

Ҳукмлар ўз тузилиши жиҳатдан содда ва мураккаб бўлганлигидан, улар ўртасидаги муносабат ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

Содда ҳукмлар ўртасидаги муносабатлар. Ҳукмлар таққосланадиган ёки таққосланмайдиганларга бўлинади. Агар ҳукмлар субъект ёки предикат жиҳатдан ҳар хил бўлса, таққосланмайдиган ҳукмлар деб аталади. Масалан: «Биология фандир» ва «Тарих фандир» деган ҳукмларнинг предикатлари бир хил бўлади, аммо субъектлари ҳар хил. Шунинг учун уларни манتيқан муносабатга киритиб бўлмайди ва уларни ўзаро таққослаш ҳам мумкин эмас.

Агар ҳукмлар ҳар хил миқдорга эга бўлса ҳам бир хил терминга (субъект ва предикатга) эга бўлса, таққосланадиган ҳукмлар деб аталади. Масалан:

«Аристотель — қадимги грек мутафаккири» — «Аристотель қадимги грек мутафаккири эмас»

Бу ҳукмларнинг тўғрилигини таққослаш мумкин, чунки улар бир хил терминларга эгадир. Логика таққосланадиган ҳукмлар ўртасидаги муносабатни текширади. Таққосланадиган ҳукмлар ўртасида **сиғишадиган** ва **сиғишмайдиган** алоқалар мавжуд.

Сиғишадиган алоқалар уч турдан иборат: тўлиқ мос келиш (эквивалент) муносабати, қисман мос келиш муносабати ва бўйсунмиш муносабатлари.

Сиғишмайдиган ҳукмлар икки хил бўлади: қарама-қаршилик ва зид муносабатлари.

СИҒИШАДИГАН МУНОСАБАТЛАР

1. Тўлиқ мос келиш (эквивалент) муносабати. Бунда икки ҳукмнинг субъекти ёки предикати ҳар хил сўзларда ифодаланса-да, бир хил предикатни ифодалайди. Масалан: Аҳмедов тўғри гапирди, Аҳмедов хато гапиргани йўқ.

Ёки шу фикр бошқа тилларда баён этилса ҳам, у эквивалент ҳукми бўлаверади. Бундан ташқари бир ҳукмнинг тўғрилигидан иккинчи бир ҳукмнинг тўғрилиги ўз-ўзидан келиб чиқса ва аксинча, бир ҳукмнинг хатолигидан иккинчи бир ҳукмнинг хатолиги келиб чиқса ҳам тенглик бузилмайди. Масалан: «Бой ила хизматчи» драмасининг авторини «Майсаранинг иши» драмасининг ҳам авторидир дейдиган бўлсак, биринчи фикрнинг тўғрилигидан иккинчисининг ҳам тўғрилиги ўз-ўзидан келиб чиқади.

2. Бўйсунуш муносабати. Умумий ҳукмлар (А, Е) билан жузъий (J, O) ҳукмлар ўртасида бўйсунуш муносабати бор. Агар умумий ҳукмлар тўғри бўлса, унга бўйсунувчи жузъий ҳукмлар ҳам тўғри бўлади. Масалан: «Ҳар қандай ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинади» деган фикр тўғри бўлса, «Айрим ҳуқуқий муносабатлар ҳам ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинади» деган фикр ҳам тўғри бўлади.

Агар умумий ҳукм хато бўлса, қисман (жузъий) ҳукм ҳам хато бўлади. Масалан, «Ҳеч бир капиталист эксплуататор эмас» деган фикр хато бўлса, «Баъзи капиталистлар эксплуататор эмас» деган фикр ҳам хатодир.

Жузъий ҳукмларнинг (J, O) тўғрилигидан умумий ҳукмларнинг (А, Е) тўғрилиги келиб чиқмайди. Масалан, «Баъзи студентлар комсомол стипендиялари» деган тўғри фикрдан «Ҳамма студентлар комсомол стипендиялари» деган ҳукмнинг тўғрилиги келиб чиқмайди.

Умумий ҳукмнинг (А, Е) хатолигидан жузъий ҳукмнинг (J, O) хатолиги келиб чиқмайди, албатта. Нега деганда умумий ҳукм хато бўлса, жузъий ҳукм тўғри ҳам, хато ҳам бўлиши мумкин.

Масалан: «Ҳамма студентлар чет тилини аъло даражада билади» деган хато фикрдан «Баъзи студентлар чет тилини аъло даражада билади» деган тўғри фикр хатога айланиб қолмайди ва ҳоказо.

3. Қисман мос келиш муносабати. Сифат жиҳатидан фарқ қилувчи жузъий ҳукмлар (J ва O) ўртасида қисман мос келиш муносабати бор. Бунда фикрлар бирданига тўғри бўлиши мумкин, бироқ бирданига хато бўлиши мумкин эмас. Масалан:

«Баъзи ҳайвонлар умуртқали (J) ва «Баъзи ҳайвонлар умуртқали эмас (O). Бу фикрларнинг ҳар иккаласи ҳам тўғри, бироқ бирданига хато эмас.

СИГИШМАЙДИГАН МУНОСАБАТЛАР

1. Қарама-қарши муносабатлар. Умумий тасдиқ ҳукми (А) билан умумий инкор ҳукми (Е) ўртасида қарама-қарши муносабат бор. Чунки бир ҳукм (А) тўғри бўлса, иккинчи ҳукм (Е) хато, ёки аксинча, иккаласи бирданига хато бўлиши мумкин, лекин иккаласи бирданига тўғри бўлмайди.

Масалан: «Бу студент актив, доим дарсга қатнашувчидир» (А). «Бу студент пассив, прогулчидир» (Е). Буларнинг бири тўғри бўлса, иккинчиси хатодир. Ва аксинча: «Ҳамма ҳайвонлар умуртқалидир» (А). Ҳеч қандай ҳайвон умуртқали эмас (Е). Бу ҳукмларнинг ҳар иккаласи ҳам хато.

2. Зид муносабат. Бунда биринчи ҳукм тўғри бўлса, иккинчиси хато бўлади, ва аксинча, аммо иккаласи бирданига хато бўлиши мумкин эмас. Умумий тасдиқ ҳукми (А) билан жузъий инкор (О) ҳукми умумий инкор ҳукми (Е) билан жузъий тасдиқ ҳукми (J) ўртасида зид муносабат мавжуддир, масалан:

Ҳамма капиталистлар эксплуататор (А) (тўғри).

Баъзи капиталистлар эксплуататор эмас (О) (хато).

Ёки: 1. Ҳеч бир қуш қиш вақтида иссиқ мамлакатларга учиб кетмайди (Е) (хато).

Баъзи қушлар қиш вақтида иссиқ мамлакатларга учиб кетади. (J) (тўғри).

2. Ҳеч бир буржуа давлати меҳнаткашларнинг туб манфаатларини ҳимоя қилмайди (Е) (тўғри).

Баъзи буржуа давлатлари меҳнаткашларнинг туб манфаатларини ҳимоя қилади (J) (хато).

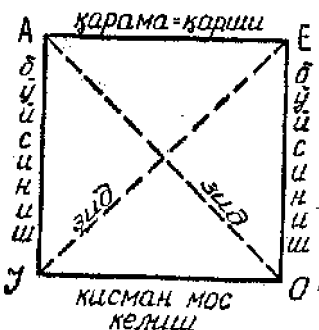
3. Ҳамма моддалар органикдир (А) (хато).

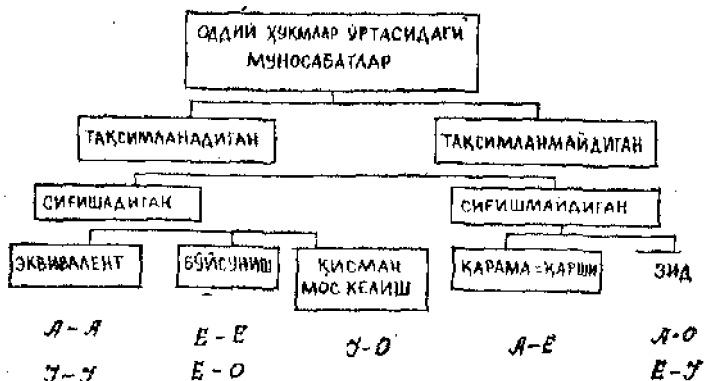
Баъзи моддалар органик эмас (О) тўғри.

Содда ҳукмлар ўртасидаги муносабатни эсда яхши сақлаб қолиш учун «Логик квадрат» деб аталувчи воситадан фойдаланилади.

Унда ҳукмлар ўртасидаги муносабат схемаси кўрсатилган.

Оддий ҳукмлар ўртасидаги муносабатни қуйидаги схемада ҳам кўриш мумкин.

Хукмлар ўртасидаги муносабатнинг символик схемаси

АСОСИЙ ТЎҒРИ ХУКМАЛАРДА	АССОСИЙ ХАТО ХУКМАЛАРДА
$A(\tau) \begin{cases} \rightarrow E(x) \\ \rightarrow O(x) \\ \rightarrow J(\tau) \end{cases}$ $E(\tau) \begin{cases} \rightarrow A(x) \\ \rightarrow J(\tau) \\ \rightarrow O(\tau) \end{cases}$ $J(\tau) \begin{cases} \rightarrow A(n) & \begin{cases} \rightarrow 1) (\tau) \\ \rightarrow 2) (x) \end{cases} \\ \rightarrow E(x) & \begin{cases} \rightarrow 1) (x) \\ \rightarrow 2) (\tau) \end{cases} \\ \rightarrow O(n) & \end{cases}$ $O(\tau) \begin{cases} \rightarrow E(n) & \begin{cases} \rightarrow 3) (\tau) \\ \rightarrow 4) (x) \end{cases} \\ \rightarrow A(x) & \begin{cases} \rightarrow 3) (x) \\ \rightarrow 4) (\tau) \end{cases} \\ \rightarrow J(n) & \end{cases}$	$A(x) \begin{cases} \rightarrow E(n) & \begin{cases} \rightarrow 1) (\tau) \\ \rightarrow 2) (x) \end{cases} \\ \rightarrow O(\tau) & \begin{cases} \rightarrow 1) (x) \\ \rightarrow 2) (\tau) \end{cases} \\ \rightarrow J(n) & \end{cases}$ $E(x) \begin{cases} \rightarrow A(n) & \begin{cases} \rightarrow 3) (\tau) \\ \rightarrow 4) (x) \end{cases} \\ \rightarrow J(\tau) & \begin{cases} \rightarrow 3) (x) \\ \rightarrow 4) (\tau) \end{cases} \\ \rightarrow O(n) & \end{cases}$ $J(x) \begin{cases} \rightarrow A(x) \\ \rightarrow E(\tau) \\ \rightarrow O(\tau) \end{cases}$ $O(x) \begin{cases} \rightarrow E(x) \\ \rightarrow A(\tau) \\ \rightarrow J(\tau) \end{cases}$

T — тўғри, X — хато, H — номальумликнинг билдиради.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

I- машқ

Турли асосга эга бўлган қуйидаги ҳукмларни «логик квадрат» ёрдамида ўзаро муносабатини аниқланг:

1. Ҳамма космонавтлар Совет Иттифоқи орденлари билан мукофотланганлар.
2. Баъзи урушлар адолатли бўлмаган.
3. Ҳеч бир инсон Марсга чиққан эмас.
4. Баъзи ёзувчилар драматургдир.
5. Баъзи народниклар террористлар эди.
6. Ҳар қандай мазмун ўз шаклига эга.
7. Ўрмонжон акасининг бир гапини сира-сира эсвдан чиқармайди.
8. Қўл гап қулоққа ёқмас. (Ўзб. х. м.)
9. Бутун маҳалла тўй-томошага келган эди.
10. Ҳамма эрталаб спорт костюмини кийди.
11. СССР граждaнлари дам олиш ҳуқуқига эгадир (СССР Конституцияси.)
12. Оила давлат ҳимоясидадир. (СССР Конституцияси.)
13. Истиқомат қилувчиларнинг розилигисиз, уларнинг уйига қонуний асоси бўлмай туриб ҳеч кимнинг киришга ҳаққи йўқ. (СССР Конституцияси.)

АДАБИЕТЛАР

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1979, 15, 16, 31, 81, 89, 155, 331-бетлар.

Энгельс Ф. Табиат диалектикаси. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1983, 147, 191—192, 208-бетлар.

Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм. Тўла асарлар тўплами, 18-том, 166—168, 428—431-бетлар.

Ленин В. И. Философия дафтарлари. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 127—160, 164—172, 207-бетлар.

ҚУШИМЧА АДАБИЕТЛАР

Горький Д. П. Логика. М., 1958, V—VI боблар.

Кириллов В. И., Сторченко А. А. Логика. М., 1982, IV—V—VI боблар.

Рахимов И. Р. Логика. Тошкент, 1978 й. IV боб.

Формальная логика. Лениздат, 1977, I бўлим, II боб; II бўлим, I боб.

IV боб

ФОРМАЛ ЛОГИКАНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ

Ушбу тема юзасидан амалий машғулотга фақат философия мутахассислиги учун 2 соат вақт ажратилган. Аммо логика қонунлари бошқа фан соҳалари учун ҳам катта амалий аҳамиятга эга. Айниқса у ҳуқуқшунослар учун алоҳида аҳамият касб этади. Шунга кўра қуйидаги план тавсия этилади:

1. Тафаккур қонунлари ҳақида умумий характеристика;
2. Айният қонуни;
3. Зиддият қонуни (нозидлик қонуни);
4. Учинчиси мустасно қонуни;
5. Етарли асос қонуни.

Формал логика бошқа фанлар сингари ўзининг қонунларига эга. Бу қонунлар фикрлар ўртасидаги ички, зарурий, муҳим алоқаларни акс эттиради.

Мантиқий қонунлар объектив ва улар моддий нарсаларнинг ўзаро зарурий боғланишларидаги муҳим алоқалардан, воқелик қонунларининг инсон миёнасидаги инъикосидан иборат. В. И. Ленин «Логика қонунлари объектив нарсаларнинг киши субъектив онгида инъикос этишидир» — деб ёзганди.

Формал логикада фикрлар структурасини ифодаловчи қонунлар мавжуд бўлиб, бу қонунлар у ёки бу фикр тузилишини аниқлаш учун маълум формалардан, белгилардан фойдаланади. Мана шундай формулаларда иштирок этиб, фикр структурасини ташкил этган белгиларни биз мантиқий ўзгарувчи деб атаймиз. Шунинг учун ҳам « $S - P$ » конкрет фикрлашда турлича фикр мазмунига эга бўлади. Масалан «Ҳамма $S - P$ дир» деган формулани олиб кўрайлик.

Агар « $S - P$ » ўрнига конкрет фикрлар қўйиб чиқсак, у ҳолда

«Ҳамма судьялар ҳуқуқшунослардир»;

«Ҳамма кит сув ҳайвонидир»;

«Ҳамма ўқитувчилар зиёлидир» деган фикрлар ифодаси келиб чиқади. Демак, бунда мантиқий ўзгарувчи «S — судья», «кит», «ўқитувчи» каби конкрет мазмунга эга бўлган тушунчада, «P» эса «ҳуқуқшунос», «сув ҳайвони», «зиёли» тушунчаларда ифодаланган.

Маълумки, мантиқий формаларда иштирок этадиган «ҳамма», «баъзи», «ҳеч бир», «эмас», «дир», «ва», «ёки», «агар»... каби сўзлар мавжуд бўлиб, агар улар конкрет мазмунда иштирок этса ҳам ўзгармайди. Шунинг учун улар «мантиқий ўзгармас» деб аталади.

Масалан, «Баъзи S — P дир» формуласини олиб кўрайлик. Агар бу формулага конкрет мазмун берсак, қуйидагича фикрлар ҳосил бўлади:

«Баъзи ҳайвонлар умуртқалилардир».

«Баъзи ҳуқуқшунослар судьядир».

«Баъзи учувчилар космонавтдир» каби.

Кўрасизки, «баъзи», «дир» фикр структурасига иштирок этиб, ўзгармай қолмоқда. Фикрлаш структурасини акс эттирувчи формулаларнинг яна шундай томони ҳам борки, агар уларни конкрет фикр билан алмаштирсак, ҳамма вақт тўғри (ҳақиқий) фикр вужудга келаверади. Мисол учун «Агар А бўлса, В бўлади» деган шартли ҳукм формуласини олиб кўрайлик:

«Агар ёмғир ёрса, ер ҳўл бўлади»

«Агар СССР да кимки жиноят қилганлиги аниқланса, жавобгарликка тортилади».

«Агар хусусий мулк тугатилса, эксплуатация тугатилади».

«Агар сабаб бўлса, натижа бўлади».

Бу мисолларнинг барчасида «А» ҳамма вақт «В» ни вужудга келтираётир. Агар ёмғир ёрса, аммо баъзида ер ҳўл бўлиб, баъзида ер ҳўл бўлмаса, у ҳолда қонун бузилади. Чунки бунда «А» «В» бўлмай қолади.

Демак, формал логика қонунлари деб фикрлар ўртасидаги шундай алоқага айтамызки, бунда мантиқий ўзгаришларни ҳар қандай конкрет фикр мазмуни билан қанчалик алмаштирсак ҳам тўғри (ҳақиқий) муҳокама ҳосил бўлаверади. Формал логикада қонун ва қонунлар жуда кўп. Биз эса булардан тўрттасини логиканинг асосий қонунини деб атаймиз. Булар: айният,

зиддият, учинчиси мустасно, етарли асос қонунларидир. Бу қонунлар тафаккурнинг барча формаларида иштирок этади. Шунинг учун улар формал логиканинг энг умумий қонунлари деб аталади.

АЙНИЯТ ҚОНУНИ

Айният қонуни қуйидагича ифодаланади: агар фикрлар бир хил ҳажмга эга бўлса, айтилган фикрлар ҳажм жиҳатидан ўзгармай қолса, айнан фикрлардир.

Айният қонуни $A — A$ дир ($A = A$, $A \equiv A$) деган формулага асосланади. Мантикий ўзгарувчи A ҳар қандай фикрни ифодалайди. Агар A ўрнига ҳар қандай конкрет фикрни қўйсақ, у ҳолда тўғри фикр ифодаланаверади. Масалан, A ўрнига «планета» тушунчасини қўйсақ, у ҳолда «планета планетага тенг» деган фикр келиб чиқади. Ёки A ўрнига «хайвон» тушунчасини қўйсақ, у ҳолда «хайвон хайвонга тенгдир» деган тўғри тушунча келиб чиқаверади. Демак, айният қонуни фикрларнинг ўз-ўзига тенглигини кўрсатиб беради.

Агар предметлар ўз ҳолатини ўзгартирмаса, шу предмет тўғрисидаги фикрлар албатта ўз-ўзига тенг бўлиши керак. Аҳмедов ўзига тенг, дарё-дарёга тенг (бошқа нарсага эмас), инсон-инсонга тенг (ўсимликка эмас, албатта). Бироқ фикрларнинг ўз-ўзига тенглиги тўғрисида гапирилар экан, айният қонунига формал логика ҳажми нуқтаи назаридан қарашни эсан чиқармаслик керак.

$A — A$ дир формулада ифодаловчи логик ўзгарувчи A конкрет маънони ифодалаганда, уларнинг ҳажмлари бир хил, мазмуни эса ҳар хил бўлиши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон ССРнинг ташкил топгандаги президенти (И. Охунбобоев).

Ўзбекистонда камбағал деҳқон оиласидан чиққан биринчи президент (И. Охунбобоев).

Бу фикрлар формал логика нуқтаи назаридан бир хил ҳажмга эга. Чунки ҳар иккала фикрда ҳам битта президент ифодаланмоқда, аммо у мазмун жиҳатидан бир хил эмас.

Биз биламизки, агар ривожланиш жараёнида нарса ва ҳодисаларнинг ҳажмлари ҳам ўзгарса, у ҳолда айният қонуни амал қилмайди.

Масалан, «Аҳмедов — студент» деган фикрни айтсак, бу фикр унинг студентлик даврида тўғри бўлади. Агар

Аҳмедовни институтни тамомлагандан сўнг ҳам «студент» деб атасак, у ҳолда бу фикр тўғри эмас, чунки бу ўрнида энди фикр ҳажм жиҳатидан ҳам ўзгарганини кўрамиз. Эки: «Ўзбекистон деҳқонлари чигит экишга тайёргарлик кўришмоқда» деган фикр март ойида айтилса тўғри, бироқ у июнь ойида айтилса-чи, унда албатта хато бўлади.

Демак, айният қонунинда ҳажмга эътибор берилади ва бир фикр ҳажми жиҳатидан ўзгармай қолсагина, у айнан фикр бўлиб қолади. Айният қонуни фикрларимизнинг муайян бўлишини кўрсатади. Бундай фикрлар объектив асосга эга. Объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ҳар доим ҳаракатда, ўзгаришда. Бироқ ривожланиш жараёнида маълум мувозанат мавжуддир. Чунки доимий ҳаракатнинг мавжудлиги туфайли нисбий осойишталик ҳам мавжуддир.

Масалан, биз ўтирган уй ҳар доим Ер билан бирга ҳаракат қилиб турса ҳам, бир неча вақтгача уйлигича қолади; дарахт доим ўсиб, ўзгариб турса ҳам маълум давргача дарахтлигича қолади. Нарса ва ҳодисаларнинг ана шундай нисбий осойишталиги онгимизда айният қонуни сифатида акс этади. Маълумки, нарса ва ҳодисалар мазмун жиҳатидан тез ўзгаради, шакл эса анча барқарордир. Нарса ва ҳодисаларнинг инъикоси бўлган бизнинг фикрларимиз ўзининг ҳам тузилиши, ҳам формаси жиҳатидан барқарорроқдир. Ана шу муайянлик эса айният қонунинда ифодаланади.

Айният қонуни: ҳар бир тушунча, термин бир маънода, яъни ўз маъносини ишлатилиши керак, деган талабни қўяди. Агар фикрлар ўз маъносини ишлатилмаса, у чалқаш фикрга олиб келади.

Масалан, бировни алдаб хато гапирган одам ёлғончидир.

Қаримов бировни алдаганини тап олиб тўғри гапирди.

Демак, у ёлғончи эмас.

Бу хулоса хатодир. Чунки бу ерда айният қонуни бузилмоқда. Нега деганда, агар биринчи асосда умуман хато гапирадиган одам тўғрисида гап кетса, иккинчи асосда гап шу оннинг ўзида хато гапирмаган одам тўғрисида боради. Бунинг натижасида хулоса хато бўлиб чиқмоқда.

Айният қонуни термин ва сўзларни ўз ўрнида ишлатишда, номларнинг логик мазмунини тўғри ифодалашда катта аҳамиятга эга. Сўзлар ва терминларни турли

маънода ишлатиш «терминларнинг кенгайиб кетиши»ни ёки аксинча, «терминларнинг торайиб қолиши»ни келтириб чиқаради.

Айният қонуни фикрлашнинг тўғри тузилишини ифодаловчи умум инсоний қонундир. Буида қайси тил орқали фикрлашдан қатъи назар, умумий бир қоида: «аниқ фикрлаш керак» деган қоида келиб чиқади.

ЗИДДИЯТ ҚОНУНИ

Зиддият қонуни қуйидагича ифодаланади: бир предмет тўғрисидаги икки бир-бирига қарама-қарши фикр аини бир вақтда аини бир нарсага нисбатан бирданига тўғри (ҳақиқий) бўлиши мумкин эмас.

Унинг формуласи: $A - A$ эмас ($a - a$).

Қуйидаги мисолларни кўриб чиқайлик:

1) «Бу одам тўғри гапирмоқда», «Бу одам хато гапирмоқда».

2) «Аҳмедов актив студент», «Аҳмедов пассив студент».

3) «Ҳамма балиқлар умуртқали», «Баъзи балиқлар умуртқали эмас».

4) «Ҳеч бир металл суюқ жисм эмас», «Баъзи металллар суюқ жисм».

5) «Агар жисмлар қиздирилса, уларнинг ҳажми кенгайди». «Агар жисмлар қиздирилмаса, уларнинг ҳажми кенгаймайди».

Бу ҳукмларнинг бири тасдиқласа, иккинчиси инкор қилади. Лекин буларнинг ҳар иккаласи бирданига аини бир вақтда тўғри (ҳақиқий) бўла олмайди. Чунки икки ҳукм агар маълум тузилишга эга бўлса ва предикат ундаги у ёки бу белгиви тасдиқласа ёки инкор қилса, уларнинг аниқ мазмуни қандай бўлишидан қатъи назар, аини бир вақтда, аини бир предметга нисбатан бирданига, баб-баравар тўғри (ҳақиқат) бўлиши мумкин эмас.

Зиддият қонундаги икки ҳукмнинг бир-бирига қарама-қаршилигини аини бир вақтда, бир нарсага нисбатан деб қараш керак.

Масалан, «Бу одам тракторчи» ва «Бу одам тракторчи эмас». Бу фикрларнинг иккаласи ҳам тўғри бўлиши мумкин, чунки бу биринчи фикрда у одамнинг қачонлардир тракторчилик қилгани тўғрисида гап борса ва иккинчи фикрда ўша одамнинг ҳозир трактор ҳай-

дамай қўйганлиги тўғрисида айтилаётган бўлса, у ҳолда ҳар иккала фикр ҳам тўғри бўлиб чиқади. Ёки, бирор студент математика факультетида ўқий олмаса. Биз: «Бу студент қобилиятсиз» десаг-у, аммо иккинчи бир киши, «Йўқ, бу студент қобилиятсиз эмас» деса, бундай ҳолда бу фикрларнинг ҳар иккаласи ҳам тўғри бўлиши мумкин.

Зиддият қонуни тўғри фикрлашнинг зарурий шартидир. Бу қонун дедуктив хулоса чиқаришда асослардан зарурий хулоса чиқаришнинг мавжудлигини кўрсатиб беради. Мавжуд предметлар ҳақида фикр юритилганда биз ҳамма вақт умумий тасдиқ ҳукмларнинг тўғрилигига (ҳақиқатлигига) асосланиб, жузъий (қисман) тасдиқ ҳукмларнинг тўғрилиги (ҳақиқатлиги) ҳақидаги ҳукмни келтириб чиқарамиз.

Масалан, агар: «Ҳамма ёзувчилар сўз санъаткорларидир» деган фикр тўғри бўлса, унда: «Баъзи ёзувчилар ҳам сўз санъаткорларидир» деган фикр ўз-ўзидан тўғридир. Ёки: «Ҳамма ёзувчилар сўз санъаткорлари эмас» деган фикр пайдо бўлди деб фараз қилайлик. Энди бу ҳукм юқоридаги ҳукмга зиддир. Бироқ, ҳақиқий (тўғри) асослардан бундай хулосанинг келиб чиқиши мумкин эмас ва бундай ҳукм ҳақиқатга зиддир. Чунки объектив, тўғри асослардан ҳеч қачон нотўғри ҳукм келиб чиқмайди. Зиддият қонуни зарурий хулоса чиқариш формасида исботлаш усули сифатида жуда кўп қўлланилади. Айниқса зиддият бир тезисни асослаш учунгина эмас, балки тезиснинг хатолигини исботлаш учун, антитезис келтириш йўли билан исботлаш усулларида ҳар донм ишлатилади.

Зиддият қонуни ҳаёт қарама-қаршилигидан фарқ қилиш керак. Табиат ва жамият қарама-қаршиликлари бирлиги ва курашидан иборат. Бизнинг фикрларимизда ҳам ана шундай қонун мавжуд. Қарама-қаршиликлари йўқ бўлмайди, балки ҳал қилинади. У ривожланишнинг асосий манбаи, тенденциясидир. Формал логикадаги зиддият қонуни эса фикрлашдаги зиддиятга йўл қўймаслигини талаб қилади. Бу қонун нарса ва ҳодисаларнинг айрим томонларининг киши миёсида акс этиши натижасида пайдо бўлган. Одамлар қадимданок баланд билан паст, аччиқ билан ширин, тез билан секин ўртасидаги фарқни била борганлар.

Масалан, одам пакана ёки новча, орнқ ёки семиз, тартибلى ёки тартибсиз бўлиши мумкин. Биз эса бу одамни айни бир вақтда ҳам новча, ҳам пакана деб

аташимиз мумкин эмас. Нарса ва ҳодисаларнинг ана шундай муносабати инсон онгида зиддият қонуни сифатида акс этади. Шунинг учун ҳам зиддият қонуни фикрлаш тўғри бўлишини, илмий текширишда, кундалик ҳаётда, фикрда чалкашлик, зидлик бўлмаслигини талаб қилади. Зидлик илмий ишда системани бузади. Масалан, дедуктив математикада формал изчиллик бўлмаса, қарама-қаршилик юз беради ва бундай ҳолда унинг илмий муайянлиги, изчиллиги бузилади ҳамда у илмий система сифатида ўз аҳамиятини йўқотади. Мана шунинг учун дедуктив назариянинг муҳим вазифаларидан бири — улардаги зид фикрларга йўл қўймасликдан иборат.

УЧИНЧИСИ МУСТАСНО ҚОНУНИ

Учинчиси мустасно қонуни қуйидагича ифодаланади: бир-бирини инкор қилувчи икки ҳукмнинг бири, албатта тўғри (ҳақиқат) бўлади:

А ёки В, ёки В эмас:

Қуйидаги бир-бирига қарама-қарши ҳукмларни кўриб чиқайлик:

1. *Бу одам Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси.*

Бу одам Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси эмас.

2. *Ҳеч бир санъатшунос архитектор эмас.*

Баъзи санъаткорлар архитектор.

3. *Агар базис ўзгарса, устқурма ҳам ўзгаради.*

Агар базис ўзгармаса устқурма ўзгармайди.

Бу ҳукмларнинг бири тўғри бўлса, иккинчиси хато, учинчиси бўлиши мумкин эмас, яъни учинчисининг бўлиши мустаснодир. Гап шундаки, бу қонуниятда бир-бирига қарама-қарши фикрнинг бири албатта тўғри (ҳақиқат), иккинчиси эса қай даражада като эканлиги ноаниқ бўлади. Келинг, юқорида келтирган мисолимизни таҳлил қилиб кўрайлик: «Бу одам Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси» деган жумлани тўғри фикр деб олсак, унда «Бу одам Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси эмас» деган фикр хато бўлиб қолади. Шу билан бир қаторда у кишининг Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзосими, ёки бошқа бирор Фанлар академиясининг аъзосими,

деган фикрлар ноаниқ бўлиб қолади. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, бир ҳукм иккинчи бир ҳукмни инкор этганда, айни бир нарсага ва айни бир вақтга нисбатан олинади. Учинчиси мустасно қонуни ана шундай хусусиятларига кўра зиддият қонунига жуда ўхшаб кетади. Бу бир қарашда шундай, албатта. Лекин уларнинг ўртасида каттагина фарқ бор. Уларнинг ўхшашлиги шундаки, ҳар иккаласида ҳам бир-бирига қарама-қарши бўлган икки ҳукм олинади. Еки тажрибада бир-бирига қарама-қарши бўлган шундай жуфт ҳукмларни учратиш мумкин, улар ҳам зиддият қонунига, ҳам учинчиси мустасно қонунига бўйсунaveraди. Яна шундай ҳукмлар ҳам борки, улар фақатгина зиддият қонунига бўйсунанади.

Масалан: «Ҳамма ҳайвонлар бир ҳужайрали» ва «Ҳеч бир ҳайвон бир ҳужайрали эмас.»

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бу ҳукмлар учинчиси мустасно қонунига эмас, балки зиддият қонунига бўйсуняпти. Чунки биз биламизки, учинчиси мустасно қонунига бўйсунувчи барча ҳукмлар ўз тузилиши нуқтаи назаридан зиддият қонунига бўйсунса ҳам, барибир ундаги бир-бирига қарама-қарши бўлган ҳукмларнинг бири, албатта тўғри (ҳақиқий) бўлади.

Учинчиси мустасно қонуни фикрлаш формалари учун жуда катта аҳамиятга эга ва бу қонундан бир-бирига зид ҳукмлардан хулоса чиқаришда, айниқса бевосита хулоса чиқариш ва билвосита (воситали) исботда кўп қўлланилади.

Маълумки, билвосита исботда тезиснинг тўғрилиги унга қарши қўйилган тезиснинг хато эканлигини исботлаш йўли билан амалга оширилади. Еки у раддияда ҳам кўп қўлланади. Раддияда тезисга қарши антитезис келтирилади ва шу келтирилган тезиснинг тўғрилигига асосланиб биринчи тезиснинг хато эканлиги исботланади.

ЕТАРЛИ АСОС ҚОНУНИ

Етарли асос қонуни қуйидагича ифодаланади: ҳар қандай фикр ишонарли бўлиши учун у албатта, исботланган бўлиши керак. Ҳар қандай фикр тўғри (ҳақиқий) бўлиши учун эса у етарли асослар билан исботланган бўлиши керак. Унинг формуласи: «**В** тўғри, чунки у **А** асосга эга».

Инсон кундалик ҳаётда, илмий текшириш ишлари-

да, ўзаро муносабатда ўз фикрларини асослаб боради, фикрларнинг тўғрилигига далиллар, асослар келтиради. Бу далиллар ўша фикрнинг тўғрилигини исботловчи асослар ҳисобланади.

Масалан, «Аҳмедов аълочи студент» деган фикрнинг исботи учун етарли асослар келтирамиз: унинг ҳамма фанлардан аъло баҳо олганлигини исботловчи имтиҳон дафтарчасини кўрамиз, бу далилнинг ўзи унинг аълочилигини исботлайди. Еки яна бошқа бир мисолни олайлик: «Комсомол илғор ёшларнинг ташкилотидир». Бу фикрнинг исботи учун мамлакатимиздаги илғор комсомол ёшларнинг минглаб ташаббускор ҳаракатларини келтирамиз. Ана шу фактлар фикримизнинг тўғрилиги учун асос бўлиб хизмат қилади.

Демак, биринчи мисолимизда студентнинг аълочи эканлигига асос — имтиҳон дафтарчаси, яъни тўғрилиги исботланган далилдир ва шу асосда фикр исботланмоқда. Иккинчи мисолда эса, ҳаётнинг ўзидан бевосита фактлар келтирилмоқда. Шундай қилиб бу икки мисол икки хил йўл билан — биринчиси логик асосга ва иккинчиси реал асосга кўра исботланмоқда. Буларнинг фарқини ажрата билиш керак.

Логик асос бирор фикрнинг тўғрилигини исботлаш учун тўғрилиги практикада синалган фикрни келтиришдир. Реал асос эса фикрнинг тўғрилигини исботлаш учун бевосита объектив воқеликдан келтирилган далиллардир.

Бироқ ҳамма вақт ҳам фикрларни фактлар билан бевосита исботлаб бўлмайди. Еки ҳамма вақт барча фактларни исбот тариқасида келтираверсак, унда жуда кўп вақт йўқотган бўламиз. Шунинг учун ҳам кишилар ўз фикрини исботлаш учун ҳаётдаги фактлардан асослар келтириш билан бирга, ўзидан илгариги қилинган эксперимент, тажрибаларни қайтадан амалга ошириб ўтирмасдан, ана шу асосда чиқарилган назария, ҳулосаларга ҳам асосланади. Лекин логик асос реал асосга албатта эга бўлгандагина муҳим аҳамият касб этади ва у тўғри асос деб ҳисобланади. Агар асослар етарли бўлмаса, у ҳолда у ёки бу фикрнинг тўғрилиги ҳам етарли деб исботланмайди, яъни **A** шунинг учун тўғрики, унинг **a**, **b**, **c** асослари етарли.

Бир фикр иккинчи бир фикрдан келтириб чиқарилса, шу келтириб чиқаришда фойдаланилган фикр асос ҳисобланади, ўша асос натижасида келиб чиққан фикр эса **натижа** деб аталади. Шу боисдан ҳам етарли

асос қонуни ҳар қандай асос ўзининг натижасига, ҳар қандай натижа ўзининг асосига эга эканлигида ўз инфодасини топади¹.

Албатта ҳамма вақт ҳам ўз фикрларимизга етарли асосларни топа олмаймиз. Баъзида етарли бўлмаган факт ва асослардан ҳам хулоса чиқарамиз. Масалан, гипотезаларни майдонга ташлаганимизда биз ҳали етарли даражадаги асосга эга бўлмаган бўламиз. Ёки баъзан математикада у ёки бу теорема шаклланган бўлади-ю, лекин бир неча йиллардан кейингина унинг исботи юзага келади ва ҳоказо. Етарли асос қонуни эса бирор нарсага исботлаш учун фанда, кундалик ҳаётда тўғрилиги исботланмаган қондаларга асосланмаслик керак деган талабни қўяди. Чунки гипотезалар ва шунга ўхшаш турли тахминлар фикрнинг тўғрилигини исботлашининг етарли асоси бўла олмайди. Шунинг учун суд жараёнида бирор фикрнинг тўғрилигини исботлаш учун ўша фикрнинг тўғрилигини келтириб чиқарадиган асосларга суянилади. Турли тахмин ёки ўхшатишлар эса одамдаги бошқа сифатларни очишда фақатгина ёрдамчи восита вазифасини бажаради, холос.

Фикрларимизни асословчи предметлар турлича бўлиши мумкин: 1) бевосита кўзга ташланиб турган нарсалар; 2) аксиомалар; 3) қонунлар.

Одатда бевосита кўзга ташланадиган нарсаларни исботлаш унча қийин бўлмайди. Айтайлик, агар бизга бирор киши: «ташқарида шамол турмоқда» деса, унда бу фикрни исботлаш учун кўчага чиқиб қараш ёки деразадан ташқарига бир қараб қўйишнинг ўзи kiffoя. Ёки бирор жиноят, ёки граждандлик ишнинг текширишда шу ҳодисани бевосита кўрган гувоҳлардан маълумот олинадиган ёки фактлар бевосита кўздан кечирилади.

Аксиома логикада исбот, далил талаб қилмайдиган ҳақиқат сифатида қўлланади.

Масалан, бизга маълум бўлган ҳамма планеталар шарсимон бўлса, Ернинг ҳам шарсимонлиги ўз-ўзидан келиб чиқади. Ёки «бутун ўз бўлагидан катта бўлади», «қариялар ёшларга нисбатан кўп умр кўрган» деган

¹ Юқорида айтганимиз каби, логикадаги асос билан натижани сабаб ва оқибат категориясига тенглаштириш ярамайди. Сабаб ва оқибат табиат ва жамиятдаги универсал алоқанинг муҳим тэмонили акс эттирувчи категориядир. Асос ва натижа эса логикада ишлатиладиган бир фикрдан иккинчиси келиб чиқадиган тушуначалардир.

фикрлар исбот, далил талаб қилмайди. Қонун эса фанда изланишни, нарса ва ҳодисаларнинг зарурий, умумий доим такрорланиб турадиган томонларини очишни талаб қилади. Бунда тегишли асослар, далиллар воситасида натижалар чиқарилади.

Демак, етарли асос қонуни нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишини очиш натижасида пайдо бўлади. Бизнинг фикримиздаги асос ва натижа сабаб, оқибатсиз вужудга келмайди. Шунга кўра асос ва натижа сабаб ва оқибат категориясининг логик ифодасидир.

ХУЛОСА ЧИҚАРИШ

Хулоса чиқариш мураккаб тафаккур формасидир. Тўғри хулоса чиқариш учун студентлар тушунча ва ҳукм темасидан мукамал билимга эга бўлишлари керак. Негаки, студентлар агар шулар ҳақида етарли билимга эга бўлмасалар, ўзлаштириш жараёнида анча қийналадилар. Чунки бевосита хулоса чиқариш, силлогизм қондалари, аксиомаси, модуслари каби темаларда албатта ҳукмнинг миқдор ва сифат жиҳатдан турлари иштирок этади.

Хулосанинг бошқа турларида ҳам худди шунга мувофиқ ҳукмлар, тушунчалар иштирок этади. Хулоса чиқариш темаси юзасидан амалий машғулот соатлари лекция учун ажратилган вақтдан кўпроқ. Масалан, программада хулоса учун, философия факультетидан ташқари, умумий гуманитар факультетлари учун 10 соат ажратилган бўлса, амалий машғулот учун 14 соат вақт ажратилган. Шунинг учун қуйидаги амалий машғулот планлари тавсия этилади.

Бевосита хулоса чиқариш (2 соат)

1. Хулоса чиқариш ҳақида умумий маълумот.
2. Дедуктив хулоса чиқариш тўғрисида умумий тушунча.
3. Бевосита хулоса чиқариш;
 - а) алмаштириш йўли билан бевосита хулоса чиқариш;
 - б) айлантриш йўли билан бевосита хулоса чиқариш;
 - в) мантиқий квадрат асосида хулоса чиқариш.

Силлогизм (4 соат)

1- машғулот

1. Силлогизм таркиби.
2. Силлогизм аксиомаси.
3. Силлогизм қондалари.

2- машғулот

1. Силлогизм фигуралари ва модуллари.
2. Қисқартирилган силлогизм.
3. Сорит ва эпихейрема.

Мураккаб ҳукмдан хулоса чиқариш (2 соат)

1. Мураккаб ҳукмдан хулоса чиқариш.
2. Шартли ва шартли-қатъий хулоса чиқариш.
3. Айирувчи-қатъий хулоса чиқариш.
4. Шартли-айирувчи хулоса чиқариш.

Индуктив хулоса чиқариш (6 соат)

1- машғулот

1. Индуктив хулоса тўғрисида умумий тушунча.
2. Тўлиқ индукция.
3. Тўлиқсиз индукция ва унинг турлари.
4. Оммавий индукция.

2- машғулот

1. Илмий индукция.
2. Сабабий боғланиш ҳақида тушунча.
3. Ҳодисаларнинг сабабий боғланишини текширишнинг индуктив методлари.

3- машғулот

1. Аналогия, хулоса чиқариш формасидир.
2. Моделлаштириш ва аналогия.
3. Аналогия хулосасининг ишонарли бўлиш шартлари.

Хулоса чиқариш инсон фикрлашининг зарурий формасидир. Инсон кундалик ҳаётда, илм-фанда ҳамма вақт хулоса чиқаришдан фойдаланади. Масалан, ўқитувчи болани кузатиши ва хулқ-атворини ўрганиши натижасидагина у ҳақда қатъий бир хулосага келади. Хуқуқшунос эса жинойтни текширгач, унинг характери ҳақида хулоса чиқаради. Демак, биз бирор нарса тўғрисида тахмин қилиб, чамалаб кўриб ва, ниҳоят маълум асосларга эга бўлганимиздан кейингина хулоса чиқарамиз. Хулоса чиқариш сезги органларига бевосита таъсир этиш асосида эмас, балки воситалар ёрдамида, яъни илгариги олинган билимлар асосида умумлаштириш орқали амалга ошади.

«Бутун дунёда капитализмнинг ҳалок бўлиши муқаррар», «Атом составида электрон ва протонлар мавжуд», «Органик моддалар коорганик моддалардан келиб чиққан», «Ривожланиш — қарама-қаршиликсиз бўлмайди» деган фикрлар хулоса чиқариш асосида пайдо бўлади.

Хулоса чиқариш — объектив борлиқни билвосита билиш воситасидир. Масалан, «Ўсимликлар таъсирланиш хусусиятига эга», «Жамият ҳамма вақт ривожланиб туради», «Халқ оммаси тарихни ривожлантирувчи кучдир» деган фикрларнинг тажрибада бир неча марта бевосита исботланганлигини биласиз. Шунинг учун улар бевосита тажрибада исботланган, яъни тўғрилиги тажрибада аниқланган фикрлар орқали исботланадиган фикрларга айланиб қолган.

Оловнинг иссиқлигини бевосита ушлаб кўриш шарт эмас. Ёки тутунни кўриб «ўт ёқилляпти» деган фикр учун оловни кўриш шарт эмас. Шунинг учун хулоса чиқариш билвосита билиш формасидир.

Хулоса чиқаришда маълум фикрлардан янги фикр ҳосил қиламиз. Демак, хулоса чиқариш, бу бир ёки undan ortiq фикрдан янги фикр ҳосил қиладиган тафаккур формасидир.

Масалан:

Ҳамма жонли мавжудот сесканиш хусусиятига эга.

Ўсимлик жонли мавжудотдир.

Демак, ўсимлик ҳам сесканиш хусусиятига эга.

Бунда биз икки ҳукмдан учинчи бир янги ҳукм — хулосани чиқардик. Хулоса чиқариш манбаи бўлган

ҳукмлар — асослар дейилади. Асослар орқали чиқарилган янги ҳукм эса натижа деб аталади.

Хулоса чиқариш индуктив ва дедуктив хулоса чиқаришга бўлинади. Агар умумдан қисманга (жузъийга) қараб ёки яккага томон бориш асосида хулоса чиқарилса, дедуктив хулоса чиқариш деб аталади.

Масалан:

Ҳамма эксплуатацияга асосланган давлат меҳнаткашларни эзиш қуролидир.

АҚШ давлати эксплуатацияга асосланган.

Демак, АҚШ давлати меҳнаткашларни эзиш қуролидир.

Буни, яъни ҳамма эксплуатацияга асосланган давлатлар меҳнаткашларни эзиш қуроли эканлигини Карл Маркс илмий асослаб берган эди. Бу умумий қонда АҚШ давлатига ҳам тегишли эканлиги тўғрисида хулоса чиқарилмоқда.

Ёки:

Ҳеч бир идеалист материалист эмас.

Гегель — идеалист.

Демак, Гегель материалист эмас.

Бу ерда идеализмнинг ҳар қандай тури ҳам материализмга қарама-қарши эканлиги, идеалистларнинг ҳеч бири материалист бўла олмаслиги ва аксинча, ҳар бир идеалистлиги исботланган шахс материалист бўлмаслиги исботланган. Гегель — идеалистлиги исботланди. Бундан унинг материалист эмаслиги ўз-ўзидан келиб чиқади. Демак, дедуктив хулоса чиқариш умумий фикрга, яъни қонда, қонунларга таянган асослардан янги жузъий ёки якка ҳукм чиқаришдир.

Индуктив хулоса чиқаришда эса фикр якка қисман (жузъий) ҳукмлардан умумга борилади. Агар: ҳафтанинг якшанба, душанба, сешанба, пайшанба, жума, шанба кунлари ҳаво исиди, дейдиган бўлсак, демак ҳафтанинг ҳамма кунда ҳаво исиди, деган хулоса чиқади.

Ёки: бир неча жисмларнинг тартибини ўзгартириш йўли билан қонуният чиқариш аниқланади десак, демак, жисмларнинг формаси унинг қонуниятларини кўрсатади, деб хулоса чиқара оламиз.

Индуктив хулоса чиқараётганимизда асосларда умумий қондалар, қонунлар кўриниб турмайди. Чунки индуктив хулоса чиқариш дедуктив хулоса чиқариш сингари маълум структурага эга бўлган асослар ва ху-

досадан иборат бўлмай, балки айрим фикрлардан иборатдир. Унинг тўғри ёки хатолиги ўша структурадан келиб чиқмайди. Индуктив хулоса чиқаришнинг тўғрилиги мураккаб шаклда текширилади. Бунда кузатиш, эксперимент каби индуктив методлар қўлланилади. Бу хулоса чиқаришда фикр якка, қисман ҳукмлардан умумийга, ундан яна қисманга боради.

Дедуктив хулоса чиқаришда эса маълум умумий фикрлар ифодаланган асослардан янги якка ёки жузъий ҳукм ҳосил қилинади. Дедуктив хулосада баъзан якка ҳукмлардан айрим хулосалар чиқариш мумкин. Масалан:

Аҳмедов — илғор

Аҳмедов — ишчи

Демак, баъзи ишчилар илғордир.

Бу хулоса чиқаришда якка ҳукмлардан айрим (жузъий) хулоса чиқарилмоқда. Хулоса чиқариш қонунларини инсон ўзи ўйлаб чиқарган эмас, балки у объектив борлиқнинг инъикоси тарзида пайдо бўлади.

ДЕДУКТИВ ХУЛОСА ЧИҚАРИШ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Дедуктив хулоса чиқаришда, индуктив хулоса чиқаришдан фарқли ўлароқ, умумий ҳолида ва қонунлардан алоҳида, тамоман янги қонун ва ҳолидалар чиқарилади. Дедуктив хулоса чиқариш асосида ҳосил қилинган фикр асосларда мавжуд бўлади. Бироқ бундан дедуктив хулоса орқали олинган натижа янги билим бермайди, деган фикр келиб чиқмайди. Дедуктив хулоса орқали ҳосил қилинган фикр ўз аҳамиятига кўра янгидир. Евклид геометриясидаги аксиомаларда унинг ҳамма теоремалари яширин равишда акс этган. Бироқ бу, аксиомани билган киши геометриянинг ҳамма теоремаларини билади, деган гап эмас. Ёки Архимед қонуни қадимги Грецияда кашф этилган бўлса ҳам кемасозлар кемани сувга қанча юк билан туширишни узоқ вақтгача аниқлай олмаган эдилар.

Дедуктив хулоса чиқаришда мавжуд умумий ҳолиларга суяниб янги ҳолида кашф этилади.

Дедуктив хулоса чиқариш: агар асослар исботланган ва маълум тузилишга эга бўлса, маълум тузилишга эга бўлган натижа ҳам исботланган бўлади, деган ҳолидага асосланади.

Бундай қонда логикада мантиқий натижа қондаси деб аталади. Асослардан дедуктив хулоса чиқариш қондаларига амал қилиб хулоса чиқариш жараёни эса натижа чиқариш деб юрнтилади. Шунга кўра: дедуктив усул асослардан мантиқий хулоса чиқариш демакдир. Масалан:

Ҳеч бир виждонли, софдил одам бировни иғво қилмайди.

Гражданин Н. бировни иғво қилмоқда.

Демак, гражданин Н. виждонли, софдил одам эмас.

Бу хулоса чиқаришнинг асоси тўғри, шунинг учун тўғри натижа келиб чиқмоқда. Агар асослар хато бўлса, натижа ҳам хато бўлади. Масалан:

Давлат тартибга солиш органидир.

АҚШда буржуа давлати мавжуд.

Демак, АҚШ давлати тартибга солиш органидир.

Бу хулоса хато ва ёлғондир. Чунки хато асослардан хато хулоса келиб чиқиши ўз-ўзидан кўриниб турибди. Баъзида хато асослардан тўғри хулоса, тўғри асослардан хато хулоса ҳам келиб чиқиши мумкин. Бироқ бунда мантиқий қондалар бузилган бўлади. Масалан:

Ҳамма кит сут эмизувчидир.

Ҳамма кит сувда яшайди.

Демак, ҳамма сут эмизувчилар сувда яшайди.

Бу ўринда тўғри асослардан хато хулоса келиб чиқмоқда. Чунки бунда асослардаги ҳукмларнинг ҳар иккаласида ҳам предикат тўлиқ олинмаган, тақсимланмаган. Ёки:

Йўқотмаган нарсанг ўзингда бўлади.

Сен пулингни йўқотмагансан.

Демак, сенинг пулинг бор.

Бу ерда «Сенинг пулинг бор» деган хулоса хато. Чунки киши пулини йўқотмасдан ҳам уни бирор нарсага сарф қилиб қўйиши ёки ёнида пули бўлмаслиги мумкин. Бу ерда биринчи асосда умуман одамда ҳар доим бўладиган нарсалар тўғрисида гап борса, иккинчи асосда одамда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган нарса тўғрисида гап боради. Буни тўғри тушунмаслик хато хулосага олиб келади.

В. И. Лениннинг «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида Богдановнинг субъектив идеалистик қарашларини фош қилиши хато асослардан хато хулоса келиб чиқади, деган қонданинг классик намунаси дир. Богданов ҳақиқатнинг объективлигини рад этади.

У ҳақиқатни инсон тажрибасини ташкил этувчи форма деб тушунган. Бу тўғрида В. И. Ленин шундай деб ёзади:

«Агар ҳақиқат инсон тажрибасининг фақат ташкил этувчи формаси бўлса, демак у вақтда, айтишлик, католицизм таълимоти ҳам ҳақиқатдир. Чунки католицизм «инсон тажрибасининг ташкил этувчи формаси» эканлиги шак-шубҳадан тамоман ҳолидир»¹.

БЕВОСИТА ХУЛОСА ЧИҚАРИШ

Дедуктив хулоса чиқаришда бир ёки бир неча ҳукмдан янги ҳукм ҳосил қилинади. Агар дедуктив хулоса бир ҳукмдан ҳосил қилинса, у **бевосита хулоса чиқариш** деб аталади. Масалан:

Ҳеч бир идеалист материалист эмас.

Демак, ҳеч бир материалист идеалист эмас.

Бу мисолда бир асосдан хулоса чиқарилмоқда. Бевосита хулоса чиқаришни бир неча йўл билан: айлантириш, логик квадрат усуллари билан амалга ошириш мумкин.

Алмаштириш шундай бевосита хулоса чиқаришки, бунда субъект-предикатга, предикат — субъектга алмаштирилади ва бунинг натижасида янги ҳукм ҳосил қилинади. Масалан:

Сезиш хусусиятига эга бўлган ҳайвонлар нерв системасига эга.

Демак, нерв системасига эга бўлган ҳайвонлар сезиш хусусиятига эга.

Агар предикат — субъектга, субъект — предикатга ўрин алмашса, **оддий алмаштириш** деб аталади. Оддий алмаштиришда предикат ва субъект тўлиқ олишган ва тақсимланган бўлиши керак. Бунда кўпинча тушунчаларни таърифлашдаги таърифланувчи билан таърифловчи тушунчалар ўрин алмашади. Масалан:

Ҳукм тасдиқ ёки инкор қилиш орқали айтилган фикрдир.

Тасдиқ ёки инкор қилиш орқали айтилган фикр ҳукмдир.

Ҳукм предикати тўлиқ олинмаган умумий тасдиқ ҳукмларни оддий алмаштириб бўлмайди:

Ҳамма космонавтлар — учувчидир.

Ҳамма учувчилар космонавтдир.

Бунда ҳукмининг предикати тўлиқ олинмаган. Шунинг учун мураккаб алмаштириш орқали хулоса чиқа-

¹ Ленин В. И. «Материализм ва эмпириокритицизм», Тўла асарлар тўплами, 18-том, 138-бет.

рилади. Мураккаб алмаштиришда эса умумий ҳукм жузъий ҳукмга, жузъий ҳукм умумий ҳукмга алмаштирилади, яъни юқоридаги мисолга «Баъзи учувчилар космонавтдир» деган фикр киритилса тўғри бўлади.

Ёки бошқа мисол:

«Ҳамма ёзувчилар драматургдир» — хато;

«Ҳамма драматурглар ёзувчидир» — тўғри. Агар шу ҳукмни:

«Баъзи ёзувчилар драматургдир» деб чегараласак, тўғри хулоса чиқади.

Умум инкор ҳукмини оддийга алмаштириш мумкин. Унда ҳамма вақт субъект ва предикат тўлиқ олинади. Масалан:

Ҳеч бир кит балиқ эмас.

Демак, ҳеч бир балиқ кит эмас.

Қисман (жузъий) тасдиқ ҳукмларда предикат субъект ҳажмига қисман кирса, ундай ҳукмларни алмаштириш мумкин. Масалан:

Баъзи спортчилар студентлар.

Демак, баъзи студентлар спортчилар.

Агар предикат субъектга тўлалигича кирса, бундай жузъий ҳуқуқларни алмаштириб бўлмайди. Масалан:

Баъзи осмон жисмлари юлдузлардир — тўғри;

Баъзи юлдузлар осмон жисмларидир — хато.

Бунда: «Ҳамма юлдузлар осмон жисмларидир» деб мураккаб алмаштириш йўли билан тўғри хулоса чиқариш мумкин. Қисман инкор ҳукмини айлантириб бўлмайди. Буларни схемада қуйидагича ёзиш мумкин:

1. Ҳамма S — P дир — тўғри.

Демак, баъзи P — S дир — тўғри.

2. Ҳеч бир S — P эмас — тўғри.

Демак, ҳеч бир P — S эмас — тўғри.

3. Баъзи S — P дир — тўғри.

Демак, баъзи P — S дир — тўғри.

Айлантириш шундай бевосита хулоса чиқаришқи, бунда тасдиқ ҳукмларни инкорга, инкор ҳукмларни тасдиққа айлантириш йўли билан хулоса чиқарилади. Масалан:

Баъзи ҳайвонлар қуруқликда яшайди.

Демак, баъзи ҳайвонлар қуруқликда яшамайди.

Бунда тасдиқ ҳукмлар умумий инкорга, умумий инкор умумий тасдиққа айлантирилади. Бундай пайтда фақат чегаралаш йўли билангина тўғри хулосага келиш мумкин. Масалан:

Ҳамма космонавтлар учувчи (тўғри).

Демак, ҳеч бир учувчи — космонавт эмас (хато).

Баъзи учувчилар космонавт эмас (тўғри).

Қисман (жузъий) инкорни жузъий тасдиққа, жузъий тасдиқни жузъий инкорга айлантирганда тўғри хулоса чиқаверади. Бундан ташқари, асослари мураккаб ҳукмдан иборат бўлган ҳукмдан бевосита хулоса чиқариш мумкин:

Агар хусусий мулкчилик тугатилса, антагонистик синфлар тугатилади.

Демак, антагонистик синфлар тугатилмаса, хусусий мулкчилик тугамайди. Унинг схемаси қуйидагича:

Агар А бўлса, В бўлади.

Демак, В бўлса, А бўлади.

Мантиқий квадрат асосида хулоса чиқариш. А, Е, J, О ҳукмлари ўртасида маълум муносабат бор эканлигини, буларни мантиқий квадрат асосида кўрсатиш ҳам мумкин эканлигини биз юқорида кўриб чиқдик. Ана ўшалардан бевосита хулоса чиқариш усулида ҳам фойдаланиш мумкин. Чунки булар ўртасида маълум қонуният мавжуд бўлиб, бир ҳукмнинг тўғрилигидан иккинчи бир ҳукмнинг муқаррар равишда тўғри ёки хатолиги келиб чиқади. Булар қуйидагича:

Зид муносабатдан хулоса чиқариш. А — О, Е — J ҳукмлари ўртасида зид муносабат мавжуд бўлиб, улар учинчиси мустасно қонунига бўйсунди. Шунинг учун бир ҳукмнинг тўғрилигидан иккинчи ҳукмнинг хатолиги ва аксинча, иккинчи ҳукмнинг тўғрилигидан биринчи ҳукмнинг хатолиги келиб чиқади. Масалан:

Ҳамма СССР граждандари совет қонунига риоя қилишлари керак (А) деган ҳукмдан:

Баъзи СССР граждандари совет қонунига риоя қилишлари керак эмас (О) деган хато хулоса келиб чиқади. Еки:

Айрим совет кишиларнинг онгида эскилик сарқитлари мавжуд (J) деган тўғри ҳукмдан.

«Ҳеч бир совет кишисининг онгида эскилик сарқитлари мавжуд эмас» (Е) деган хато хулоса келиб чиқади.

Шундай қилиб, зид ҳукмлар аynи бир вақтда аynи бир нисбатда тўғри ҳам, хато ҳам бўлиши мумкин эмас. Хулоса қуйидаги схемадагидек бўлади:

$A \rightarrow O; \bar{A} \rightarrow O, \bar{E} \rightarrow J.$

Қарама-қарши ҳукмлардан хулоса чиқариш (А—Е). Бунда бир ҳукмнинг тўғрилигидан иккинчи бир ҳукмнинг хатолиги келиб чиқади, бароқ бир ҳукмнинг хато-

лигидан иккинчи ҳукмнинг тўғрилиги келиб чиқмайди. Масалан:

«Ҳамма совет граждани ўз соғлиғини сақлаш ҳуқуқига эгадирлар» (А), деган тўғри ҳукмдан.

Ҳеч бир совет граждани ўз соғлиғини сақлаш ҳуқуқига эга эмас (Е) деган хато хулоса келиб чиқади. Бироқ:

«Ҳамма совет граждани онгида эскилик сарқитлари мавжуд» (А) деган хато ҳукмдан «Ҳеч бир совет граждани онгида эскилик сарқитлари мавжуд эмас» (Е) деган тўғри фикр ҳам келиб чиқмайди. Чунки бу ҳукм ҳам хато.

Қарама-қарши фикрлардан хулоса қуйидаги схемадагидек келиб чиқади.

$$A \rightarrow \bar{E}; E \rightarrow \bar{A}; \bar{A} \rightarrow E; \bar{E} \rightarrow A?$$

Қисман мос келиш муносабатидан хулоса чиқариш (J — O).

Бир ҳукмнинг хатолигидан иккинчи ҳукмнинг тўғрилиги келиб чиқиши мумкин, бироқ бир ҳукмнинг тўғрилигидан иккинчи ҳукмнинг тўғри ёки хато эканлиги келиб чиқиши мумкин эмас, чунки у тўғри ҳам, хато ҳам бўлиши ёки икки ҳукм бирданга тўғри ҳам бўлиши мумкин. Масалан;

Баъзи адвокатлар юридик маълумотга эга эмас (O) деган хато фикрдан.

«Баъзи адвокатлар ҳам юридик маълумотга эга» (J) деган тўғри фикр келиб чиқади. Бироқ:

Баъзи гувоҳлар тергов қилинган (J) деган тўғри фикрдан келиб чиқадиган:

«Баъзи гувоҳлар тергов қилинган эмас» деган фикр тўғри бўлиши ҳам; хато, бўлиши ҳам мумкин. Лекин иккаласи бирданга хато бўлмайди, аммо бирданга тўғри бўлиши мумкин. Хулоса чиқариш схемаси:

$$\bar{J} \rightarrow O; O \rightarrow J; J \rightarrow O?; O \rightarrow J?$$

Бўйсунуш муносабатидан хулоса чиқариш (A — J), (E — O). Бўйсундирувчи (A, E) ҳукмларнинг тўғрилигидан бўйсунувчи (J, O) ҳукмларнинг тўғрилиги келиб чиқади, бироқ аксинча эмас. Чунки бўйсунувчи ҳукмларнинг тўғрилигидан бўйсундирувчиларнинг тўғрилиги келиб чиқмайди. Масалан: «ҳар қандай ўсимлик учун сув, ҳаво зарур» (A) бўлса, баъзи ўсимликлар учун ҳам сув, ҳаво зарур деган (J) тўғри фикр ўз-ўзидан келиб чиқади.

Баъзи студентлар спортчи деган тўғри фикрдан.

Ҳамма студентлар спортчи — деган хато фикр келиб чиқади. Бироқ, бу тўғри ҳам, ёки хато ҳам бўлиши мумкин. Хулосанинг схемаси:

$A \rightarrow J; E \rightarrow O; J \rightarrow A?; O \rightarrow E?$

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Бевосита хулоса чиқариш тўғрисида маълумот беринг.
Дедуктив хулосанинг қайси бир тури эканлигини аниқлаинг.

2- машқ

Қуйидаги ҳукмлардан алмаштириш йўли билан хулоса чиқаринг:

Намуна: Логика тафаккур формалари ҳақидаги фандир.

Демак, тафаккур формалари ҳақидаги фан, логикадир.

1. Абжир — оёқ-қўли тез, эпчил, чаққон киши. 2. Абстракция — нарса ёки ҳодисаларнинг муҳим ҳамда муайян белги ва қонуниятларини ажратиш мақсадида уларнинг баъзи жузъий томонларини фикран бир чеккага қўйиб туриб фикр юритиш. 3. Бева — эри ёки хотини вафот этган киши. 4. Бевафо — аҳд-паймони бузувчи, садоқатсиз шахс. 5. Бет — одам бошининг олдинги қисми. 6. Бўз — экилмай ётган ер. 7. Бўйдоқ — ўйланмаган шахс. 8. Дяво — ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш ҳақида суд орқали ёки бошқа йўллар билан қўйилган талаб. 9. Ёмғир — булутдан томчи ҳолида тушадиган сув. 10. Зоология — ҳайвонот оламининг ўрганадиган фан. 11. Фарзанд — белнинг қуввати (Ўзб. х. м.).

3- машқ

Қуйидаги фикрларни чегаралаш йўли билан алмаштиринг:

1. Ҳамма планеталар қуёш атрофида айланади. 2. Ҳеч бир ҳайвон ҳавосиз яшай олмайди. 3. Баъзи ёзувчилар драматург. 4. Айрим шахслар манфаатпарастдир. 5. Бизнинг мамлакатимиз бепоён-дир. 6. Баъзи умуртқалилар ҳайвондир. 7. Ҳамма шoirлар ҳаёларастдир. 8. Ҳамма пахтакорлар астойдил меҳнат қилшсади. 9. Баъзи бинолар мактабдир. 10. Агар базис ўзгарса, устқурма ҳам ўзгаради.

4- машқ

Қуйидаги ҳукмлардан айлантириш йўли билан хулоса чиқаринг.

Намуна: Ҳамма нарса ҳаракатда.

Демак, ҳеч бир нарса ҳаракатсиз эмас.

1. Ҳар қандай философия партиявийдир.
2. Бемаза қовуннинг уруғи кўп бўлади. (Ўзб. х. м.)
3. Дўстинга ҳазил қилма, оқибати урушдир. (Ўзб. х. м.)
4. Севги ҳар бир ёшга тааллуқлидир.
5. Идеализм объектив ҳақиқатни рад этади.

6. Ҳар бир халқ бошқа халқ билан муносабатда бўлмай яшай олмайди.
7. Меҳнатсиз моддий бойликлар яратилмайди.
8. Ҳар қандай тўғри фикр исбот қилишни талаб қилади.
9. Коммунистик ғоя энг юксак инсонпарвар ғоядир.
10. Ҳеч бир илғор шахс ҳаёт оқимига бефарқ қарай олмайди.
11. Баъзи давлатлар буржуа давлатидир.

5-м а ш қ

Қуйидаги ҳукмларни чегаралаш йўли билан айлантиринг:

1. Ҳамма космонавтлар илғор учувчилардир.
2. Ҳамма бизнинг группа студентлари имтиҳон топширди.
3. Ҳамма кит сут эмизувчидир.
4. Ҳамма олимлар зиёлидир.
5. Ҳеч бир манфаатпараст давлат манфаатини ўз манфаатидан юқори қўймайди.
6. Ҳамма мактаб ўқувчилари ёш авлодлардир.
7. Ҳамма дельфинлар сувда яшайди.

6-м а ш қ

Қуйидаги ҳукмларнинг маъноларини аниқланг. Агар фарқи бўлса, маъносини айтиб беринг:

1. Буржуазия ўз саноатини ривожлантира олмаслиги мумкин эмас. Буржуазия ўз саноатини ривожлантиради.
2. Силезия ишчилари сиёсий талаблар билан майлонга чиққан эмас. Силезия ишчилари сиёсий талаблар қўйган эмас.
3. Ишлаб чиқарувчи кучларсиз ишлаб чиқариш муносабатлари бўлмайди. Ишлаб чиқариш муносабатида ишлаб чиқарувчи кучлар бўлмайди.
4. Танқидчининг А. Қаҳҳор повестидаги Саида образига берган характеристикасига қўшиламиз.
- Танқидчининг А. Қаҳҳор повестидаги Саида образига берган характеристикасига қўшилмай бўлмайди.
5. Революциядан илгарини ўзбек меҳнаткашларининг турмуши оғир эди.
- Революциядан илгарини ўзбек меҳнаткашларининг турмуши енгил эмас эди.

7-м а ш қ

Қуйидаги бевосита хулоса чиқаришнинг тўғри ёки хато эканлигини аниқланг:

1. «Майсаранинг иши» драмаси комедиядир. Демак, Ҳамзанинг баъзи асарлари комедиядир.
2. Мустамлакачилар миллий маданият душманларидир. Демак, миллий маданият душманлари мустамлакачилардир.
3. Баъзи студентлар жамоат ишларига актив қатнашадилар. Демак, баъзи жамоат ишларига актив қатнашувчилар студентдир.
4. Болгария коммунистлари бошқа мамлакат коммунистлари сингари тинчлик ишига актив иштирок этадилар. Демак, тинчлик ишига актив иштирок этамаганлар коммунист эмас.
5. Қашқадарё области 1984 йили пахта тайёрлаш планини бажара олмади. Демак, Ўзбекистондаги баъзи областлар 1984 йили пахта тайёрлаш планини бажара олмадилар.

СИЛЛОГИЗМ

Дедуктив хулоса чиқаришнинг энг кенг тарқалган тури, силлогизмдир. Силлогизмда икки ҳукмдан янги учинчи ҳукм ҳосил қилинади. Қуйидаги мисолни кўриб чиқайлик:

Бу йил Ўзбекистон деҳқонлари барча қишлоқ хўжалик экинларидан мўл ҳосил олдилар.

Пахта қишлоқ хўжалик экинидир.

Демак, бу йил Ўзбекистон деҳқонлари пахтадан мўл ҳосил олдилар.

Силлогизм икки асос ва хулосадан ташкил топган бўлади. Силлогизмни ташкил этувчи тушунчалар термин деб аталади. Силлогизмда учта термин бўлади: катта термин, кичик термин ва ўрта термин. Катта термин *P* ҳарфи билан, кичик термин *S* ҳарфи билан, ўрта термин эса *M* ҳарфи билан белгиланади. Катта ва кичик терминлар чекка термин деб ҳам юритилади.

Силлогизмда кичик ва катта терминлар хулосага чиқарилади. Унда катта термин хулосанинг предикати, кичик термин эса субъекти бўлиб чиқади. Ўрта термин (*M*) асослар ўртасидаги алоқани кўрсатади. Масалан:

Ҳамма металллар электр токини ўтказади.

Темир — металл.

Демак, темир — электр токини ўтказади.

Бу силлогизмнинг формуласи қуйидагича:

$$\begin{array}{r} \text{Ҳамма } M - P \\ S - M \\ \hline \text{Демак, } S - P \end{array}$$

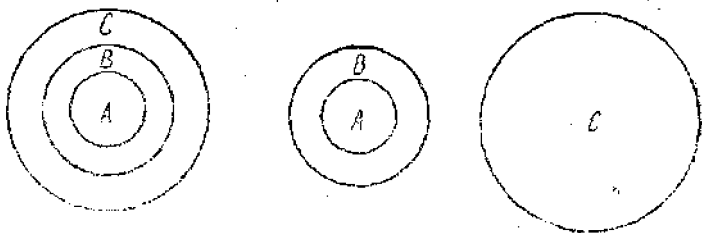
Асослари қатъий ҳукмдан иборат бўлган силлогизм қатъий силлогизм деб аталади. Юқорида келтирилган мисоллар қатъий силлогизмга оиддир.

Силлогизм аксиомаси. Логикада аксиома бир неча марта практикада исботланган фикрлар маъносида ишлатилади. Бу маънода «инсондан олдин ер пайдо бўлган», «давлат хусусий мулк пайдо бўлиши билан пайдо бўлган» каби фикрлар диалектик материализм учун аксиомадир. Бироқ бу қондалар аксиома ҳолига келиши учун тажрибада бир неча бор тасдиқланиб, инсондан ўтгандир. Худди шунингдек, силлогизм аксиомаси инсон практикасида миллион-миллион марта такрорланиш

асосида вужудга келган тўғри фикрлардан хулоса ўз-ўзидан келиб чиқишини кўрсатади.

Масалан, китоб шкафта бўлса, шкаф уйда бўлса, демак, китоб ҳам уйда бўлади. Агар китоб шкафта бўлса, шкаф уйда бўлмаса, демак, китоб ҳам уйда бўлмайди.

Эки А предмет В нинг ичида бўлса, В предмет С нинг ичида бўлса, демак, А предмет С нинг ичида бўлади. Агар А предмет В предмет ичида бўлса, В предмет С нинг ичида бўлмаса, демак, А предмет С дан ташқарида бўлади.

Демак, силлогизм аксиомасида маълум группа предмет тасдиқланса ёки инкор қилинса, унга кирувчи ҳар бир предмет ҳам тасдиқланади ёки инкор қилинади. Инсон бир неча бор нарсаларнинг турларини ва бу турга кирувчи гуруҳларнинг қисмларини билиб боради, улар ўртасидаги алоқа ва муносабатларни ўрганиб, уларнинг умумий хусусиятлари ҳақида фикр юритади, хулоса чиқаради. Масалан:

Бутун ҳайвонларга хос хусусият айрим ҳайвонларга ҳам тегишли бўлади.

Ҳамма ҳайвонлар сезиш хусусиятига эга.

Балиқ ҳайвондир.

Демак, балиқ ҳам сезиш хусусиятига эга.

Эки:

Қаерда хусусий мулкчилик мавжуд экан, ўша ерда иқтисодий-сиёсий тенгликнинг бўлиши мумкин эмаслигини Маркс аллақачон исботлаган.

Мана шу фикр асосида силлогизмни тузиб чиқайлик:

1. Хусусий мулкчилик мавжуд бўлган ерда иқтисодий-сиёсий тенгсизлик ҳукм суради.

2. Францияда хусусий мулкчилик мавжуд.

Демак, Францияда иқтисодий-сиёсий тенгсизлик ҳукм суради.

Бундай силлогизм аксиомаси қуйидаги қоидага бўйсунди: Агар бирор нарсага қандайдир белги тегишли бўлса, бу белгига бошқа бир белги тегишли бўлса, иккинчи белги ҳам шу нарсанинг ўзининг белгиси бўлади.

Бу қоида тур билан жинс ўртасидаги муносабатни акс эттиради. Натижада, икки ҳукмдан учинчи бир ҳукмнинг тўғрилиги ўз-ўзидан келиб чиқади. Агар белгилар нарсаларга зид бўлса, бошқача қоида келиб чиқади. Масалан:

Буржуазия конституцияси миллатларнинг тенглигини таъминламайди.

АҚШ конституцияси — буржуа конституциясидир.

Демак, АҚШ конституцияси миллатларнинг тенглигини таъминламайди.

Бу мисолдан кўришиб турибдики, буржуа конституцияси миллатлар тенглигини таъминламайди. Тенглик белгиси буржуа конституциясининг белгиси эмас. Шунинг учун АҚШ буржуа конституцияси миллатларнинг тенглигига зиддир.

Бундай силлогизм баъзи нарсаларга зид бўлган белгилар ўша нарсанинг ўзига зиддир деган қоидага бўйсунди.

Биринчи қонданинг формуласи:

Баъзи нарсанинг белгиси нарсанинг ўзининг белгисидир — деб юритилади.

Иккинчи қонданинг формуласи:

Баъзи нарсанинг белгиси нарсанинг ўзининг белгисидир. Баъзи нарсаларга зид бўлган белгилар ўша нарсанинг ўзига зиддир — деб юритилади.

Силлогизм аксиомаси қисқача лотин тилида: *nota notae est nota rei ipsi* деб юритилади.

Логикада силлогизм аксиомаси баъзида қуйидагича ифодаланadi:

$$(A \rightarrow B) \rightarrow (B \rightarrow C) \rightarrow (A \rightarrow C)$$

А, В ва С — айтилган фикр.

Агар, А дан В келиб чиқса, В дан С келиб чиқса, демак, А дан С келиб чиқади. Бошқача қилиб айтганда, бунда импликация учун ўтиш (транзит) хусусияти кўрсатилган.

Силлогизм қондаси. Силлогизмнинг тўғри бўлиши учун унинг асослари тўғри бўлиши ва маълум тузилишга (структурага) эга бўлиш билан бирга терминларининг жой-жойида бўлиши, ўрта термин хулоса чиқариш учун шароит яратиб бериши, асослардаги ҳукмларнинг сифат ва миқдор жиҳатидан етарли бўлиши ҳам муҳимдир. Қатъий силлогизм хулосасининг тўғри бўлиши учун қуйидаги қондаларга амал қилиш керак:

1. Ҳар бир силлогизмда учта термин бўлиши керак — кичик, катта ва ўрта термин. Ўрта термин асосларнинг муносабатини кўрсатиб, хулоса чиқаришга шароит яратиб беради. Бунда ўрта термин фақат ўша предметни акс эттириши керак. Агар ўрта термин бир неча маънода ишлатилса, унда хулоса хато бўлиб чиқади. Агар ўрта термин турли предметларни акс эттирса, у вақтда силлогизм термини кенгайиб кетади, бунда тўртта терминлик (*Quaternio terminarum*) деган хато келиб чиқади. Масалан:

Ҳукм тафаккур формасидир.

Суд ҳукм чиқаради.

Демак, суд тафаккур формаси.

Бу хато ва бемаъни хулосадир. Чунки суд тафаккур формаси эмас. Бу силлогизмда ҳукм сўзи икки маънода ишлатилмоқда. Биринчи асосда ҳукм тафаккур формаси сифатида ишлатилса, иккинчи асосда эса маъмурий орган томонидан қатъий айтилган фикр маъносидеда ишлатилмоқда. Демак, бу ерда ўрта термин икки маънода ишлатилмоқда ва натижада терминлар учта эмас, тўртта бўлиб қолмоқда.

2. Ўрта термин жуда деганда асосларнинг бирида албатта тақсимланган бўлиши керак. Бунинг учун қуйидаги мисолни олиб кўрайлик:

Бизнинг коллектив аъзоларининг ҳаммаси зиёлидир.

Баъзи зиёлилар ёзувчидир.

Демак, ёзувчилар бизнинг коллектив аъзоларидир.

Бу хулоса хато эканлиги ўз-ўзидан маълум.

Юқоридаги силлогизмнинг асослари тўғри. Бироқ бу ҳукмларда предикат тақсимланмаган, яъни тўлиқ олинмаган.

Маълумки, ҳукмларнинг термини, яъни субъекти умумий ёки предикати инкор бўлгандагина тақсимланган ва тўлиқ олинган бўлади. Шунинг учун ўрта термин субъект тарзида силлогизм асосларининг бирида умумий ҳукм ёки предикат сифатида инкор ҳукмдан

иборат бўлиши керак. Юқоридаги силлогизмда бу қоида бузилган ва хулоса хато бўлиб чиқяпти.

3. Агар асосларда терминлар тақсимланмаган бўлса, у хулосада ҳам тақсимланмаган бўлади. Қуйидаги мисолни олиб кўрайлик:

Ҳамма судьялар — ҳуқуқшунос.

Гр. А. судья эмас.

Демак, гр. А. ҳуқуқшунос эмас.

Бу хулоса асосларида терминлар тақсимланмаган. Шунинг учун хулоса ҳам шундай бўлиб чиқмоқда. Чунки Гр. А. ҳуқуқшунос бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Шунингдек, ҳамма судьялар ҳуқуқшунос, бироқ ҳамма ҳуқуқшунослар судья эмас.

4. Икки инкор ҳукмдан (асосдан) хулоса чиқариб бўлмайди. Масалан:

Ҳеч бир дельфин балиқ эмас.

Бу ҳайвон дельфин эмас.

Бу асослардан хулоса чиқариб бўлмайди. Чунки ўрта термин асослар ўртасидаги муносабатни кўрсатмасдан, улардаги маълум белгиларни инкор этмоқда. Шунинг учун ундан хулоса чиқариб бўлмайди.

Яна бошқа бир мисолни олиб кўрайлик:

Мураккаб бўлмаган нарсалар элементар заррачалардир.

Нейтрон мураккаб эмас.

Демак, нейтрон элементар заррачадир.

Бу хулоса тўғри. Чунки бунда ўрта термин ҳар икки асосда ҳам инкор бўлиб келмоқда. Демак, фақат ўрта термин ҳар икки асосда инкор билдирса ёки инкор-тасдиқ маъносини билдирса, айрим ҳолларда хулоса тўғри бўлиб чиқиши мумкин.

5. Икки қисман (жузъий) ҳукмдан хулоса чиқариб бўлмайди:

Баъзи одамлар олий маълумотли.

Баъзи одамлар инженер.

Демак, олий маълумотлиларнинг ҳаммаси инженер эмас. Мабодо биз баъзи олий маълумотлилар инженердир деганимизда, хулосамиз тўғри бўлар эди.

6. Икки тасдиқ ҳукмдан тасдиқ хулоса чиқади, аммо ундан инкор хулоса чиқариб бўлмайди.

Ҳамма Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари ишлаб чиқариш илғорларидир.

Дадажонов — Социалистик Меҳнат Қаҳрамонидир.

Демак, Дадажонов ишлаб чиқариш илғоридир.

7. Асослардан бири қисман (жузъий) бўлса, хулоса ҳам қисман (жузъий) бўлади. Масалан:

Ҳамма углеводородлар органик бирикмадир.

Баъзи углеводородлар — газдир.

Демак, баъзи газлар органик бирикмадир.

8. Асослардан бири инкор ҳукмдан иборат бўлса, хулоса ҳам инкор бўлади. Бундай ҳукмлардан тасдиқ хулоса чиқариб бўлмайди. Масалан:

Ҳамма китлар сувда яшайди.

Бу ҳайвон сувда яшамайди.

Демак, бу ҳайвон кит эмас.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-м а ш қ

Қуйидаги силлогизмларнинг составини (асос, термин ва хулосаларини) аниқланг:

1. Ҳамма тинчликсевар кishiлар Никарагуа халқининг курашига ҳайрихоҳдир. Қўпчилик америкалик магнатлар Никарагуа халқининг курашига ҳайрихоҳ эмас.

Демак, қўпчилик америкалик магнатлар тинчликсевар эмас.

2. Ҳамма социалистик мамлакатлар капитализмдан социализмга ўтишнинг умумий қонунига амал қилади.

Чехословакия — социалистик мамлакатдир.

Демак, Чехословакия капитализмдан социализмга ўтишнинг умумий қонунига амал қилган.

3. Барча СССР граждaнлари табиатни муҳофаза қилишлари, унинг бойликларини қўриқлашлари шарт.

Мен совет граждaнман.

Демак, мен табиатни муҳофаза қилишим, унинг бойликларини қўриқлашим шарт.

4. Материалистлар инсон сезгисидан олдин материя мавжудлигини тап оладилар.

Махистлар инсон сезгиларидан олдин материянинг мавжуд бўлганлигини тап олмайдилар.

Демак, махистлар материалист эмас.

5. Баъзи Бальзакнинг асарлари бизнинг замонамиз билан ҳамоҳангдир.

Бальзак асарларининг ҳаммаси халқчилдир.

Демак, баъзи халқчил асарлар бизнинг замонамиз билан ҳамоҳангдир.

2-м а ш қ

Қуйидаги асослардан хулоса чиқаринг:

1. Барча прогрессив кishiлар Афғонистон Демократик Республикасини қўллаб-қувватламоқдалар.

АҚШ даги Рейган маъмурияти Афғонистон Демократик Республикасини қўллаб-қувватламапти.

Демак, ...

2. Езувчилар кенг фикр эгаси.

Комил Яшин ёзувчи.

Демак, ...

3. Бизнинг ҳамма бригада аъзоларимиз пахтакор.

Аҳмедов бизнинг бригада аъзоси.

Демак, ...

4. Ғ. Ғулломнинг ҳамма шеърлари бадний жиҳатдан юксак маҳорат билан ёзилган.

«Сен етим эмассан». Ғ. Ғуллом шеъридир.

Демак, ...

5. Ҳеч бир инсон хатосиз бўлмайди.

Бу шахс хато қилмоқда.

Демак, ...

3-м. — қ

Қуйидаги силлогизмларнинг аксиомасини кўрсатинг, қайси модуга тегишли эканлигини аниқланг, схемасини чизинг:

1. Ҳар қандай инсонларвар киши халқнинг бахт-саодати учун курашади. XVIII аср Француз материалистлари инсонларвар эдилар.

Демак, XVIII аср франуз материалистлари халқ бахт-саодати учун курашганлар.

2. Ҳеч бир социал ҳодиса сабабсиз юз бермайди.

Намойишлар — социал ҳодисадир.

Демак, намойишлар сабабсиз юз бермайди.

3. Бизнинг группа студентларининг ҳаммаси бугун кинога бордилар.

Қаримов бугун кинога бормайди.

Демак, Қаримов бизнинг группа студенти эмас.

4. Ҳар қандай зарурият тасодиф орқали ифодаланади ва ўзига йўл очади.

Оила ва никоҳ муносабатлари заруриятдир.

Демак, оила ва никоҳ муносабатлари тасодиф орқали ифодаланади ва ўзига йўл очади.

5. Ҳамма рус революцион-демократлари идеалист эмас.

Н. Г. Чернышевский рус революцион-демократидир.

Демак, Н. Г. Чернышевский идеалист эмас.

СИЛЛОГИЗМ ФИГУРАЛАРИ

Силлогизмда ўрта терминнинг ўрнини алмаштириш билан турли формадаги силлогизмни ҳосил қилиш мумкин.

Ўрта терминнинг жойлашишига қараб турли формадаги силлогизмни ҳосил қилишни силлогизм фигуралари деб атаيمиз.

Силлогизмда ўрта терминларнинг ўрнини ўзгартириш натижасида тўртта фигура ҳосил бўлади:

I фигура:

Бунда ўрта термин катта асоснинг субъекти ва кичик асоснинг предикати бўлиб келади. Масалан:

Ҳамма совет граждaнлари тинчлик тарафдорлари.
 Аҳмедов — совет граждaни.
 Демак, Аҳмедов ҳам тинчлик тарафдори.
 Унинг схемаси қуйидагича:

$$\begin{array}{r} M - P \\ S - M \\ \hline S - P \end{array}$$

Силлогизмнинг биринчи фигурасида катта асос ҳам-
 ма вақт умумий ҳукмдан ва кичик асос кўпинча тасдиқ
 ҳукмдан иборат бўлади.

II фигура:

Бунда ўрта термин ҳар икки асоснинг предикати бў-
 либ келади. Масалан:

Ҳар қандай ўсимлик ҳужайрага эга.

Ҳеч бир газ ҳужайрага эга эмас.

Демак, ҳеч бир газ ўсимлик эмас.

Унинг схемаси қуйидагича:

$$\begin{array}{r} P - M \\ S - M \\ \hline S - P \end{array}$$

Силлогизмнинг иккинчи фигурасида катта асос ҳам-
 ма вақт умумий ҳукмдан, асослардан бири инкор ҳукм-
 лардан иборат бўлади.

III фигура:

Бу фигурада ўрта термин ҳар икки асоснинг субъек-
 ти бўлиб келади. Масалан:

Ҳамма балиқлар сувда яшайди.

Ҳамма балиқлар ойқулоқ билан нафас олади.

Демак, ойқулоқ билан нафас олувчилар сувда
 яшайди.

Еки:

Ҳамма дельфин умуртқали ҳайвон.

Ҳамма дельфин сувда яшайди.

Демак, баъзи умуртқали ҳайвонлар сувда яшайди.

Унинг схемаси қуйидагича:

$$\begin{array}{r} M - P \\ M - S \\ \hline S - P \end{array}$$

Силлогизмнинг учинчи фигурасида кичик асос тасдиқ ҳукмдан иборат бўлиши керак. Хулоса эса айрим (жузъий) ҳукмдан иборат бўлади. Агар хулосанинг субъект ва предикати ўрта терминда кўрсатилган предметнинг икки белгисини кўрсатса ва бу белги шу предметгагина тегишли бўлса, хулоса умумий бўлиши мумкин. Масалан:

Инсон фикрловчи мавжудотдир.

Инсон қурол ишлаб чиқарувчи ва уни такомиллаштирувчи мавжудотдир.

Демак, қурол ишлаб чиқарувчи ва уни такомиллаштирувчи мавжудот фикрловчи мавжудотдир.

IV фигура:

Бу фигурада ўрта термин катта асоснинг предикати ва кичик асоснинг субъекти бўлиб келади. Масалан:

Ҳамма Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари ишлаб чиқариш илғорларидир.

Ҳеч бир ишлаб чиқариш илғори ялқов эмас.

Демак, ҳеч бир ялқов Социалистик Меҳнат Қаҳрамони эмас.

Бу фигуранинг схемаси қуйидагича:

$$\begin{array}{r} P - M \\ M - S \\ \hline S - P \end{array}$$

Силлогизмнинг IV фигурасидан умумий қонда чиқариш қийин. Бироқ, IV фигурада агар катта асос тасдиқ бўлса, кичик асос албатта умумий бўлиши керак. Агар асослардан бири инкор бўлса, катта асос умумий бўлиши керак.

IV фигуранинг ўзига хос томони шундаки, ундан умумий тасдиқ хулоса келиб чиқмайди. Бу фигурадан умумий инкор, қисман инкор, қисман тасдиқ хулосалар олиш мумкин.

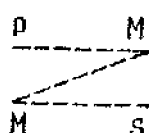
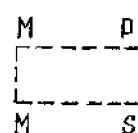
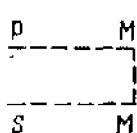
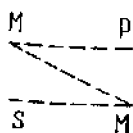
Силлогизм фигураларини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

I - фигура

II - фигура

III - фигура

IV - фигура

СИЛЛОГИЗМ ФИГУРАСИННИНГ МОДУСЛАРИ

(лотинча *modus* — ўлчов, усул демакдир)

Силлогизм фигуралари турли ҳукмлардан ташкил топиши мумкин. Бу ҳукмлар миқдор ва сифат жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади ёки бир-бирига ўхшаш бўлади. Маълумки, ҳукмлар миқдор ва сифат жиҳатидан АЈЕО ҳукмларига бўлинади. Силлогизм фигураларидаги ҳукмлар учта ҳукмдан ташкил топади. Бу ҳукмлар миқдор ва сифат жиҳатдан характерланади.

Демак, силлогизм модуслари, бу силлогизм фигураларидаги ҳукмларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан характерланишидир. Агар бу фигуралардаги ҳукмлардан учтадан ҳукм олиб, уларнинг ўринларини алмаштириб чиқсак, 64 дена силлогизм модуси ҳосил бўлади. Бироқ, уларнинг ҳаммаси ҳам силлогизм фигураларига, уларнинг қондаларига мос келавермайди ва уларнинг ҳаммаси ҳам тўғри (чин) хулоса бўлавермайди. Силлогизм қондаларига амал қилиб, бу ҳукмлардан силлогизм тузиб чиқамиз. Шунда 19 та чин модус вужудга келади. Биринчи фигуранинг модуслари: ААА, ЕАА, АЈЈ, ЕiO лардан иборат.

Маълумки, биринчи фигуранинг катта асоси умумий ҳукмлардан, кичик асоси тасдиқ ҳукмлардан иборат. Мана бу қондага амал қилиш I фигура модусларида кўриниб турибди.

Силлогизм биринчи фигурасининг модусларига мисоллар келтирайлик.

1. А ҳамма драматурглар ёзувчи.

А. К. Яшин драматург.

А Демак, К. Яшин ёзувчи.

2. Е Ҳеч бир балиқ ўпка билан нафас олмайди.

А Акула — балиқ.

Е Демак, акула ўпка билан нафас олмайди.

3. А Ҳамма ҳайвонлар сезиш хусусиятига эга.

Ј Баъзи мавжудотлар ҳайвондир.

Ј Демак, баъзи мавжудотлар сезиш хусусиятига эга.

4. Е Ҳеч бир идеалист материалист эмас.

Баъзи диалектиклар идеалистдир.

Демак, баъзи диалектиклар материалист эмас.

Буларнинг схемаси қуйидагича:

$A - M - P$	$E - M - P$	$A - M - P$	$E - M - P$
$A - S - M$	$A - S - M$	$J - S - M$	$J - S - M$
$A - S - P$	$E - S - P$	$J - S - P$	$O - S - P$

Иккинчи фигура модуслари қуйидагилардан иборат:
 EAE, AEE EJO, AOO

1. E Ҳеч бир марксист идеалист эмас.

A Ҳамма махистлар идеалистдир.

E Демак, ҳеч бир махист марксист эмас.

Иккинчи фигура модусларидан кўриниб турибдики, бу фигурада катта асос умумий ҳукмлардан, асослардан бири инкор ҳукмлардан ва хулоса эса инкор ҳукмлардан иборатдир.

$$\begin{array}{r} E - P - M \\ A - S - M \\ \hline E - S - P \end{array}$$

Учинчи фигура модуслари қуйидагилардан иборат:

AAJ, JAJ, AJJ

EAO, OAO, EJO

A Ҳамма металллар оддий жисмдир.

A Ҳамма металллар электр ўтказувчидир.

J демак, баъзи электр ўтказувчилар оддий жисмдир.

Силлогизм учинчи фигурасидаги модусларининг кичик асослари ҳамма вақт тасдиқ ҳукмлардан, хулоса эса айрим (жузъий) ҳукмлардан иборат бўлишлиги кўриниб турибди.

$$\begin{array}{r} A - M - P \\ A - M - S \\ \hline J - S - P \end{array}$$

Тўртинчи фигура модуслари қуйидагилар: AAJ, AEE, JAJ, EAO, EJO.

A Ҳамма кит сут эмизувчидир.

E Ҳеч бир сут эмизувчи балиқ эмас.

Демак, ҳеч бир балиқ кит эмас.

$$\begin{array}{r} A - P - M \\ E - M - S \\ \hline E - S - P \end{array}$$

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Юқорида келтирилган 3—4 машқдаги силлогизмларнинг фигура ва модусларини аниқланг. Терминларнинг жойлашиши, ҳукмларнинг сифат ва миқдор жиҳатдан фарқини, агар силлогизм хато бўлса, унинг қайси модусга мос келмаганини кўрсатинг.

Намуна:

Катта асос: $\begin{matrix} P & M \\ \text{Ҳар қандай фан объектив қонуниятни акс этти-} \\ \text{ради.} \end{matrix}$

Кичик асос: $\begin{matrix} S & M \\ \text{Санъат ҳам объектив қонуниятни акс эттиради.} \\ S & O \\ \text{демак, санъат ҳам фандир.} \end{matrix}$

Хулоса: $\begin{matrix} A & P-M \\ A & S-P \\ \hline A & S-M \end{matrix}$

Бу силлогизмининг хулосаси хато эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу силлогизм тузилиши жиҳатидан гарчи II фигурага мос келса-да, ундаги ҳукмлар миқдор ва сифат жиҳатидан мос келмайди (II фигурда AAA модуси йўқ).

Еки: $\begin{matrix} M \\ \text{Жиноят содир бўлган жойни текшириш.} \\ P \end{matrix}$

Катта асос: $\begin{matrix} \text{Жиноят изини топишни мақсад қилиб қўяди.} \\ M \end{matrix}$

Кичик асос: $\begin{matrix} \text{Жиноят содир бўлган жойни текшириш} \\ S \\ \text{тергов ҳаракатидир} \end{matrix}$

Хулоса: $\begin{matrix} S \\ \text{демак, баъзи тергов ҳаракатлари} \\ P \\ \text{жиноят изини топишни мақсад қилиб қўяди.} \end{matrix}$

$$\begin{matrix} A & M-P \\ A & M-S \\ \hline I & S-P \end{matrix}$$

Демак, юқоридagi силлогизм II фигуранинг биринчи модусига мос келади. Чунки бу ерда силлогизм қондаси бузилган эмас. Шу билан ҳам тўғри хулоса чиқариляпти.

2-м а ш қ

3.-машқдаги (109-бет) Силлогизмларнинг маънавийлигини текширинг. Силлогизм қондаларини фигураларга татбиқ этинг.

Силлогизм тўғри (ҳақиқий), хато (ёлгон) эканлигини ҳал қилишда силлогизм қондалар билан фигура ва модуслар тузилишининг қандай алоқаси бор?

3-м а ш қ

Қуйидаги хулоса тузилишининг маънавийлигини аниқла. Қандай хулоса чиқариш мумкинлигини кўрсатинг:

1. Кризислар капитализмнинг йиртқичлик моҳиятини кўрсатувчи ҳодисадир.

Иқтисодий кризислар капитализм эъдиётларини вақтинча ҳал қилувчи восита ҳолос.

Демак, ...

2. Софдил одам ҳеч қачон ўз виждонига доғ туширмайди.

Гр. Б. ҳеч қачон ўз виждонига доғ туширмаган.

Демак, ...

3. Ҳар қандай ҳодисани, у қандай мураккаб кўринмасин, тушуниш ва изоҳлаш мумкин.

Ҳар қандай ҳодиса ўзининг сабабига эга.

Демак, ...

4. Марксистларнинг асарларида дунёнинг моддийлиги ва уни билиш мумкинлиги тўғрисидаги масала аниқ ва ишонarli қилиб баён этилган. А. Эйнштейннинг асарларида дунёнинг моддийлиги ва уни билиш мумкинлиги тўғрисидаги масала аниқ ва ишонarli қилиб баён этилган.

Демак, ...

5. Қаландаров гарчи чаласавод бўлса ҳам, жуда тажрибали деҳқон.

Қаландаров мақтов ёмғири остида қолиб кетган раис.

Демак, ...

6. Чайқовчилар Ўзбекистон жиноят кодексининг 175-моддасига биноан жиний жавобгарликка тортиладилар.

Судлашувчи С. чайқовчилик қилган эмас.

Демак, ...

МУНОСАБАТ ҲУҚМИДАН ХҲЛОСА ЧИҚАРИШ

Дедуктив хулоса чиқаришда силлогизмдан ташқари муносабат ҳуқмидан ҳам хулоса чиқарилади. Бунда асослар силлогизмдагидек атрибутив (аниқ) ҳуқмлардан эмас, балки муносабат ҳуқмидан иборат бўлади. Масалан:

Туркменистон Тожикистондан кўп пахта беради.

Ўзбекистон Туркменистондан кўп пахта беради.

Демак, Ўзбекистон Тожикистондан кўп пахта беради.

Бундай хулоса чиқариш силлогизм эмас. Бунда ўрта термин катта ва кичик терминлардан бошқачароқ қўйилган. Асосларда эса ўрта термин йўқ.

«Тожикистондан кўп пахта беради»ни катта термин, «Ўзбекистон» сўзини кичик термин деб фараз қилайлик. У ҳолда ўрта термин «Туркменистон» бўлади. Силлогизм қондасига кўра ўрта термин асосларда айнан такрорланиши керак. Бу хулоса чиқаришда эса биринчи асосда «Туркменистон» келаётган бўлса, иккинчи асосда «Туркменистон кўп пахта беради» деб такрорланмоқда. Агар «кўп пахта бериш» ўрта термин қаторига кирса, бундай пайтда у хулосага чиқмаслиги керак эди. Ваҳоланки, у бу мисолимизда хулосага чиқмоқда.

Муносабат ҳуқуқларидан хулоса чиқариш дедуктив хулоса чиқаришнинг алоҳида тури бўлиб, хулоса асослардан келиб чиқади. Бу хулоса чиқаришга қуйидагича мисол келтириш мумкин:

1. Аҳмедов Тошматовдан катта.

Тошматов Валиевдан катта.

Демак, Аҳмедов Валиевдан катта.

2. X номаълум сон 10 дан катта.

10 эса n дан катта.

Демак, X . n . дан катта

Муносабат ҳукмидан чиқарилган хулоса катта практик аҳамиятга эга. Бундай хулоса чиқариш математи-када айниқса кўп қўлланилади.

Объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасида турли-туман муносабатлар мавжуд. Объектив воқелик-нинг инъикоси бўлган хулоса чиқаришда ҳам турли муносабатлар мавжуд. Биз уларнинг энг муҳимларини кўриб чиқамиз. Булар муносабат ҳукмидан хулоса чиқаришни характерлайди.

Симметрик муносабат объектлар ўртасидаги шундай муносабатки, унда объектларнинг жойи қанақасига ал-маштирилган тақдирда ҳам улар орасидаги муносабат сақланиб қолаверади. Масалан, « a ва b » ни « b ва a » га алмаштирсак улар ўртасидаги муносабат ўзгармайди. $a=b$ (тенглик муносабати) симметрикдир, чунки « b » « a » га эквивалент (тенг) дир.

Агар муносабат R билан белгиланса, симметрик муносабатни қуйидагича белгилаш мумкин:

Ҳамма b ва a учун ҳамма вақт $a R b \rightarrow b R a$ бўлса, шу вақтда R симметрик бўлади.

Масалан, Аҳмад Қарима билан ЗАГСдан ўтганда-гина «никоҳ» симметрик бўлади, чунки Қарима ҳам Аҳмад билан ЗАГСдан ўтган бўлади.

Рефлекс муносабати. Бу шундай муносабатки, ҳар бир предмет ўз-ўзига тенг ҳолатда эканини кўрсатади. Қуйидагича тенглик рефлекс муносабатига мисол бўла олади: ($a=b$) тенглик муносабатидир. Чунки « a » пред-мет ҳам, « b » предмет ҳам ўз-ўзига тенгдир. Шунингдек, « a » айти бир вақтда ўз-ўзига, « b » айти бир вақтда ўз-ўзига тенгдир. $a=a, b=b$.

Транзит муносабатларда биринчи предметни иккин-чиси билан, иккинчини учинчиси билан таққослаш мум-кин бўлса, демак, биринчи предметни учинчи предмет билан таққослаб бўлади. Бошқача қилиб айтганда, икки ёки ундан ортиқ объект муносабати транзит (ўтиш) муносабатида бўлади.

Агар $a=b$ ва $b=c$ дан $a=c$ келиб чиқса «тенглик» « $a \rightarrow c$ ») транзит ҳисобланади.

Агар Аҳмедов билан Ботиров тенг ёшли бўлса, Бо-тиров Солиев билан тенг бўлса, Аҳмедов Солиев билан

хам тенг ёшли бўлади. Бу ерда «тенг ёшли» (Аҳмедов билан Солиев тенг ёшли) транзит ҳисобланади.

Функционал муносабат шундай муносабатки, унда ҳар бир XRY формуласига кирувчи «У» бирдан-бир ягона «Х»га тенгдир. Агар «Х» «У» нинг манбаидир дейдиган бўлсак ва «Х» ўрнига «меҳнат»ни, «У» ўрнига «қиймат»ни қўйсак, у ҳолда: «меҳнат қийматнинг бирдан-бир манбаидир» деган фикр келиб чиқади. У ҳолда муносабатларнинг логик хусусиятини аксиома сифатида қуйидагича:

Симметрик муносабат хусусиятини: $a R b \rightarrow b R a$

Рефлекс муносабат хусусиятини: $a R b \rightarrow a R a$ ва $b R b$

Транзит муносабат хусусиятини: $(a R b \wedge b R c) \rightarrow a R c$

Функционал муносабат хусусиятини: $(a R b \wedge c R b) \rightarrow a = c$ ёзиш мумкин.

ШАРТЛИ-ҚАТЪИЙ ХУЛОСА ЧИҚАРИШ

Биз юқорида шартли ҳукмнинг мураккаб ҳукм эканлигини кўриб чиқдик. Шартли ҳукмда асос билан натижа ўртасидаги муносабат кўрсатилса-да, лекин бу ҳали хулоса чиқариш эмас. Бундай ҳукмлардан хулоса чиқариш учун унинг асос ёки натижасини тасдиқ ёки инкор қиладиган яна бошқа бир ҳукм бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, шартли-қатъий хулоса чиқаришда асослардан бири шартли ҳукмдан, бошқаси эса қатъий ҳукмдан иборат бўлади. Масалан:

Агар ҳозир ёмғир ёғаётган бўлса, ер ҳўл бўлади.

Ҳозир ёмғир ёғмоқда.

Демак, ер ҳўл бўлди.

Шартли-қатъий хулоса чақаришининг иккита тўғри модуси бор: тасдиқ модус (*modus ponens*) ва инкор модус (*modus tollens*).

1. Тасдиқ модус учун мисол:

Агар ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик муносабати тугатилса, эксплуатация тугатилади.

Социалистик мамлакатларда ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик тугатилган.

Демак, социалистик мамлакатларда эксплуатация тугатилган.

Унинг структураси қуйидагича:

Агар А бўлса, В бўлади
 А дир

Демак, В дир.

2. Инкор модус учун мисол:

Агар қуёш тиккага келса, кўланка қисқа бўлади.

Кўланка қисқа бўлмади.

Демак, қуёш тиккага келмаган. Унинг формуласи:

$$\frac{\text{Агар } A \text{ бўлса, } B \text{ бўлади}}{B \text{ эмас}}$$

Демак, A эмас

Инкор модусга биринчи шартли ҳукмда асос ва натижа мавжуд. Иккинчи ҳукмда ана шу натижанинг хатолиги ёки мавжуд эмаслиги исботланади. Хулосада эса шартли ҳукм асосининг хато ёки мавжуд эмаслиги аниқланади.

Бу модусга яна бошқа бир мисол келтирайлик:

Агар қуrolдан ўқ отилса, ундан овоз чиқади.

Ундан овоз чиқмади.

Демак, қуrolдан ўқ отилмади.

Юқоридагилардан кўрииб турибдики, шартли қатъий хулоса чиқаришнинг тасдиқ модусида асосни тасдиқлаш йўли билан натижа тасдиқланади. Инкор модусда эса натижани инкор қилиш йўли билан асос инкор қилинади.

Шартли-қатъий хулоса чиқаришнинг бошқа модуслари ҳам бор:

1) Асосни инкор қилиш йўли билан натижани инкор қилиш.

Масалан:

Агар хусусий мулкчилик тугатилса, эксплуатация тугатилади.

АҚШда хусусий мулкчилик тугатилмаган.

Демак, АҚШда эксплуатация тугатилмаган.

Унинг схемаси қуйидагича:

$$\frac{\text{Агар } A \text{ бўлса, } B \text{ бўлади}}{B \text{ эмас}}$$

Демак, A дир.

2) Натижани тасдиқлаш йўли билан асосни тасдиқлаш. Масалан:

Агар хусусий мулкчилик тугатилса, ҳар қандай социал зулм тугатилади.

СССРда ҳар қандай социал зулм тугатилган.

Демак, СССРда хусусий мулкчилик ҳам тугатилган
Унинг схемаси:

Агар А бўлса В бўлади
В дир

Демак, А дир.

Маълумки, шартли ҳукм сабаб ва оқибат ўртасидаги муносабатни акс эттиради. Сабаб ва оқибатга эса, конкрет ёндашиш керак. Ф. Энгельс айтганидек, сабаб ва оқибат ҳар доим ўз ўринларини алмаштириб туришади, бир жойда сабаб бўлган нарса бошқа жойда натижа ва аксинча бўлиб туради. Сабаб бир неча оқибатни туғдириши ёки оқибат бир неча сабабларнинг натижаси бўлиши мумкин. Шунга кўра шартли-қатъий хулоса чиқариш турлича хусусиятга эга. Аммо, тўғри модусда шартли ҳукм натижаси ягона сабаб ёки сабаблар йиғиндисидан ташкил топсагина қатъий хулоса чиқариш мумкин. Агар натижа бир неча сабаб оқибати бўлса, у ҳолда хулоса эҳтимоллик ҳукмидан иборат бўлади. Масалан:

Агар ток уланса, лампочка балки ёнади.

Ток уланди.

Демак, лампочка балки ёнади.

Бу ҳукмлардан натижани тасдиқлаш йўли билан асосни тасдиқлаш асосида хулоса чиқарсак, у ҳолда хулоса қатъий ҳукмдан иборат бўлади.

Агар ток уланса, лампочка балки ёнади.

Лампочка ёнмоқда.

Демак, ток уланган.

Бундан кўриниб турибдики, шунга ўхшаш шартли хулоса чиқариш учун тўғри модус эмас, нотўғри модус деб аталган модус характерлидир.

СОФ ШАРТЛИ ХУЛОСА ЧИҚАРИШ

Соф шартли хулоса чиқаришда асослар ҳам, хулоса ҳам шартли ҳукмлардан иборат бўлади. Масалан:

Агар товар ишлаб чиқариш мавжуд бўлса, қиймат қонуни ҳам мавжуд бўлади.

Агар қиймат қонуни мавжуд бўлса, пул мавжуд бўлади.

Демак, агар товар ишлаб чиқариш мавжуд бўлса, пул ҳам мавжуд бўлади.

Бу хулоса чиқаришнинг формуласи қуйидагича:

Агар А бўлса, В бўлади.

Агар В бўлса, С бўлади.

Демак А бўлса, С бўлади.

Соф шартли хулоса чиқариш инкор формасида ҳам бўлиши мумкин.

Масалан: Агар хусусий мулкчилик тугатилмаса, эксплуатация тугатилмайди.

Агар эксплуатация тугатилмаса, қашшоқлик тугатилмайди.

Демак, агар хусусий мулкчилик тугатилмаса, қашшоқлик тугатилмайди.

Унинг формуласи қуйидагича:

Агар А бўлмаса, В бўлмайди.

Агар В бўлмаса, С бўлмайди.

Демак, А бўлмаса, С бўлмайди.

Соф шартли хулоса чиқариш бир сабаб бир неча оқибатни туғдирган ва бир сабаб иккинчи жойда оқибат бўлган ҳолларда қўлланилади. Юқорида келтирилган мисолларимиздан кўриниб турибдики, товар ишлаб чиқариш бир неча оқибатларни туғдиради, жумладан, қиймат қонунининг мавжудлиги пулнинг мавжуд бўлишига сабаб бўлади.

Иккинчи келтирилган мисолимизда ҳам худди шундай. Агар хусусий мулкчилик эксплуатациянинг сабаби бўлса, эксплуатация ўз навбатида қашшоқликнинг сабабидир.

АЙИРУВЧИ-ҚАТЪИЙ ХУЛОСА ЧИҚАРИШ

Айирувчи-қатъий хулоса чиқариш ҳам мураккаб ҳукмлардан ташкил топган бўлади.

Айирувчи-қатъий хулоса чиқаришда асослардан бири айирувчи ҳукмдан, бошқаси эса қатъий ҳукмдан иборат бўлади. Масалан:

Жонли мавжудотлар ёки ўсимлик, ёки ҳайвон, ёки инсонлардан иборат бўлди.

Бу жонли мавжудот ўсимликдир.

Демак, бу жонли мавжудот ҳайвон ҳам, инсон ҳам эмас.

Айирувчи-қатъий хулоса чиқариш икки модусдан иборат:

1. Тасдиқлаш йўли билан инкор қилиш (*modus ponendo tollens*).

2. Инкор йўли билан тасдиқ қилиш (modus tollendo ponens).

Тасдиқлаш йўли билан инкор қилишга қуйидагича мисол келтириш мумкин:

Эксплуатацияга асосланган давлат ёки қулдорлик, ёки феодал, ёки буржуа давлатидан иборат бўлади.

Бу давлат буржуа давлатидир.

Демак, бу давлат қулдорлик ҳам, феодал давлати ҳам эмас.

Бу хулоса чиқаришдаги катта асос эксплуатацияга асосланган давлатнинг уч хил типи мавжуд эканлигини кўрсатапти. Кичик асосда эса маълум давлатларгина буржуа давлати эканлиги тасдиқланаяпти. Хулосада эса шу давлатнинг қолган давлатлар типига кирмаслиги кўрсатилмоқда.

Унинг формуласи қуйидагича.

$$\begin{array}{l} A \text{ ёки } B, \text{ ёки } C, \text{ ёки } D \\ A \text{ } B \text{ дир} \end{array}$$

Демак, A C ҳам, D ҳам эмас.

Инкор қилиш йўли билан тасдиқлашга қуйидагича мисол келтириш мумкин.

Организм ёки бир ҳужайрали, ёки кўп ҳужайрали бўлади.

Бу организм бир ҳужайрали эмас.

Демак, бу организм кўп ҳужайралидир.

Бу айирувчи-қатъий хулоса чиқаришда катта асос бир неча имкониятни беради. Кичик асос унинг бир имкониятнинг қолдириб, бошқасини инкор қилади. Хулосада эса ўша ягона имкониятнинг мустақкамлайди.

Бошқа мисол келтирайлик:

Ҳиссий билиш формаси ёки сезги, ёки идрок, ёки тасаввурдан иборат бўлади.

Бу ҳиссий билиш формаси идрок ҳам, тасаввур ҳам эмас.

Демак, бу ҳиссий билиш формаси сезгидир.

Унинг формуласи қуйидагича:

$$\begin{array}{l} A \text{ ёки } B, \text{ ёки } C, \text{ ёки } D \\ A \quad B \text{ ҳам, } C \text{ ҳам эмас} \end{array}$$

Демак, A D дир.

Хукмларда айирувчи-қатъий ҳукмнинг бирлаштирувчи-қатъий ҳукмдан фарқ қилишини айтган эдик. Худди шунингдек, хулоса чиқаришда ҳам бирлаштирувчи-қатъий хулоса чиқаришни фарқлаш керак. Агар қатъий асос бирлаштирувчи-қатъий ҳукмлардан ташкил топса, бундай хулоса бирлаштирувчи-қатъий хулоса чиқариш деб аталади. Масалан:

Жамиятнинг сиёсий ташкилотига давлат ҳам, сиёсий партиялар ҳам, турли сиёсий союзлар ҳам кирadi.

Бу сиёсий ташкилот давлатдир.

Демак, у сиёсий партия ҳам, сиёсий союзлар ҳам эмас.

Бирлаштирувчи-қатъий хулоса чиқаришнинг айирувчи хулоса чиқаришдан фарқи шундаки, бирлаштирувчи-қатъий хулоса чиқаришда «ёки» ўрнига «ҳам» боғловчисини ишлатиш ҳам мумкин.

ШАРТЛИ-АЙИРУВЧИ ХУЛОСА ЧИҚАРИШ

Шартли-айирувчи хулоса чиқаришда катта асос шартли ва у айирувчи ҳукмларнинг қўшилувидан иборат бўлади. Кичик асос инкор айирувчи ҳукмидан иборат бўлади. Масалан:

Агар бу мавжудот ҳайвон бўлса, у ёки умуртқали, ёки умуртқасиз бўлади.

Бу мавжудот умуртқали ҳам, умуртқасиз ҳам эмас.

Демак, бу мавжудот ҳайвон эмас.

Бу хулоса чиқаришда биринчи асосда маълум нарсанинг биринчи муҳим белгиси бор эканлиги тасдиқланмоқда. Иккинчи асосда эса бу имкониятларнинг барчаси инкор этилмоқда. Хулосада эса шу муҳим хусусиятнинг йўқлиги учун ўша нарсанинг ўзи ҳам инкор қилинмоқда.

Шартли-айирувчи хулоса чиқаришнинг формуласи қуйидагича:

Агар $A \vee B$ бўлса, у ҳолда ёки A , ёки C , ёки D
 $A \wedge C$ ҳам, D ҳам эмас.

Демак, $A \vee B$ эмас.

Агар кичик асос тасдиқ ҳукмдан иборат бўлса, хулоса айирувчи ҳукмдан иборат бўлади. Натижада бошқа тузилишга эга бўлган хулоса пайдо бўлади.

Юқоридаги хулоса формаси ҳуқуқшуносликда, илмий текшириш ишларида кенг қўлланилади: фараз қи-

лайлик, содир бўлган А жиноят В, С, Д хусусиятига эга. Гражданин Х. ушбу жиноятни қилган деб фараз қилинсин. Текширишларнинг кўрсатишича, гражданин Х. да В, С, Д белги истисно қилинмоқда. Демак, у жиноятчи эмас, деган хулоса келиб чиқади.

Бу фикрдан қуйидати хулосани ҳосил қилиш мумкин.

Агар гражданин Х А жиноятни қилган бўлса, бундай пайтда унда ёки В, ёки С, Д белгиси бўлади.

Гражданин Х. да В ҳам, С ҳам, Д ҳам белгиси йўқ.

Демак, гражданин Х. А жиноятни қилмаган.

Шартли-айирувчи хулоса чиқаришда биринчи асосда ҳамма белгилар тўлиқ саналган бўлиши керак. Чунки шартли ҳукмда агар ҳамма муҳим белгилар, хусусиятлар тўла ҳисобга олинмаса, хулоса хато бўлади. Масалан:

Агар бу саҳна асари бўлса, у ёки комедия, ёки трагедия бўлади.

Бу саҳна асари комедия ҳам, трагедия ҳам эмас.

Демак, бу асар саҳна асари эмас.

Бу хулоса хато. Чунки бу ерда саҳна асарининг драмдан иборат эканлигига оид белги тушириб қолдирилган.

ЭНТИМЕМА

Хулоса чиқариш, илмий тафаккур қилиш кундалик ҳаётда кўпинча тўлиқ формада эмас, балки қисқартирилган формада бўлади. Энтимема ана шундай қисқартирилган хулоса чиқариш бўлиб, унда асослардан бири ёки хулосаси тушириб қолдирилади. Жумладан:

1. Энтимемада катта асос тушириб қолдирилган бўлиши мумкин:

Бу киши виждонли, демак тўғри сўзlidir.

Бу энтимемани тўлиқ силлогизмга келтирсак қуйидегича бўлади:

А Ҳамма виждонлилар тўғри сўзlidir.

А Бу киши виждонли.

А Демак, у киши ҳам тўғри сўзlidir.

Бу силлогизмнинг биринчи фигурасидаги биринчи (ААА) модуси эканлиги кўриниб турибди.

2. Энтимемада кичик асос тушиб қолган бўлиши мумкин:

Ҳамма марксистлар пролетариат диктатурасини тан олади, демак, ГДР давлати раҳбарлари ҳам пролетариат диктатурасини тан олади.

Бу энтимемани тўлиқ силлогизмга келтирсак қуйидагича бўлади:

Ҳамма марксистлар пролетариат диктатурасини тан олади.

ГДР раҳбарлари марксист.

Демак, ГДР давлат раҳбарлари ҳам пролетариат диктатурасини тан олади.

3. Энтимемада хулоса тушиб қолиши мумкин:

Ҳамма комсомоллар илғор ёшлардан бўлиши керак.

Сиз комсомолсиз.

Бу энтимеманинг тўлиқ силлогизмдаги формаси қуйидагича:

Ҳамма комсомоллар илғор ёшлардан бўлиши керак.

Сиз комсомолсиз.

Демак, сиз илғор ёшлардан бўлишингиз керак.

Энтимемани тўлиқ ҳолга келтириш билан унинг силлогизм қоидалари асосига қурилганми ёки қурилмаганлигини аниқлаб оламиз.

Қуйидаги энтимемани олиб кўрайлик:

Аҳмедов мажлисга келмади, чунки у ялқов.

Бу энтимемани тўла ҳолга келтирсак қуйидагича силлогизм ҳосил бўлади:

Кимда-ким мажлисга келмаса, у ялқов.

Аҳмедов мажлисга келмади.

Демак, у ялқов.

Бу силлогизмда катта асос тўлиқ олинмагани учун хулоса ҳам хато бўлиб чиқмоқда. Чунки Аҳмедовнинг мажлисга келмаслигига бошқа сабаблар ҳам бўлиши мумкин.

Қисқартирилган хулоса чиқариш фақат силлогизм каби дедуктив хулосаларда эмас, балки бошқа хулоса формаларида ҳам учрайди. Шартли ва айирувчи хулоса чиқаришлар ҳам кўпинча қисқартирилган формада бўлади, яъни энтимема шаклида учрайди.

1-вариант. Ёмғир ёғмоқда, демак кўча хўл бўлди.

2-вариант. Ер хўл бўлибди, чунки ёмғир ёғди.

Бу хулоса чиқаришнинг тўлиқ формаси қуйидагича: Агар ёмғир ёғса, ер хўл бўлади.

Ёмғир ёғмоқда.

Демак, ер ҳўл бўлади.

Юқоридаги энтимемада катта асос тушириб қолдирилган. Шартли хулоса чиқаришда кичик асос ҳам тушиб қолиши мумкин. Масалан:

Бу жамиятда эксплуатация мавжуд, чунки қайси жамиятда хусусий мулкчилик мавжуд бўлса, ўша ерда эксплуатация мавжуд.

Бу хулоса чиқаришнинг тўлиқ формаси қуйидагича:

Агар қайси жамиятда хусусий мулкчилик мавжуд бўлса, ўша ерда эксплуатация мавжуд.

Бу жамиятда хусусий мулкчилик мавжуд.

Демак, бу жамиятда эксплуатация мавжуд.

Айирувчи хулоса чиқаришнинг энтимема формаси қуйидагича бўлади:

1- в а р и а н т. Бу бурчак ўткир, демак бу бурчак ўтмас ҳам, тўғри ҳам эмас.

2- в а р и а н т. Бу бурчак ўткир ҳам, тўғри ҳам эмас, чунки у ўтмас бурчакдир.

Бундай хулоса чиқаришнинг тўлиқ формасини тиклаш унча қийин эмас. Бу энтимемада катта асос тушиб қолган. Айирувчи хулоса чиқаришда баъзан хулоса ҳам тушиб қолиши мумкин.

Идеалистик ва материалистик дунёқараш мавжуд. Мен эса материалистик дунёқарашда тураман.

Бу ерда хулоса (Мен идеалистик дунёқарашда турмайман) тушириб қолдирилган.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Қуйидаги хулоса чиқаришлардаги муносабатни аниқланг, уларнинг тўғри ёки хато эканлигини кўрсатинг:

1. Аҳмедов Қаримовнинг ўртоғи.

Қаримов Салимовнинг ўртоғи.

Демак, Аҳмедов Салимовнинг ўртоғи.

2. Қаландаров Саидани кўрди.

Саида Зулфиқоровни кўрди.

Демак, Қаландаров Зулфиқоровни кўрди.

3. Ҳар қандай организм учун озуқа керак.

Ҳар қандай озуқа учун ер керак.

Демак, ҳар қандай организм учун ер керак.

4. Қарима Аҳмад билан ЗАГСга борди.

Аҳмад Салима билан ЗАГСга борди.

Демак, Қарима Салима билан ЗАГСга борди.

5. 24 II 1984 й. куни Валижон тўй маросимига ўз коллективини билан бирга борди.

24 II 1984 й. куни унинг коллективи тўй маросимига совга олиб боришди.

Демак, 24 II 1984 й. куни Валижон тўй маросимига совга олиб борди.

6. Аллаберганов олий мактаблар учун қўлланма ёзди.
Олий мактаб учун қўлланма ёзганлар институтда дарс беришади.

Демак, Аллаберганов институтда дарс беради.

7. Маҳмудов Каримов билан суҳбатдош.
Каримов Ваҳобов билан суҳбатдош.

Демак, Маҳмудов Ваҳобов билан суҳбатдош.

8. Гр. А. нинг В билан жинойи алоқаси аниқланди.
Гр. В. нинг С. билан жинойи алоқаси аниқланди.

Демак, А. нинг С. билан жинойи алоқаси аниқланди.

2-м ашқ

Қуйдаги хулоса чиқаришнинг муносабат турларини аниқланг, уларни формулаларда ёзинг ва математик логикадаги аҳамиятини кўрсатинг:

1. Нукус шаҳри Хивага нисбатан шимол томонроқда жойлашган.
Хива шаҳри Тошкентга нисбатан шимол томонроқда жойлашган.

Демак, Нукус шаҳри Тошкентга нисбатан шимол томонроқда жойлашган.

$$a > b$$

$$a < b$$

$$b > c$$

$$b < c$$

Демак, $a > c$

Демак, $a < c$

3. Эльбрус Манблан чўққисидан баланд.

Эверест Эльбрус чўққисидан баланд.

Демак, Эверест Манблан чўққисидан баланд.

4. Муҳаббат Валижонга нисбатан яхши ўқиган.

Қаромат Муҳаббатга нисбатан яхши ўқиган.

Демак, Қаромат Валижонга нисбатан яхши ўқиган.

5. Мажбурий хизматга юбориш ишдан бўшатишга нисбатан оғир жазо ҳисобланади.

Озодликдан маҳрум қилиш мажбурий хизматга нисбатан оғир жазо ҳисобланади.

Демак, озодликдан маҳрум қилиш ишдан бўшатишга нисбатан ҳам оғир жазо ҳисобланади.

6. Агар a b га тенг бўлса, b ҳам a га тенг.

a ўз-ўзига тенг

Демак, b ҳам ўз-ўзига тенг.

7. А предметни В билан таққослаш мумкин.

В предметни С билан таққослаш мумкин.

Демак, А предметни С билан таққослаш мумкин.

8. Гр. А. билан В. биргаликда ушбу жиноятни бир вақтда содир қилган.

В. билан С. ҳам биргаликда ушбу жиноятни бир вақтда содир қилган.

Демак, А. билан С. ҳам биргаликда ушбу жиноятни бир вақтда содир қилган.

9. Хусусий мулкчилик эксплуатация сабабчиси,
Эксплуатация социал адолатсизлик сабабчиси.
Демак, хусусий мулкчилик социал адолатсизлик сабабчиси.

3-м а ш қ

Қуйидаги шартли-қатъий хулоса чиқаришларни мантиқий таҳлил қилинг ва формулага солинг, уларнинг инкор ва тасдиқ модулларига характеристика беринг:

1. Агар олим ўзининг хулосаларига ишонмаса (А), у тажрибага мурожаат қилади (В).

Бироқ бу олим тажрибага мурожаат (В) қилмади.

Демак, у ўз хулосасига ишонади (А).

2. Агар одам саводли бўлса, у ҳамма вақт хатосиз ёза олади.

Бироқ ушбу ишда жуда кўп хато мавжуд.

Демак, унинг автори саводли эмас.

3. Агар сиз яхши ўқитувчи бўлсангиз, у ҳолда ўз талабаларингизни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялайсиз.

Сиз яхши ўқитувчисиз.

Демак, ўз талабаларингизни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялайсиз.

4. Агар Ҳамза Ҳакимзода Нисийнинг «Бой ила хизматчи» драмаси ижобий образларни кўрсатиш билан тамомланганда эди, у тугалланмаган драма бўлиб қолар эди.

Бу асарда ижобий қаҳрамонлар кўрсатиб қолинмасдан, уларнинг маънавий ғалабаси ҳам кўрсатилган.

Демак, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси тугалланган асар бўлиб ҳисобланади.

4-м а ш қ

Қуйидаги соф шартли хулосанинг мантиқий маъносини аниқлаш ва уни формулада ёзинг:

1. Агар ишлаб чиқариш кучлари ўзгарса, ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам ўзгаради.

Агар ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгарса, жамиятнинг маънавий ҳаётида ҳам ўзгариш юз беради.

Демак, ишлаб чиқариш кучлари ўзгарса, жамиятнинг маънавий ҳаётида ҳам ўзгариш юз беради.

2. Агар империализм мавжуд бўлса, уруш имконияти йўқолмайди.

Агар уруш имконияти мавжуд бўлса, кўплаб одамларни қурбон қилиш имконияти ҳам йўқ бўлмайди.

Демак, агар империализм мавжуд бўлса, кўплаб одамларни қурбон қилиш имконияти йўқ бўлмайди.

3. Агар социалистик жамиятдаги ҳар бир одам астойдил, ҳалол меҳнат қилса, юксак ютуқларга эришади.

Агар социалистик жамиятдаги ҳар бир одам юксак ютуқларга эришса, қадр-қиммати ортади.

Демак, агар социалистик жамиятдаги ҳар бир одам астойдил, ҳалол меҳнат қилса, унинг қадр-қиммати ортади.

4. Агар моддий неъматлар кўплаб ишлаб чиқарилса, Ватанимизнинг қудрати ортиб боради.

Агар Ватанимизнинг қудрати ортиб борса, халқ фаровонлиги юксалиб боради.

Демак, агар моддий неъматлар кўплаб ишлаб чиқарилса, халқ фаровонлиги юксалиб боради.

5-машқ

Қуйидаги шартли хулоса чиқаришларнинг форма ва мазмун жиҳатдан тўғрилигини аниқланг. Агар хато бўлса, сабабини кўрсатинг (сабабий боғланишни айтиб беринг):

1. Агар X сони олтига бўлинса, у иккига ҳам бўлинади.

X иккига бўлинмайди.

Демак, X сони олтига бўлинмайди.

2. Агар студент A китобни ўқимаган бўлса, имтиҳон топшира олмайди.

Студент A китобни ўқимаган.

Демак, студент A имтиҳон топшира олмайди.

3. Агар ҳаёт гавҳар бўлса, заргар муаллим.

Агар ҳаёт бўстон бўлса, боғбон муаллим (Шухрат).

Демак, ҳаёт гавҳар бўлса, боғбон муаллим.

4. Агар Аҳмедов илғор бўлса, Тошматов илқов.

Аҳмедов илғор.

Демак, Тошматов илқов.

5. Агар сув музлаган бўлса, у ҳолда кечаси совуқ бўлган.

Кечаси совуқ бўлди.

Демак, сув музлаган.

6. Агар эксплуатация кучайса, қашшоқлик кучаяди.

Агар қашшоқлик кўпайса, ишсизлик ортади.

Демак, эксплуатация кучайса, ишсизлик ортади.

7. Агар бу кишининг жароҳати тузатиламаса, у ҳолда ёмон оқибатга олиб келади.

Агар бу кишининг жароҳати операция қилинмаса, у ҳолда тузалмайди.

Демак, агар бу кишининг жароҳати операция қилинмаса, у ҳолда ёмон оқибатга олиб келади.

6-машқ

Қуйидаги айирувчи хулоса чиқаришни мантиқий таҳлил қилинг. Тўғрилигини аниқланг. Модусларини ёзинг:

1. Бу киши ёки ўқитувчи, ёки врач.

Бу киши ўқитувчидир.

Демак, бу киши врач эмас.

2. Идишдаги сув ёки қайнаган ёки исingan, ёки совуқ ҳолда турибди.

Идишдаги сув қайнаган ҳам, исingan ҳам эмас.

Демак, идишдаги сув совуқ ҳолда турибди.

3. Ҳар қандай философ ёки материалист, ёки идеалист бўлади. Қадимги грек философи Демокрит философиядаги материалистик линияни ташкил этади.

Демак, Демокрит идеалист эмас.

4. Қўшма гаплар ёки боғланган, ёки боғловчисиз, ёки эргашган бўлиши мумкин.

Бу қўшма гап боғланган ҳам, боғловчисиз ҳам эмас.

Демак, бу қўшма гап эргашган қўшма гапдир.

5. Мустамлакачилик зулмидан озод бўлган мамлакатлар ёки капиталистик тараққиёт йўлидан ёки нокапиталистик тараққиёт йўлидан боради.

Бу мустамлакачилик зулмидан озод бўлган мамлакат коммунистик тараққиёт йўлидан бормади.

Демак, мустамлакачилик зулмидан озод бўлган бу мамлакат нокапиталистик тараққиёт йўлидан бормоқда.

6. Бадний асарнинг қиммати унинг бадний мазмуни ёки шакли билан белгиланади.

Ушбу бадний асар ўзининг шакли жиҳатидан оригиналдир.

Демак, ушбу бадний асар ўз мазмуни жиҳатдан аҳамиятсиздир.

7. Иншодаги хато ёки орфографик, ёки стилистик, ёки пунктуацион бўлиши мумкин.

Ушбу иншода на стилистик, на пунктуацион хато бор.

Демак, ушбу иншода фақат орфографик хато бор.

8. Кинофильм ёки хроникал, ёки бадний бўлиши мумкин.

«Қирғоқ» кинофильми баднийдир.

Демак, «Қирғоқ» кинофильми хроникал эмас.

7-м а ш қ

Куйидаги шартли-айирувчи хулосанинг структурасини аниқланг. Конструктив дилемма ва деструктив дилемманинг функциясини аниқланг:¹

1. Агар бирор шахс қонунсиз қамаб қўйилса, у ЎзССР Жиноят кодексининг 158-моддаси билан айбланади, агар бирор кимса қонунсиз ушлаб турилса ҳам ушбу модда бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Ушбу гр. Н. бировни ёки ноҳаддан ушлаб турган, ёки қонунсиз қамаб қўйган.

Демак, ушбу гр. Н. ЎзССР Ж. К. нинг 158-моддаси билан айбланади.

2. Агар а бўлса, в бўлади, с бўлса, d бўлади.
а ёки в.

Демак, в ёки d.

3. Агар ушбу шахс философ бўлса, ёки диалектик методни, ёки метафизик методни тан олади.

Ушбу шахс диалектик методни ҳам, метафизик методни ҳам тан олмайди.

Демак, ушбу шахс философ эмас.

4. Агар гр. А. жиноятга иштирокчи бўлса, у жиноятга ёки бевосита иштирок этган, ёки шароит яратиб берган.

Гр. А. жиноят қилишга бевосита иштирок этган ҳам эмас, шароит яратиб берган ҳам эмас.

Демак, гр. А. жиноятга иштирокчи эмас.

5. Агар айбланувчи биронга тўхмат қилса, ЎзССР Ж. К. нинг 112-моддаси билан, агар у бировни ҳақорат қилса, ЎзССР Ж. К. нинг 113-моддаси билан айбланади.

Гр. Н. нинг ҳаракатида ЎзССР Ж. К. нинг 112-моддасида ва 113-моддасида кўрсатилган белгилар йўқ.

Демак, Гр. Н. биронга тўхмат ҳам қилмаган, биронни ҳақорат ҳам қилган эмас.

¹ Дилеммалар ҳақида қисқача луғатга қаранг.

Индуктив хулоса ҳақида қисқача маълумот

Инсоф атрофдаги нарсаларни кузатиб, улар тўғрисида хулосага келган. Масалан, одамлар йил фаслларининг ўзгаришини кузатиб: ёздан кейин куз, куздан кейин қиш, ундан кейин эса баҳорнинг келишини билганлар. Икки тошни бир-бирига ишқалаб олов ҳосил қилганлар, танасининг совуқ қотган ерини ишқалаб иситганлар ва ҳ.к. Ана шундай бир неча далиллардан кейингина ишқалаш натижасида иссиқлик пайдо бўлиши тўғрисидаги хулосага келганлар. Ёки соғломлик касалликдан афзал эканлиги ва билимдонлик билимсизликдан устуи эканлиги тўғрисидаги ҳақиқат ҳам ҳаётий далиллар асосида чиқарилган хулосадир. Бироқ бу хулосалар кундалик ҳаёт онги (расмана онг) даражасидаги индукциядир. Илмий индукция эса илмий натижаларга асосланади ва у нарса ҳамда ҳодисаларнинг сабабий боғланишини, яъни хусусиятини, моҳиятини очиб ташлайди. Врач касалнинг бир неча симптомларига қараб туриб унинг қандай касаллик эканлиги тўғрисида хулоса чиқаради. Табиатшунос бирор ўсимликнинг бир неча хусусиятларини ўрганиб, у тўғрида бир хулосага келади. Метеоролог оби ҳаво оқимининг ўзгаришини кузатиш натижасида тегишли хулосага келади ва ҳ.к. Бундан кўриниб турибдики, индуктив хулоса чиқаришда табиат ва жамиятдаги нарсаларни кузатиб, айрим томонларини ўрганиб умумий хулосага келинади.

Демак, индуктив хулоса чиқаришда айрим фикрлардан умумий фикрга борилади. Нарсаларнинг айрим томонларини ўрганиб, умумий томонлари ҳақида, айрим жараёнларни ўрганиб умумий жараёнлар тўғрисида, айрим-айрим ҳодисаларни ўрганиб, бир бутун ҳодиса тўғрисида хулоса чиқарилади.

Масалан:

Темир — электр ўтказувчан,
 мис — электр ўтказувчан,
 алюмин — электр ўтказувчан,
 рух — электр ўтказувчан,
 платина — электр ўтказувчан,

темир, мис, алюмин, рух — металллардир.

Демак, барча металллар электр ўтказувчандир.

Бу хулоса ишончли хулосами? Аяббатта йўқ. Чунки металлларнинг бир нечагина хилини ўрганиш билан

«хамма металллар электр токи ўтказади» деб қатъий хулоса чиқариб бўлмайди. Бунда биз барча металллар электр токи ўтказади, деб тахминий хулоса чиқарамиз, холос. Чунки ишончли хулоса чиқаришимиз учун биз барча металлларни ўрганиб чиқишимиз зарур. Шундай бўлса ҳам бу мисолда фикр қисмандан (жузъийдан) умумга қараб бормоқда.

Индуктив хулоса чиқаришда тажрибада синалган айрим ҳукмлар асосида умумий хулосаларга келлинади. Фан тарихи шуни кўрсатадики, физика, биология ва бошқа фанлардаги жуда кўп назариялар индуктив методни самарали қўллаш натижасида вужудга келган. Электр, магнетизм, оптика, микроскоп каби физикадаги ҳодисалар, ўсимлик ва ҳайвонларни биологиядаги туркумлаш шулар жумласидан ҳисобланади.

Индуктив хулоса чиқариш асоси сифатида бир неча бор тажрибада синалган, такрорланадиган белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳукмлар иштирок этади. Ҳар бир маълум синфга кирувчи айрим ҳукмлар умумий белгига эга бўлади. Масалан, А синфга кирувчи В, С, d ва бошқа предметларда Р белгиси мавжудлиги тажрибада исботланса, демак, ҳамма А синфига кирувчи предметларда Р белгиси мавжуд, деган хулоса чиқарамиз. Унинг схемаси қуйидагича:

В да Р белгиси мавжуд,
С да Р белгиси мавжуд,
d да Р белгиси мавжуд
В, С, d ва N А га тегишли

Демак, ҳар қандай А да Р белгиси мавжуд.

Тўлиқ индукция

Тўлиқ индукцияда бирор предмет ва ҳодисанинг у ёки бу томонини атрофлича ўрганиш асосида хулоса чиқарилади. Масалан:

Бошланғич жамоа тузумидан қулчилик ижтимоий-иқтисодий формациясига социал революция орқали ўтилди.

Қулчиликдан феодализм ижтимоий-иқтисодий формациясига социал революция орқали ўтилди.

Феодализмдан капиталистик ижтимоий-иқтисодий формацияга социал революция орқали ўтилди.

Капитализмдан коммунистик ижтимоий-иқтисодий формацияга социал революция орқали ўтилди.

Демак, бир ижтимоий — иқтисодий формациядан иккинчисига социал революция орқали ўтилади.

Кўриниб турибдики, бунда ҳамма ижтимоий-иқтисодий формациялар текшириб чиқилган. Бунда тўлиқ индукция асосида хулоса чиқарилмоқда. Тўлиқ индукцияда умумий хулоса бир неча қисман (жузъий) асослардан келтириб чиқарилади. Бир синф предметларига тегишли бўлган белги унинг ҳамма қисмларига, аъзоларига тегишли эканлиги ўрганиб чиқилади. Шу асосда тўлиқ хулосага келинади. Бу индукция предметларнинг барча ансамблини ўрганиб чиқишда қўлланади. Айниқса, у статистикада жуда кўп ишлатилади. Масалан, группа студентларини ёш жиҳатидан ўрганиш керак бўлса, уларнинг ҳаммаси аниқлаб чиқилади ҳамда умумий бир хулосага келинади.

Бошқа бир мисол олайлик: бирор район пахта тайёрлаш планини қанча бажарганини билиш учун ўша райондаги бутун колхоз ва совхозларнинг тайёрлаган пахтасини ҳисобга олиш керак. Областнинг планини аниқлаш учун эса, барча районларда тайёрланган пахтани ҳисобга олиш керак. Агар бундай пайтда биронта район тушириб қолдирилса ҳам пахта тайёрлаш плани тўғрисида тўла маълумотга эга бўлмаймиз. Тўлиқ индукция математик логикада ҳам қўлланилади.

Математик логикада тўлиқ индукция бўйича фикр йўналиши қуйидаги схема асосида боради:

$$\frac{S(0), S(x) \rightarrow S(x+1)}{S(x)}$$

Бу ерда $S(0)$, OS хоссасига эга деган маънони билдиради; $S(X) \rightarrow (X+1)$; «агар xS хоссага эга бўлса, у ҳолда $x+1$ ҳам S хоссага эга деган маънони билдиради. Маҳраждаги хулоса эса «Демак, xS хоссасига эга» деб ўқилади.

ТўЛИҚСИЗ ИНДУКЦИЯ

Қундалик ҳаётда, илмий текшириш ишларида биз ҳамма вақт ҳам предмет ва ҳодисаларни тўлалигича эмас, кўпинча уларнинг айрим қисмини ўрганиб, бошқалари тўғрисида хулоса чиқараверамиз. Масалан, маълум хўжаликдаги экинларнинг қанча ҳосил беришини аниқлаш учун уларнинг ҳаммасини санаб чиқилмайди. Балки айрим характерли жойларини кўриб, умумий ҳо-

сил тўғрисида хулоса чиқарамиз. Ёки табиатшунос айрим ҳайвонлар характери ни ўрганар экан, дунёдаги барча шу турдаги ҳайвонлар тўғрисида, уларнинг умумий хусусиятлари ҳақида хулоса чиқаради.

Демак, тўлиқсиз индукцияда маълум синфлар ва группаларга тегишли предметларнинг айримлари ўрганилиб, уларнинг ҳаммаси учун битта хулоса чиқарилади. Тўлиқсиз индукцияни баъзида кенгайтирилган индукция деб ҳам юритишади. Чунки бу индукцияда хулоса асослардан кўра кўпроқ информацияни ўз ичига олади.

Тўлиқсиз индукциянинг схемаси қуйидагича:

A_1 в белгига эга,

A_2 в белгига эга.

A_n в белгига эга.

Демак, A_n ҳам (умуман ҳамма A) в белгига эгадир.

Тўлиқсиз индукция ўз моҳиятига кўра тўлиқ индукциядан устунроқдир. Чунки тўлиқсиз индукцияда бир неча фактлар асосида бир группа предметлар, синф ва жараёнлар ҳақида хулоса чиқарамиз. Бироқ, маълум фактлардан номасълум ўрганилмаган фактлар тўғрисида хулоса чиқариш мураккабдир. Бунда бир неча шартларни ҳисобга олиш керак. Бунинг учун индуктив методга характеристика бериш керак. Индуктив жараён янгини билиш методидир. Дедуктив хулоса чиқаришдан биз биламизки, асослардан хулоса вужудга келади, хулоса эса асослардаги ахборотни якунлайди.

Индуктив хулоса чиқариш методи нотўлиқ асослардан умумийроқ хулосага келинади. Шунинг билан индуктив хулосадаги натижа барча, алоҳида ҳодиса предметлар асосида бўлгани учун кўпинча энг умумий хулосалар эмас, балки ана шу фактларни умумлаштириш асосида чиқарилган натижадир. Демак, индуктив жараён метод сифатида айрим фактлардан чиқарилган умумий қондалардир.

Индукция метод сифатида оммавий ва илмий индукцияга бўлинади.

ОММАВИЙ ИНДУКЦИЯ

Оммавий индукция оддий кузатиш йўли билан қилинган индукция деб ҳам юритилади.

Бу индукция ёрдамида нарса ва ҳодисалар ўрганилиб, уларнинг бир ёки бир неча белгилари асосида

хулоса чиқарилади. Оммавий индукцияда ҳали аниқланмаган белгилар, хусусиятлар тўғрисида хулоса чиқарилади. Бироқ бу текшириш маълум система асосида пайдо бўлмайди, балки яққол кўзга ташланадиган бир неча белгилар ва хусусиятлар асосида хулоса чиқарилади. Шунинг учун агар бу индукцияда муҳим белгилар асосида хулоса чиқарилса, у муҳим аҳамиятга эга бўлади. Агар номуҳим белгилар ва хусусиятлар асосида хулоса чиқарилса, у ҳолда биринчи қарама-қарши хусусият пайдо бўлиши билан бу хулоса хато бўлиб қолади.

Масалан, одамлар бир неча металлларни текширишлар:

темир — қаттиқ жисм,
мис — қаттиқ жисм,
олтин — қаттиқ жисм,
алюминий — қаттиқ жисм,
рух — қаттиқ жисм,

темир, мис, олтин, алюминий, рух — металлдир.

Демак, ҳамма металллар қаттиқ жисмдир, деган хулоса келиб чиқади. Бу хулоса оддий кузатиш йўли билан чиқарилган хулосадир. Чунки унда ҳамма металлларга хос умумий хусусият акс эттирилмоқда. Лекин биз симоб кўринишдан суяқ жисм бўлишига қарамай металл эканини билганимиздан кейин юқоридаги бу фикрнинг хато эканлиги аниқ бўлади. Шунинг учун оммавий индукциянинг тўғрилиги ҳақидаги эҳтимоллик билмиш ҳар доим хавф остига қўяди. Бироқ, одамлар илмий натижаларни кутмасдан, оддий кузатиш йўли билан кундалик тажриба орқали ўз хулосаларини чиқараверадилар. Масалан: медицинадан хабарсиз ота-оналар ҳам ўз фарзандини қай вақтда бетоб бўлгани ёки соғлом бўлгани ҳақида хулоса чиқараверади. Техника, химия, биология қонун-қондаларини билмаган дехқон ҳам тупроқни унумли, унумсиз эканлиги ҳақида ёки қай вақтда экинга озуқа бериш ёки ишлов бериш ҳақида хулосаларга келаверади. Бунда улар оммавий индукцияга, яъни кундалик турмушдан олинган индуктив хулоса чиқаришга асосланадилар. Бироқ бу индукция нарсаларнинг ички моҳиятини, уларнинг сабабий боғланишларини ҳамма вақт ҳам очиб бера олмайди. Бу вазифани энди илмий индукция бажаради.

Илмий индукцияда дастлабки кўзга ташланган белгилар асосда эмас, балки уларнинг муҳим, асосий, ички, зарурий хусусиятларига суянган ҳолда хулоса чиқарилади. Одамлар осмонга отилган жисмнинг ерга тушишини биладилар. Осмонга отилган нарсалар ерга тушади, деб чиқарилган хулоса оддий кузатиш йўли билан чиқарилган индукциядир. Лекин уларнинг ерга тушишига сабаб ернинг тортиш кучи туфайли эканлиги ва И. Ньютоннинг бу ҳақдаги илмий асослаб чиқарган хулосаси, бу энди илмий индукциядир. Эки одамлар иссиқ ҳавонинг юқорига кўтарилишини қадимдан биладилар. Буни кишилар бир неча бор кузатганлар ҳам. Бироқ, бундай билиш билан чегараланиб қолиш «оддий кузатиш йўли билан» қилинган индукция бўлади. Илмий текшириш эса бу ҳодисанинг сабабини илмий жиҳатдан очиб беради. Хўш, иссиқ ҳавонинг юқорига кўтарилишига сабаб нима? Ҳаво исиганда зичлиги камаяди, енгил бўлиб қолади ва натижада юқорига кўтарилади. Бу илмий индукциядир. Эки одамлар ёғингарчилик олдидан қушларнинг пастлаб учишини, ўргимчакнинг инида қимирламай ётишини, уй ҳайвонларининг безовта бўлишини, асалари узоққа учмаслигини амалда кузатганлар. Демак, юқоридаги ҳоллар юз берса, ёғингарчилик бўлади, деб хулоса чиқарганлар. Бу оммавий индукциядир. Ҳаво ёғиндан олдин ҳавода қуюқ буг пайдо бўлади, ҳавода нисбий намлик ошади, шунинг учун қушлар пастлаб учади, ўргимчак инида тинч ётади, уй ҳайвонлари безовта бўлади деб чиқарилган хулоса илмий индукциядир.

Илмий индукция дедукция билан боғлиқ ҳолда ишлатилади. Илмий индукцияда дедукциянинг иштироки турлича. Бир неча ҳолатларни сайлаб олиб текшириш асосида чиқарилган илмий индукцияда дедукциянинг иштироки сезиларсиз даражада бўлади. Масалан, биророрта гарам қилиб қўйилган пахтанинг сортини аниқлаш учун ўша гарамдаги ҳамма пахтаги текшириб анализ қилиш шарт эмас, балки ўша гарамдан бир неча грамм ёки килограмм пахтаги олиб текширишнинг ўзи kifойадир. Чунки бунда бир неча грамм пахта бутун гарам тўғрисида тўла характеристика беради.

Бундай текшириш бир қарашда оддий кузатиш йўли билан чиқарилган хулосага жуда яқин турса ҳам, лекин асосий жиҳатдан ундан фарқ қилади. Бунда оддий ку-

затишда содир бўладиган хато хулосага тўқнаш келинмайди. Чунки бир неча ҳолларни саралаш бир бутун жараён, синф ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради.

Илмий индукцияда нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланиши очиб берилади. Ҳар қандай фан ҳодисаларни ўрганганда уларнинг сабабини очишга ҳаркат қилади ва уларнинг пайдо бўлиш, ривожланиш, бошқа нарсага ўтиш сабабларини ўрганади. Ҳодисаларни билиш, даставвал, уларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабини аниқлашдир. Чунки иккинчи бир нарсани вужудга келтирган нарса ана шу пайдо бўлган ҳодисага нисбатан сабабдир, сабаб натижасида вужудга келган ҳодиса эса оқибат деб аталади, яъни А ҳодисаси Б ҳодисасини вужудга келтиради. Шу туфайли ҳам А Б нинг сабаби деб аталади. Бу ўрнида Б ҳодисаси А нинг оқибати бўлади. Нега деганда сабаб албатта, оқибатни туғдиради, оқибат эса сабабсиз вужудга келмайди. Баъзан бир сабаб бир неча оқибатни вужудга келтириши ва бир оқибат бир неча сабабларнинг натижаси бўлиши ҳам мумкин. Ҳодисаларнинг сабабларини аниқлаш методлари мавжуд. Булар: ўхшашлик, тафовут, йўлдош ўзгаришлар ва қолдиқ методларидир.

АНАЛОГИЯ

Аналогия шундай хулоса чиқариш шаклидирки, унда икки предметнинг бир неча белгиларининг ўхшашлигидан бошқа белгилари ҳам ўхшаш деб хулоса чиқарилади.

Аналогия хулосаси ҳар доим эҳтимоллик характерига эга бўлади. Масалан, бир x предметда a, b, c, d белгилари мавжуд. Текширишлар натижасида аниқландики, шунга ўхшаш иккинчи предметда ҳам a, b, c белгилари мавжуд экан. Бундан иккинчи предметда ҳам d белги мавжуд бўлса керак, деган хулосани чиқарамиз. Еки: ер ўзининг кўпчилик белгиларига кўра қуёш билан ўхшаш. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир системага киради, ҳар иккаласининг ҳам химик состави ўхшаш. (Ердаги химик элементлар спектрал анализ қилиш асосида Қуёшда ҳам борлиги кашф этилган.) Лекин Қуёшда ҳали Ерда маълум бўлмаган янги элементлар борлиги ҳам аниқланиб, у Гелий деб номланади. Бундан олимлар Ерда ҳам Гелий мавжуд бўлса керак, деган эҳтимоллик хулосани чиқаришади. Бу хулосанинг тўғри эканлиги кейинчалик Ерда Гелий элементининг кашф қилиниши билан исботланди.

Бу хулоса чиқаришнинг схемасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

X предмет, a, в, с, d белгиларга эга.

У предмет ҳам a, в, с белгиларга эга.

Демак, У предмет ҳам d белгисига эга бўлса керак. Об-ҳавонинг кескин ўзгариши билан шамоллаш кўпайишини биласиз.

Ҳозир об-ҳаво кескин ўзгарди.

Эҳтимол, шамоллаш кўпаяди.

Бу ерда чиқарилган хулоса эҳтимоллик характериغا эга. Чунки об-ҳавонинг кескин ўзгариши билан агар одамлар санитария-гигиена қондаларига амал қилсалар, бунда шамоллаш кўнаймайди. Ва аксинча, агар амал қилмасалар, шамоллаш кўпаяди.

Демак, юқорида айтганимиздек, аналогия хулосаси эҳтимоллик характериغا эга экан.

Аналогия объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттириш характериға қараб турлича бўлиши мумкин: кундалик ҳаёт онги (расмана онг) даражасидаги аналогия; назарий онг даражасидаги аналогия. Кундалик ҳаёт онги даражасидаги аналогия кишиларнинг турмушдаги бевосита тажрибалари, ўзаро мулоқатлари асосида қилинган хулосалардир.

Масалан, ота-оналар болаларининг бир-бирларига ўхшаш бир неча белгиларига қараб уларнинг бошқа томонлари ҳақида хулоса чиқаришади.

Жумладан, Аҳмад ҳам ёшлиғида шундай қилиқларни қилар эди, шундай характерга эга эди. Демак, сен ҳам катта бўлганигда Аҳмадга ўхшаган характерга эга бўласан деб хулоса чиқаришади.

Ёки, деҳқон ўтган йилги экинлари билан бу йилги экинлари ўртасидаги ўхшашликни топиб, бу йил ҳам экиндан ўтган йилгидек ҳосил олинади, деб хулоса чиқаради ва ҳоказо.

Бундан кўринадики, кундалик ҳаётдаги аналогияда нарса ва ҳодисаларнинг ташқи белгиларига, яъни уларнинг кўзга ташланиб турган белгиларига қараб хулоса чиқарилади. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, ҳар қандай ўхшатиш аналогия бўлавермайди. Жумладан, шоирлар аёлларни гулга, севгини дарёга ўхшатишади ва бошқалар. Булар аналогия эмас, оддий ўхшатишлар.

Назарий билим даражасидаги аналогия нарса ва ҳодисаларнинг зарурий боғланиши ва ички моҳияти, сабабияти асосида хулоса чиқаради. Масалан, олимлар

Австралиянинг янги жанубий Уэльс тупроғи Шимолий Американинг Калифорния тупроғи билан ўхшаш эканлигини аниқладилар. Шундан сўнг Гаргревс деган шахс Калифорниядан олтин олинади, демак, Австралияда ҳам олтин бор бўлишлиги керак деган хулосага келди. Бу ерда нарса ва ҳодисаларнинг зарурий алоқаси ҳақида аналогия қилинди. Кейинчалик бу фикрнинг тўғрилиги амалда исботланди, яъни Австралиянинг ўша жойидан олтин топилди.

Олимлар машина конструкциясини инсон нерв системасига ўхшатадилар. Бир неча томонларининг умумийлигидан бошқа томонлари ҳам бўлиши мумкинлиги ҳақида хулоса чиқарадилар. Жумладан, нерв системасидаги хусусиятнинг бир талайи қисман машинада ҳам мавжуд. Демак, машина ҳам нерв системасидек иш бажариши мумкин, деб хулоса чиқардилар. Албатта, нерв системаси билан машина айнан бир эмас, бироқ уларнинг умумий ўхшашлигидан кибернетикадаги фикрловчи машинанинг келиб чиққанлиги аниқ.

Аналогия дедуктив ва индуктив хулоса чиқариш билан боғлиқ. Индукция дедукциясиз, дедукция индукциясиз юз бермагани сингари, аналогия ҳам фақат индуктив хулоса чиқариш ёки фақат дедуктив хулоса чиқариш формасида бўлмайди.

Масала, археолог бир неча қадимги ёдгорликлар топиб олди, дейлик. Унинг қайси даврга тегишли эканлиги тўғрисида у аналогия қиладди. Бунда маълум даврнинг қонунари, характерли белгиси ўша ёдгорликда ўз аксини топганлигига асосланиб, ўша ёдгорликнинг бошқа томонлари ҳақида хулоса чиқаради. Қўрампэки, бу аналогияда дедуктив хулоса чиқариш устун турмоқда. Бироқ у кўпроқ эҳтимоллик хулоса чиқариш характерига эга. Шунга кўра унда ҳамма вақт индукция устундир.

МОДЕЛЛАШТИРИШ ВА АНАЛОГИЯ

Моделлаштириш илм-фанда жуда катта аҳамиятга эга. Унда тадқиқ қилинаётган объектнинг модели (ўхшаш, намунаси, тимсоли) тузилади. Модель — элементлар системаси бўлиб, бу системада тадқиқ этилувчи предметнинг (ёки нусханинг) муайян томонлари, алоқалари, функциялари қайтадан яратилади.

Моделлаштириш ҳамма вақт аналогия билан боғлиқ. Чунки у ҳар доим тадқиқ қилинаётган объектга ўхшатиб тузилади. Моделлаштириш, муайян аналогия

татбиқ қилинувчи объект билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик асосида бажарилади. Шунинг билан модель билан оригинал ўртасида ҳамма вақт айнанлик бўлмасдан, балки тафовут бўлади. Оригинал билан модель ўртасидаги ўхшашликдан хулоса чиқарилади. Бу маънода моделлаштириш аналогияга яқин. Чиндан ҳам модель билан объект ўртасида айнанлик муносабати эмас, балки аналогия муносабати мавжуддир.

Аналогияда ўхшашлик ва фарқ муносабати акс эттирилибгина қолмасдан, балки ҳали номаълум муносабатлари ҳам акс эттирилади.

Моделлаштириш оригинал билан модель ўртасидаги муносабатни кўрсатади. Моделлар фикрий ва моддийга бўлинади. Фикрий моделлар ўз навбатида образли, белгили ва аралаш турларга бўлинади. Модель аналогия ана шу образли моделнинг бир туридир. Модель — аналогияга қуйидагилар яққол мисол бўла олади:

Максвеллнинг идеал суюқликда вужудга келган электр кучланиш чизиги билан трубка ўртасидаги аналогияси, В. Томсоннинг электр тебраниш билан механик тебраниш ўртасидаги аналогияси, Резерфорднинг электроннинг ядро атрофида айланиши билан планеталарнинг Қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида айланиши аналогияси ва бошқалар.

Бунда маълум аналогия асосида модель яратиш янги назарияларни кашф этишга асос бўлганлигини кўрамиз. Нарсаларнинг ўхшаш томонлари асосида унинг моделини яратиш янги таълимотни вужудга келтиради. Бундай аналогияга асосланган моделлар маълум назарияларни экспериментал анализ қилиш учун муҳим воситадир. Бу ерда аналогиянинг билишдаги аҳамияти, унинг методи илмий текшириш методи сифатида намоён бўлишини кўрсатиш зарур. Айрим ҳолларда идеал моделни ҳосил қилиш учун унинг реал ҳолати — оригиналлиги абстрактлаштирилади. Масалан, идеал қаттиқ жисмдан реал қаттиқ жисм фарқ қилади. Бунда ўрганилаётган объектининг бошқа томонлари фикрдан соқит қилинади.

АНАЛОГИЯ ХУЛОСАСИНИНГ ИШОНАРЛИ БЎЛИШ ШАРТЛАРИ

Аналогия хулосаси эҳтимоллик характерига эга бўлади. Бу эҳтимоллик турли даражага эга. Баъзи эҳтимоллик ҳақиқатдан узоқ. Масалан, буржуа соци-

ологлари ҳозирги замон илмий-техник революцияси капитализм табиатини бутунлай ўзгартиради, деб кўрсатмоқдалар. Улар техника ва фандаги революцион ўзгариш билан жамиятдаги социал революциянинг тубдан фарқ қилишини тушунмайдилар, социал революция билан илмий-техник революция ўртасидаги ўхшашликдаги муҳим томон билан номуҳим томоннинг фарқини билишни хоҳламайдилар. Улар XVIII аср саноат революцияси капитализмни туғдирган эди. Ҳозирги илмий-техник революция капитализм моҳиятини ўзгартиради, деб ноўрин аналогия қилмоқдалар.

Аналогия хулосаси тўғри бўлиши учун қуйидаги шартларга амал қилиш керак:

1. Солиштирилаётган предметларнинг белгилари қанчалик умумий бўлса, қанчалик кўп бўлса, аналогия хулосасининг тўғрилиқ даражаси шунча ортиқ бўлади. Бунда ҳақиқий хулоса чиқариш учун имконият ҳам ортиб бораверади.

2. Солиштирилаётган предметларнинг белгилари ана шу предметлар учун муҳим белгилардан иборат бўлса, ишонарли хулосанинг эҳтимоллиги шунча ортиқ бўлади ва хулоса ҳақиқатга шунча яқин бўлади.

3. Солиштирилаётган предметнинг зарурий муносабатларининг ички моҳияти қанчалик чуқур билинса, ишонарли хулосанинг тўғрилиги шунча ортиқ бўлади. Солиштирилаётган предметларнинг белгилари бир-бири билан бир хил бўлиши керак. Шунда хулосанинг ишонарли бўлиш имконияти кўпаяди.

Масалан, агар бир тупроқ составини иккинчи тупроқ состави билан солиштирганимизда унинг зарурий муносабатларини қанчалик аниқ билсак ва ўша тупроқ ўша ер ости бойликлари моҳиятини ўзида аниқ аке эттирган бўлса ҳамда унинг составида тасодифий белги бўлмаса, ўзаро ўхшашлигидан уларда қандай қазилма бойликлар борлигини билиб оламиз.

4. Солиштирилаётган предметларнинг белгиси ўша предметларнинг ўзига хос белги бўлса, у ҳолда хулосанинг тўғрилиқ даражаси шунча ортиқ бўлади. Агар бу белгилар бошқа предметларга ҳам тегишли бўлса ва уларнинг хусусий белгиси бўлмаса, бундай ҳолда хулосанинг тўғрилиқ эҳтимоллиги ҳам кам бўлади. Масалан, Марс билан Ерни солиштирмоқчи бўлсак, уларнинг умумий томони: атом, молекула, кимёвий элементлардан ташкил топганлигини солиштириш билан Марс билан Ердаги ҳаётнинг умумийлиги тўғрисида аниқ бир хуло-

сага кела олмаймиз. Чунки бу белгилар бутун моддий мавжудодларга тегишлидир.

Агар биз Ер билан Марсни солиштирадиган бўлсак, у ерда ҳам атмосферанинг мавжудлигини, сув, бир мсёёрдаги ҳароратни, йил фаслларининг ўзгаришидаги умумийликни кўрамиз. Бу эса Марсда ҳаёт бор бўлиши керак дейишимизга, яъни ўша солиштирилаётган предмет учун ўзига хос белгилар асосида хулоса чиқаришимизга тўла имкон беради. Бироқ, кейинги текширишлар Марсда ҳаёт борлигини тасдиқламапти.

АНАЛОГИЯНИНГ АҲАМИЯТИ

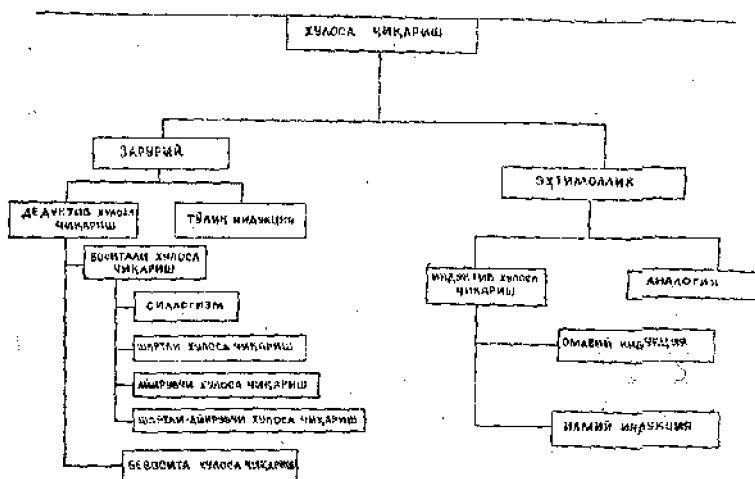
Аналогия орқали хулоса чиқариш маълум даражада бизнинг билиш жараёнимизда муҳим аҳамиятга эга. Билиш жараёнида нарс ва ҳодисаларнинг муҳим томонларини солиштириб, тахминий, яъни эҳтимоллик хулоса чиқарамиз. Бу эҳтимоллик хулосалар ўша нарс устида экспериментал-тажриба ўтказишга ундайди, бу эса оқибат-натижада муҳим назарияларнинг кашф этилишига олиб келиши мумкин. Ер билан Марсни, Қуёш билан Ерни, Қуёш системаси билан микрожисмларни солиштириш асосида муҳим назариялар кашф этилганлиги маълум.

Аналогия асосида хулоса чиқариш физика, математика, тилшунослик, ҳуқуқшунослик фанларида борган сари катта аҳамият касб этмоқда. Ҳуқуқшунос маълум гражданлик қонунлар мажмуасида кўрсатилмаган ишни кўриш учун умумий томонлари ўхшаш, унга қўп жиҳатдан мос келадиган бошқа бир иш кодексига асосланади. Бундай пайтда маълум нарсаларни асослаш учун аналогик фикрлар келтирилади. Фикрлар ўртасидаги зарурий алоқа объектив алоқани аке этгирса, хулосанинг тўғрилиқ даражаси юқори бўлади. Фанда кўпинча баъзи мураккаброқ масалаларни бошқа оддий масалалар ёрдамида ечишга, агар жараёнларни бевосита изоҳлаш мумкин бўлмаса, бошқа жараёнларга ўзгарттиришга тўғри келади. Ана шундай ҳолларда аналогия жуда қўл келади.

Ҳозирги замон илм-фанида аналогия, юқорида айтганимиздек, моделлаштирув билан боғлиқ. Бу методга асосланган ўхшашлик назарияси аналогия асосида чиқарилган хулосанинг ишонарли бўлишини кучайтиради. Бироқ, аналогия юзасидан чиқарилган хулоса бирон-бир қондани исботлашнинг бирдан-бир усули эмас. Чун-

ки, унинг хулосаси ҳар донм текшириш, ўрганишни тақозо қилади. Шунинг билан бирга аналогия жуда кўп ҳолларда илмий назариялар, гипотезаларни олға суриш учун замин бўлиб хизмат қилади. Аналогия тафаккурнинг бошқа усуллари билан биргаликда илмий назарияни вужудга келтиришнинг оригинал қуроли бўлиб хизмат қилади.

Хулоса классификацияси

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1-м а ш қ

Индуктив хулоса турларини аниқланг:

1. Бизнинг райондаги барча мактаблар бир неча йилдан буён синфда иккинчи йил қолган ўқувчиларсиз ишламоқда. Масалан, 3, 4, 6, 11-мактаблар беш йилдан буён тўлиқ ўзлаштиришга эга. Қолган мактаблар эса уч йилдан кам бўлмаган вақтдан буён тўлиқ ўзлаштириш бермоқда.

2. ТашДУ ҳуқуқшунослик факультетининг II курс студентлари барча фанлардан тўлиқ ўзлаштиришга эга бўлдилар. Жумладан, 150 студентдан 25 таси барча фанлардан аъло баҳо олган бўлса, қолганлари яхши ва ўрта баҳо олдилар.

3. Ҳамма ёзувчиларнинг фикри паришоя бўлади.

Бу одам хато қилиб юради.

Емғир ёғиш олдидан қушлар ер бағирлаб учадн.

Баҳри опа кўп болани тарбиялаган инсонпарвар аёл.

Орол денгизининг балиқлари мазали бўлади.

Қушларнинг ҳаммаси ҳавода нафас олади.

4. «.. Фақат коммунизмгина давлатни бутунлай кераксиз қилиб қўяди, чунки бостириш лозим бўладиган ҳеч ким бўлмайдн» (В. И. Ленин).

5. Социализмга кўчиш учун зарур бўлган ҳисобга олиш ва назорат қилиш фақатгина оммавий бўлиши мумкин (В. И. Ленин).

6. Утган аср Улуғ рус тасвирий санъат намояндаси А. А. Иванов ўзининг «Исониғ қайтиши» асари устида йигирма беш йил ишлаган. Л. Н. Толстой «Уруш ва тинчлик» асари устида олти йил ишлаган. Демак, кўпчилик санъаткорлар ўзларининг буюк асарлари устида узоқ вақт ишлаганлар.

7. Латинча яхши мақол бор, унда: «Адашишлик ҳар қандай одамга хосдир, лекин хатода қаттиқ туриб олиш фақат аҳмоққа хосдир»,— дейилган (В. И. Ленин).

2- машқ

Қуйидаги мисоллардаги оммавий индукцияни кўрсатинг. Зид ҳошлар учрамаган тақдирда оддий кузатиш йўли билан чиқарилган индукцияни аниқланг. Сабаб ва оқибатларни аниқланг. Берилган мисолларнинг қайси бири илмий индукцияга яқин туради?

1. От хирилласа, ҳаво айниди.

2. Ургимчакнинг ич қура бошлаши ҳаво очилиб кетишидан, ичининг устида қимирламай туриши — ёмғирдан дарак беради.

3. Мушук сув олдига бораверса, кўпроқ сув ичса — ҳаво айниди. Кучала бўлиб ётса — ёмғир ёғади. Чалқанча ётса, ҳаво ёришиб кетади. Ҳадеб деворни тирнаса, ҳавонинг авзон бузилади.

4. Майналар эрта кетса, қиш эрта тушади.

5. Турналар баланд ва тўлқинли бўлиб учса, қиш совуқ келади.

6. Кузда чумоли уюми кўп бўлса, қиш қаттиқ келади.

7. Қалдирғоч баланд учса — ҳаво очиқ ва қуруқ бўлади, пастлаб учса — ёмғир ёғиши мумкин.

8. Кундузи иссиқ, кечаси совуқ бўлса, ҳаво очиқ бўлади.

9. Агар кундузи ҳаво очиқ бўлиб, кечки томон туман тушса, совуқ бўлишини кутуш мумкин.

10. Янги ой туғилиши арафасида иқлим ўзгариши мумкин.

11. Қуёш чиқишидан олдин эсган шамол ва қора булут, ёмғир аломатидир.

12. Юлдузларнинг кўп живирлаши ҳавонинг ўзгаришидан дарак беради. («Тош оқшоми» газ. 9 X 1984 й.)

3- машқ

Қуйидаги мисоллардан илмий индукцияни аниқланг. Қайси метод қўлланганлигини кўрсатинг:

1. Ҳар қандай нарса, предмет, ҳодиса, у физик, механик, химик, биологик, ижтимоий бўлмасин, ҳаракатда. Демак, ҳаракатсиз материя йўқ.

2. Рудага трубалар орқали микроорганизмли кимёвий реагент ҳайдалади. Бу ерда улар каттақон қолбадаги сингари металлларнинг сувда эримайдиган бирикмаларига актив ҳужум бошлаб, бу бирикмаларни эрийдиган ва ҳаракатланадиган қилади. Фойдали компоненти бўлган эритма қудуқ орқали юқоридаги тиндиргичга ҳайдаб чиқарилади. Шунда мис чиқади, тозаланган эритма эса яна қудуққа ҳайдалади.

3. Электромагнитлар организмга муҳим биологик таъсир кўрсатишга қодир. Қоида маълум мақсадда йўналтирилган доимий магнит майдонини вужудга келтирувчи биохимик силжишларни экспериментал йўл билан очиш мумкин бўлади. У қон томирда тромбозитлар ҳосил бўлишга тўсқинлик қилувчи антикоагулянт ролини ўйнаши мумкинлиги исбот қилинди.

4. Коммунистик ахлоқ шундай бир ахлоқки, у бу курашга хизмат қилади (В. И. Ленин).

5. Қолхозчилардан Б. Г. Е. лар ошқозони оғриганлиги тўғрисида медпунктга мурожаат қилишди. Врачнинг аниқлашича, беморларнинг ҳар қайсиси ҳар хил оилада, турлича шароитда яшашган, бошқа-бошқа нарсаларни истеъмол қилишган. Бироқ улар бир жойда, бир далада ишлаганлар. Ҳодисанинг умумий сабаби ишлаган дала майдони экан.

6. Овчилар икки қайиқчага тушиб, балиқ овлашга борганлар. Улар бир жойдан бир шароитда қармоқ билан балиқ овлаганлар. Бироқ биринчи қайиқдагилар ҳеч нарса тутмаганлар. Кейинчалик аниқ бўладикки, биринчи қайиқдагилар чекувчилар бўлиб, балиқ никатин ҳидидан қочар экан. Сигарета чекувчилар қармоқ солаётганларда уларнинг қўлида қолган никатин қолдиги қармоққа ёпишиб олиб, балиқларни қочириб юбораётган экан.

7. Олимлар Уран планетаси муайян бир жойда ўз ҳаракатини секинлаштиришини сездилар. Бунинг сабаби Қуёш ҳам, бошқа юлдузлар ҳам бўлиши мумкин эмаслиги аниқланди. Улар фақат бир нарсани фараз қилишган эди. У ҳам бўлса, Қуёш системасида ўша вақтгача номаълум бўлган яна қандайдир бир планетанинг борлиги тўғрисидаги фараз эди. Унинг ҳаракатига ана шу планета таъсир қилаётган бўлса керак, деб ўйладилар. Кейинчалик Нептун планетаси (1846 й.) кашф этилди.

8. Милция органига қишлоқдаги бир магазинга ўғри туғричилиги ҳақида хабар келади. Живоят-қидирув органи хизматчилари содир бўлган жойни кузатадилар. Номаълум кишилар қулфни бузиб кириб, магазиндан кўп нарсаларни олиб кетган. Магазин мудирининг айтишича, бир неча номаълум киши унинг сумкасини очиб, пул йўқлигини кўриб, бошга уриб хушсизлантириб магазин калитини олиб кетганлар. Текшириш натижасида ўғрилар топилмади. Кейин магазин ревизия қилинди. Ревизия натижасида 22 минг сўм камомад келди. Ревизия шунинг аниқладикки, камомад бир кунда эмас, балки узоқ муддатнинг натижаси экан. Демак, магазин мудир «Ўғри тушди» спектаклини ташкил этган экан. Кейинчалик ўзи ҳам бунга иқдор бўлди. Врачлар эса унинг сўзига асосан диагноз қўйган эканлар.

4-м а ш қ

Аналогиянинг ўзинга хос томонини айтинг. Хулоса чиқаришнинг алоҳида тури эканлигини сўзлаб беринг.

5-м а ш қ

Юқоридаги текстларда келтирилган аналогияларни таҳлил қилинг ва уларнинг эҳтимоллик хулоса чиқариш билан алоқасини кўрсатинг. Аналогиянинг моделлаштиришдаги аҳамиятини айтиб беринг. Аналогия хулосасининг ишонарли бўлиш шартлари нималардан иборат?

6-м а ш қ

Қуйидаги аналогияларни таҳлил қилиб, қандай қонуният ёки хулосалар келиб чиққанлигини кўрсатинг:

1. Ф. Энгельс тафаккур ҳақидаги фан билан бошқа фанлар ўртасидаги аналогияни қуйидагича изоҳлайди: «Ҳар бир даврнинг,

демак бизнинг давримизнинг ҳам назарий тафаккури — турли замонларда жуда хилма-хил формаларга кирган ва шу билан бирга жуда хилма-хил мазмунга эга бўлган тарихий маҳсулдир. Бинобарин ҳар қандай бошқа фан сингари тафаккур ҳақидаги фан ҳам тарихий фандир. Инсон тафаккурининг тарихий тараққиёти ҳақидаги фандир» (Ф. Энгельс. Анти-Дюринг», «Ўзбекистон» нашриёти, 1979 й. 325—326-бетлар).

2. Ф. Энгельс ўзининг «Анти-Дюринг» асарининг 129—130-бетларида формал логикачи элементар математикага, диалектик логикани олий математикага қандай қийс қилганини тушунтириб бериш.

3. В. И. Ленин Тўла асарлар тўплами, 32-том, 396-бетидagi 1848 йилги француз революцияси билан 1917 йил Февраль ва Октябрь революциясидаги ўхшашлик аналогиянинг қайси турига мос келишини айтиб бериш.

4. Еруғлик билан товуш ўртасидаги қайси ўхшашликларга асосланиб физиклар еруғликнинг тўлқин хусусиятларини кашф этишган?

5. Ўсимликларнинг илдизи билан уст қисми, шохи ва япроғи ўртасидаги ўхшашликдан жамият билан табиатнинг ўхшашлигига оид қандай қонуниятлар кашф этилган?

6. И. Ньютон Ердаги jismlарнинг ҳаракати ва уларнинг юқоридан пастга тушиши билан осмон jismlари ўртасидаги ўхшашликдан, И. П. Павлов ҳайвон нерв системаси билан одам нерв системаси ўртасидаги ўхшашликдан қандай қонунлар кашф этилдилар?

АДАБИЕТЛАР

Маркс К. Л. Кугельманга хат (11 июль 1868 й.) К. Маркс, Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, II том, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 й. 472—474-бетлар.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1979 й. 129—130—138-бетлар.

Энгельс Ф. Табиат диалектикаси. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1983 й. 26—27, 173—175, 195—196, 208—209-бетлар.

Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм. ТАТ, 18-том, 428—431-бетлар.

Ленин В. И. Философия дафтарлари. ТАТ, 29-том, 164—172, 207, 338—340-бетлар.

КПСС XXVII съезд материаллари. Тошкент, 1986 йил, Ўзбекистон нашриёти.

ДАРСЛИК ВА ҚУЛЛАНМАЛАР

Горский Д. И. Логика. М., 1958, IX—X боблар.

Формальная логика. Л., 1977, IV боб.

Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика. М., 1982, г. VIII—X боблар.

Старченко А. А. Логика в судебном исследовании. М., 1958, II—III боблар.

Кольман Э., Зих О. Қизиқарли логика. Тошкент, 1968 I бўлим.

Раҳимов И. Логика. Тошкент, 1980. II қисм. I—II—III-боблар.

Хайруллоев М., Ҳақбердиев М. Логика. Тошкент, 1984 й. V, VI, VII, VIII боблар.

VI боб

ИСБОТ ВА РАДДИЯ

Программа бўйича университетнинг гуманитар факультетлари учун исбот ва раддия темаси юзасидан амалий машғулот учун 6 соат вақт ажратилган. Шунга кўра қуйидаги машғулот плани тавсия қилинади.

I машғулот (2 соат)

1. Исботлашнинг умумий характеристикаси;
2. Исботнинг таркиби;
3. Илмий билиш ва мунозарада исботнинг роли.

II машғулот (2 соат)

1. Бевосита ва билвосита исботлаш;
2. Раддия ва унинг тузилиши;
3. Исботлаш ва тасдиқлаш.

III машғулот (2 соат)

1. Исботлаш ва раддия қоидалари;
2. Исботлаш ва раддияда учрайдиган хатолар;
3. Софизм ва паралогизм мантиқий парадокслар ҳақида маълумот.

ИСБОТ ТУҒРИСИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Исбот инсоннинг ўз атрофидаги нарсаларни билиши жараёнида, ўзаро мулоқотда жуда катта аҳамиятга эга. Чунки амалий фаолият учун ҳақиқий (тўғри) фикрлар зарур.

У ёки бу фикрни исботлаш, даставвал, бевосита сезги органларимизга таъсир этиш асосида тўғридан-тўғри

кўрсатиб бериш билан аниқланади. Бизга тегишли китобнинг китоб магазинида бор-йўқлигини исботлаш учун ўзимизга тегишли бўлимни қараб чиқиш билан кифояланамиз. Бирор нарсани сотиб олиш имкониятимиз борлигини исботлаш учун чўнтакдан пулни чиқариб кўрсатиб қўямиз. Кўчада қор ёққанини исботлаш учун эшикка чиқиб уни кўрсатиб қўямиз. Бирор жиноий ишни исботлаш учун жиноятчини бевосита жиноят устида қўлга туширамиз ва ҳ. к.

Бироқ фикрларимизнинг тўғрилигини ҳамма вақт ҳам нарсаларга солиштириш асосида аниқлай олмаймиз. Чунки биз ҳамма вақт ҳам шундай имкониятга эга бўлавермаймиз ёки имкониятни яратиш учун етарлича вақтни ҳам топа олмаслигимиз мумкин.

Масалан, Наполеон урушлари, Темур юришларини исботлаш учун уларнинг ўша уруш ва юришларини кўриб бўлмайди. Ёрда ҳаётнинг пайдо бўлиши, инсониятнинг вужудга келиши каби фикрларни исботлаш учун ҳам ўша жараёни бевосита кўриш мумкин эмас. Шунингдек, нейтрон, протон каби заррачаларнинг мавжудлигини бевосита идрок этиб ёки кўриб бўлмайди.

Химия, биология, физика, геология, астрономия ва бошқа фанларда ҳамма вақт ҳам бевосита фактлар ёки кўзга ташланиб турган нарсалар орқали эмас, балки фанда тажрибада синалган қондалар, қонунлар асосида ҳам исботлаш ҳоллари кўп учрайди. Бундай қонунлар бошқа ижтимоий фанларда, шу жумладан, ҳуқуқшуносликда ҳам худди шундай.

Масалан, Гр. А. нинг Горький кўчасидаги 3-уйда бўлганлигини ҳеч ким кўрмаган. Бироқ, Горький кўчасидаги 3-уйда одамнинг бармоғ изи топилди. Экспертизада бу из гр. А. нинг изи эканлиги аниқланди. Демак, гр. А. Горький кўчасидаги 3-уйда бўлган (из уйдаги қўзғалмас буюмдан топилган) деган хулоса келиб чиқади.

Хўш, бу хулоса тўғрими? Албатта тўғри. Чунки ҳар бир кишининг бармоқ изи бошқа кишининг бармоқ изига ўхшамаслиги фанда исботланган. Бу умумий қонда асосида биз гр. А. ни Горький кўчасидаги 3-уйда кўрмаган бўлсак ҳам, бироқ тўғрилиги исботланган қонда орқали унинг ўша ерда бўлганлигини аниқладик. Ёки бирор кишининг бетоблигини исботлаш учун унинг ҳароратини ўлчаймиз. Агар ҳарорати юқори бўлса, демак, у касал эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. Чунки касал кишининг ҳарорати кўтарилиши фанда аниқланган. Тер-

мометрининг симоби иссиқдан юқорига кўтарилиши ҳам фанда исботланган. Шунинг учун градусник ёрдамида ўша кишининг бетоблигини исботлаймиз.

Юқоридаги мисолларнинг ҳар иккаласи ҳам бево-сита исбот эмас, балки бавосита (восита орқали) ис-ботдир.

1) Ҳар қандай иситма-ҳарорати бор одамнинг касал-лигини медицина исботлаган.

2) Ҳар қандай иситма-ҳарорати бор одамга градус-ник қўйилса, ундаги симоб юқорига кўтарилиши физи-када исботланган.

Тўғрилиги исботланган бу фикрлар орқали маълум бир кишининг бетоблиги исботланмоқда. Бунда бир не-ча фикрлар бир-бири билан солиштирилмоқда ва ис-ботланиши керак бўлган фикрнинг тўғрилиги бавоси-та (восита орқали) аниқланмоқда.

Демак, *исбот шундай логик усулдирки, бу жараёнда бирор фикрнинг тўғрилиги, ҳақиқийлиги исботланган бошқа бир фикр орқали асослаб берилади.*

Масалан, ҳар қандай математик масаланинг тўғри-лиги олдин исботланган бошқа қоидаларга асосланади. Эки бирор грамматик гапнинг қандайлигини исботлаш учун бошқа грамматик қоидаларга асосланилади. У ёки бу жинойи ишни исботлаш учун қонунлар мажмуасида кўрсатилган қоидаларга асосланилади ва ҳоказо. Ма-салан, «Темир иссиқликни ўтказади» деган фикрни ис-ботлаш учун «Ҳамма металллар иссиқни ўтказади» де-ган далилни келтирамиз.

Бу исботнинг хулоса чиқариш формаси қуйидагича бўлади:

Ҳамма металллар иссиқликни ўтказади.

Темир — металл.

Демак, темир ҳам иссиқликни ўтказади.

Бироқ исбот структураси ҳамма вақт ҳам хулоса чи-қаришининг оддий формасидек бўлавермайди. Баъзида бирор фикрни исботлаш учун минглаб асослар, қўплаб далиллар келтирилади, унда турли индуктив ва дедук-тив хулоса чиқариш воситалари, мураккаб ва оддий сил-логизм формалари ва бошқалар иштирок этади.

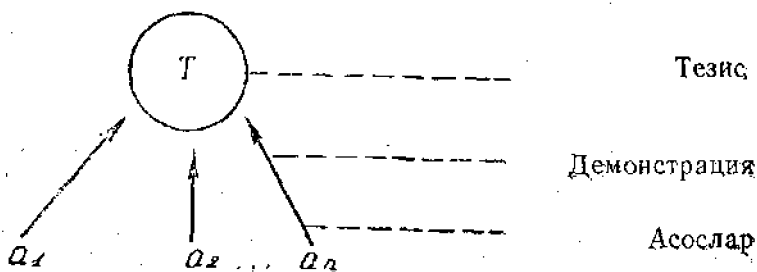
Ҳар бир исботлаш ўзининг тузилишига эга бўлиб, у уч қисмдан иборат бўлади: тезис, аргумент (асос ёки асослар) ва исботлаш усули (демонстрация). Исбот-лашнинг тезиси исботланиши керак бўлган фикрдир.

Аргумент (асос ёки асослар) маълум тезиснинг исбо-ти учун келтирилган фикрлардир.

Исботлаш усулида (демонстрацияда) асослардан тезис келтириб чиқарилади, бошқача қилиб айтганда у исботлаш формасидир.

Масалан: «гр. Б. безориликда айбланади», десак — бу тезис. Унинг айбини исботлаш учун безорилигини кўрган ва билган кишиларнинг гувоҳлиги, ашёвий далиллар, экспертиза ҳужжатлари исботнинг асоси бўлиб ҳисобланади. Исбот қилишда изчиллик билан бир формадан иккинчи формага ўтиш, логик қонунлар ва хулоса чиқариш қоидаларига амал қилиш — исбот усули деб аталади.

Агар тезисни T белгиси билан, асосларни $a_1 a_2 \dots a_n$ белгиси билан, исботлаш усулини (демонстрация)ни (импликация) белгиси билан кўрсатсак, қуйидаги схемани тузиш мумкин.

Бевосита ва бавосита исбот

Исбот, ўзининг усулига кўра бевосита ва бавосита исботдан иборат бўлади. **Тезиснинг тўғрилиги** (ҳақиқатлиги) маълум асослардан келиб чиқса, бевосита исбот деб аталади.

Биз асосларни хулоса чиқариш қоидаларига татбиқ қилиб, исботланиши керак бўлган тезиснинг тўғрилиги ҳақида натижа чиқарамиз. Бу исбот усули геометрияда кўпроқ қўлланади. Бунда теорема илгари исботланган аксиомалар асосида исботланади. Исботнинг бу тури ҳуқуқшуносликда ҳам қўлланади. Бунда тезиснинг тўғрилиги олдиндан белгиланган қоидалар, кодекслар, моддалар орқали исботланади.

Масалан: «Гр. С. А жиноятнинг иштирокчиси» — деган тезисни исботлайлик.

А жиноят а, в, с, ... белгиларга эга бўлиши керак. Бу белгиларнинг барчаси гр. С. да мавжуд. Демак, гр. С.

А жиноятнинг иштирокчиси, деган тезис тўғри. Бу исбот бевосита исботдир. Бунда тезиснинг тўғрилиги бевосита асослар орқали исботланмоқда. Бу исбот хулоса чиқариш қондасига мос келади. У силлогизмнинг биринчи фигурасига асосланган.

Бавосита исботда тезисга зид бўлган фикрнинг (антитезиснинг) хатолигини аниқлаш асосида тезиснинг тўғрилиги исботланади ва унинг ҳақиқатлиги тўғрисида хулоса чиқарилади. Бунда тезисга қарши антитезиснинг хатолигини исботлаш керак бўлади.

Бавосита исбот айирувчи ва апагогик исботларга бўлинади (апагоге — грекча сўз бўлиб, хулоса деган маънони билдиради). Айирувчи бавосита исботда тезисда бир неча имкониятлар мавжуд экани кўрсатилади. Мана шу имкониятларнинг биттасидан бошқа, ҳаммасининг ёлгон эканлиги исботланади. Мана шу асосда тезиснинг ҳақиқатлиги (тўғрилиги) аниқланади.

Масалан, мавжуд жиноятни ёки А, ёки В, ёки С ёки Д. граждандар қилган, деган тезис ўртага ташланди дейлик. Лекин текширишларда гражданин А. ҳам, В, ҳам, С. ҳам мазкур жиноятни қилмаганлиги аниқланади. Демак, гражданин Д мазкур жиноятни амалга оширган, деган хулоса келиб чиқади.

Апагогик бавосита исботда тезиснинг тўғрилиги унга зид бўлган тезиснинг хато эканлигини исботлаш йўли билан аниқланади. Бунда бир-бирига қарама-қарши бўлган тезиснинг бири хато бўлса, иккинчиси албатта тўғри ва аксинча, иккинчиси хато бўлса, биринчиси албатта тўғри бўлади.

Масалан, гр. Х. гр. У. дан бирор буюмини олган, деган тезисни исботлаш учун гр. Х. У. дан бирор буюмини олмаган, деган тезиснинг хато эканлигини исботлаш зарур.

РАДДИЯ

Раддия — у ёки бу фикрнинг хатолигини исботловчи логик усулдир. Агар исбот жараёнида исботланиши керак бўлган фикрнинг хатолиги кўрсатилса, бу тезисни рад этиш деб аталади. Тезисни исботловчи асосларнинг хатолиги кўрсатилса, бу аргументни (асосни) рад этиш деб аталади. Исбот жараёнида исботлаш усулининг хатолиги кўрсатилса, демонстрацияни рад этиш деб аталади.

Демак, раддияда ё тезис, ё асос, ёки исботлаш усу-

дининг хатолиги кўрсатилади. Ишотлаш жараёнида ҳам тезиснинг, ҳам аргументнинг, ҳам ишотлаш усулининг хатолигини кўрсатиш мумкин.

Раддияда тезиснинг хатолигини ишотлаш билан асоснинг хатолигини кўрсатиш ўртасида фарқ бор. Чунки асоснинг хатолигидан тезиснинг нотўғрилиги ҳамма вақт ҳам келиб чиқавермайди. Шунинг учун асослар хато бўлиши мумкин, ammo тезис тўғри (ҳақиқий) бўлиши ҳам мумкин ва аксинча. Ҳатто раддияда тезис ва асослар тўғри бўлиб, ишотлаш усули хато бўлиши ҳам мумкин.

Масалан: гр. Д. О. дебитор қарзини ундириш ва бу маблағни Фрунзе номли колхоз фойдасига ўтказишни сўраб, прокурор томонидан гражданлик иши қўзғатилади ҳамда дело судга оширилади. Лекин Қувасой шаҳар суди прокурор томонидан қўзғатилган гражданлик ишини тўхтатишга қарор чиқарган. Бунга асос — гр. Д. О. нинг колхоздан қарзи йўқлиги ҳақида Фрунзе номли колхоздан справка олгани. Бу ерда прокурор ишни тўғри қўзғатган бўлсада, гражданлик аризаси аниқ кўрсатилмаган. Яъни гр. Д. О. нинг дебитор қарзи қачондан-қачонгача деган справка кўрсатилмаган, натижада, «гр. Д. О. нинг дебитор қарзини ундириш керак» деган тезис хато бўлиб чиққан.

Бошқа бир мисолни олиб кўрайлик:

Қ. ўз хотини Л. ни ўлдиришда айбланади. Асослар: эр-хотин ҳар доим жанжаллашиб турган. Улим олдиан хотини кассада кўп пул олган. У ўлмасдан бир кун олдин Қ. уйдан чиқиб кетган. Мурдадан унинг қийналиб ўлганлигини кўрсатувчи излар топилган. Кейинчалик эса суднинг: «Қ. ўз хотинини ўлдиришда айбланади» — деган тезиси хато бўлиб чиққан. Гал шундаки, бутун асослар тўғри бўлсада «гр. Қ. ўз хотинини ўлдирган» деган тезиси ишотланмаган. Сабаби. гр. Қ. ўша кун уйига етиб келиши мумкин бўлмаган узоқликда бўлгани, мурдадан топилган излар ҳам унинг қотилигига алоқасиз эканлиги аниқланган¹. Бу ерда тезис асосларининг хатолигидан унинг хатолиги ишотланмоқда. Бунда силлогизм қондаси ҳамда етарли асос қонуни бузилмоқда.

Рад этишининг турли усуллари бор:

1) Тезиснинг хатолиги ишотланади. Бунда биринчидан, тезисни ўзининг мустақил равишда хатолиги кўрсатилади.

¹ Қаралсин: А. С. Старченко. Логика в судебном исследовании. М., 1958 г., 47—48-бетлар.

Масалан, бирор киши гр. Ёни ҳуқуқшуносликдан хабари бўлмаса ҳам, суд раислиги мавозимига тавсия қилди деб фараз қилайлик. Бунда қўйилган тезиснинг ўзи хато эканлиги дарҳол исботланади. Чунки юридик маълумоти бўлмаган кишини суд раислигига тавсия қилиш асло мумкин эмаслиги исботланади. Иккинчидан, тезиснинг хатолигини кўрсатиш учун унга қарши бошқа мустақил тезис (антитезис) келтирилади ва бу мустақил тезиснинг тўғрилиги исботланиши асосида қўйилган биринчи тезиснинг хатолиги исботланади.

Масалан, бирор киши жиноятчи деб топилса, шунга қарши унинг жиноятчи эмаслиги исботланади ва шу асосда «у гражданин жиноятчи» деган тезис хато бўлиб чиқади.

2) Асосларнинг хатолиги кўрсатилади. Юқоридаги мисолимизда «Гр. Қ. ўз хотинини ўлдирган» деган тезис учун келтирилган асослар хатодир. Бунда биринчидан, асосларнинг хатолиги кўрсатилади. Иккинчидан, асосларнинг хатолигини исботловчи бошқа далиллар келтирилади.

Исбот ва раддия кундалик ҳаётда, илмий текшириш ишларида, мунозара ва муҳокамада ҳар қадамда учрайдиган фикрлаш усулидир. Масалан, бир киши: мажлисга ҳамма келди, деган фикрни айтса, бошқа бири, ҳамма келгани йўқ, дейди ва чунки Аҳмедов, Тошматовлар келгани йўқ, деб юқоридаги фикрни рад этади. Бир биолог ҳамма балиқлар ҳеч қачон сувсиз яшай олмайди деса, иккинчиси, айримлари бир неча вақт сувсиз ҳам яшайди деб ўз фикрини исботлайди. Шундай қилиб, исбот ва раддия кундалик ҳаёт онгидан тортиб, то илмий тафаккурғача бўлган жараёнда ҳамма вақт ишлатилади.

ИСБОТ ВА РАДДИЯ ҚОИДАЛАРИ

Исбот ва раддия тўғри ёки хато бўлиши мумкин. Исбот ва раддиянинг тўғри бўлиши учун хулоса чиқариш қоидаларига ва тафаккур қонунларига амал қилинган бўлиши керак. Акс ҳолда исботда хатоликка йўл қўйилган бўлади. Исботнинг тўғри бўлиши учун даставвал тезис ҳақиқий бўлиши керак. Исботда тезис натижа ролини бажаради. Аргумент исботлаш усулларида асос ролини ўйнайди. Шунинг учун дастлабки олинган натижа тўғри бўлиши керак.

Агар натижа хато бўлса (унинг қандай тузилиши ёки

асосларга эга бўлишидан қатъи назар) исбот ҳам хато бўлади... Шунга кўра исботдаги хатолар: биринчи навбатда, тезисга тегишли хатолар деб аталади. Бу хатолар тезисни ўзгартириб қўйиш, тезиснинг тўлиқ бўлмаслиги, асослари старли бўлмаганлигидан иборатдир.

Тезисни ўзгартириб қўйиш хатоси шундан иборатки, исботланиши керак бўлган тезис исбот давомида бошқа тезис билан алмаштириб қўйилади. Бунда иккинчи ҳақиқий тезиснинг асослари исботланиши керак бўлган тезис учун асос деб қабул қилинади. Бундай хатони логика тилида *ignatio elenchii*, яъни тезисни ўргартиш дейилади.

Масалан, Андижон область Қўрғонтепа район прокурори бригадир Низомов устидан колхоз қорамолининг ўғирланишига сабабчи бўлгани учун ундан колхозга қорамол таннархининг бир ярим баробар миқдоридан пул ундириб бериш тўғрисида судга гражданлик иши юборган. Суд қорамолнинг бир ярим баробар қиймати миқдоридан ундан пул ундириб, колхоз фойдасига тўлаш ҳақида қарор чиқарган.

Бу ерда «зарар етказган» деган тезис «ўғирланишга сабабчи бўлган» деган тезис билан алмаштирилган. Агар колхоз бригадир ҳақиқатан колхоз қорамолининг ўғирланишига сабабчи бўлганида эди, прокурор унинг устидан жиноий иш қўзғатиш керак эди. Агар «зарар етказган бўлса», у ҳолда «ўғирлашга сабабчи» деган фикрни олиб ташлаши ва қорамолнинг бир ярим баробар нархини эмас, ўз нархини колхозга ундириб бериши керак эди.

Тезисни ўзгартириб қўйиш хатоси раддияда ҳам учраб туради.

Масалан: XIX аср охири—XX аср бошида айрим физиклар механик, метафизик материализмнинг яроқсизлигидан келиб чиқиб, бутун материализмни яроқсиз деб кўрсатдилар. Бундай физикларнинг хатоси шундаки, XIX аср охири—XX аср бошларидаги янгиликлар метафизик принципларни рад қилди. Айрим физиклар ҳам бундан нотўғри хулосага келишди ва материалистик принципларни кўр-кўрона рад эта бошлашди. Бунда «метафизик материализм яроқсизлиги» тезиси билан «ҳар қандай материализм яроқсизлиги» тезиси алмаштирилганди. Натижада эса бутун бир фалсафий оқимнинг хатоси келиб чиққанди.

Исбот қойдасининг бузилиши натижасида пайдо бўлган бошқа бир группа хатолар **асосларга тегишли хато-**

лар деб аталади. Исбот тўғри бўлиши учун тезисгина эмас, балки унинг ҳақиқийлигини кўрсатадиган асослар ҳам тўғри бўлиши керак. Чунки тезиснинг тўғрилиги ҳар қандай асослардан эмас, балки ҳақиқийлиги исботланган асослардан келиб чиқади.

Маълумки, ҳақиқий асослардан тўғри натижа, хато асослардан хато натижалар келиб чиқади. Айрим ҳолларда эса хато асосдан тўғри натижа ҳам келиб чиқиши мумкин, бироқ бундай натижанинг тўғри ёки хатолиги унчалик ишончли бўлмайди, яъни унинг хато ёки тўғрилиги ҳақидаги масала муаммо бўлиб қолади. Шунинг учун асослар хато бўлса, исбот қондаси бузилади ва бу исботдаги хатоларга олиб келади деймиз.

Асосдаги исбот қондалари қуйидагиларга амал қилиши керак:

1. Ҳар қандай исбот ва раддияда асослар ҳақиқий, тўғри исботланган бўлиши керак. Чунки асосларнинг хатолигидан тезиснинг хатолиги келиб чиқади. Бу қонданинг бузилиши натижасида содир бўладиган хато асосдаги хато (латин тилида *error fundamentalis*) деб аталади. Исбот жараёнидаги бундай хатога ҳозирги замон буржуа идеологлари томонидан капитализмни қимоя қилиш учун келтирилган далилларни кўрсатиш мумкин. Ҳозирги замон буржуа тарғиботчилари: «капитализм тинчлик тарафдори», «капитализм прогрессни таъминлайди», «капитализм одамларга тўла демократия беради, демак, капитализм афзал жамият», деб даъво қилмоқдалар. Бунда келтирилган асослар хатодир. Чунки «капитализм тинчлик тарафдори» деган фикрнинг ўзи хато. Ҳозирги кунда дунёдаги барча урушларнинг сабабчиси капитализмдир. Ҳозирги кунда доний ишсизликнинг бўлиши, саноатнинг тўла куч билан ишлаб олмаслиги, қашшоқлик ва харобаларнинг сабаби синфий антогонизмдир. Капитализм ва ижтимоий тузуми, на ишлаб чиқаришнинг равнақини кўрсата олади. Шунинг учун ҳам капитализм бир бутун ижтимоий равнақни таъминлай олмайди. Капитализм шароитидаги демократия буржуазия учун демократия бўлиб, кенг меҳнаткашлар учун ҳақиқий демократия эмаслигига бир қанча далиллар келтириш мумкин. Жумладан, иқтисодий жиҳатдан тенгсизлик ҳукм сурган жамиятда сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан тўла тенгликка эришиш мумкин эмаслиги ўз-ўзидан маълум.

2. Логикада «Исбот айланма бўлмасин» — деган қоида бор. Бу қонданинг моҳияти шундаки, тезиснинг тўғ-

рилиги учун келтирилган асослар мустақил равишда ҳақиқий (тўғри) бўлиши керак. Бундай хатода асослар тезис орқали исботланади.

Масалан, А. нинг тўғрилиги В. орқали, В. нинг тўғрилиги эса А. орқали исботланади. Исботдаги бундай хатони бир доирада айланиш хатоси (латинча *circulus is demanstrando*) деб юритилади.

Буржуа дипломатлари, ҳуқуқшунос ва сиёсатдонлари бирор масалани ҳал қилишдаётганда кўпинча ана шундай софистик исботлаш усулига ўтиб оладилар. 1948 йил Дунай конференциясида муҳокама вақтида Буюк Британия вакили ана шундай усулни қўллади. Совет вакили Англия вакилининг маантиқий хатосини исботлаб кўрсатиб берди. Гап шундаки, конференция вакиллари «Дунай дарёсида кемаларнинг қатнови» тўғрисида 1921 йилда тузилган конвенция ўз кучини сақлаб қоладими? деб берилган саволга Англия вакили «сақлаб қолади» деб жавоб берган эди. Бу тезисни исботлаш учун 1921 йилда тузилган конвенциядан далил келтиради. Демак, «бу конвенция ўз кучини сақлаб қоладими?» деган тезисни исботлар учун ўша конвенцияни далил қилади. Демак, тезиснинг ўзи асос қилиб келтирилмоқда, бу логикада «ўз-ўзи орқали хато» (латин тилида *idem per idem*) деб аталади.

3. Исбот жараёнида хато асослардангина эмас, исботланмаган асослардан ҳам фойдаланиш мумкин эмас. Акс ҳолда исбот жараёни тўлиқ бўлмайди. Фанда, кундалик ҳаётда тахминий мулоҳазалар, гипотеза ва аналогия асосидаги хулосалар мавжуд. Бироқ, исбот жараёнида тўла исботланмаган асослардан чиқарилган хулоса ишончли бўлмайди ва у хатоликка олиб келади. Бундай ҳолдадан келиб чиқадиган хато асосни олдиндан пайқаш (*petitio principii*) деб аталади.

Инглиз социологи Мальтус одамларнинг очлик ва ишсизлик балосига гирифтор қилган социал ҳодисанинг асосий сабаби — одамларнинг кўпайиши геометрик прогрессия, ернинг моддий неъмат бериши эса арифметик прогрессия асосида ўсишидадир, деб кўрсатади. Мальтус ушбу тезиснинг тўғрилигини исботлаш учун АҚШда 25 йил ичда одамларнинг икки баробар кўпайганини асос қилиб келтиради. Аммо бу асоснинг ўзи тўғри хулоса чиқариш учун етарлича асос бўла олмайди. Чунки ўша даврда Америкага Европадан кўплаб одамлар кўчиб боришаётганди. Шунинг учун ҳам Америка аҳолиси ўша йилларда тез ўсиб бораётган эди.

Демак, Мальтуснинг қўйган тезисини исботлаш учун келтирилган далиллар ҳали атрофлича текширишни талаб қилади. Чунки келтириляётган асоснинг ўзи тезисни исботлаш учун етарли эмас эди. Марксизм классиклари капитализм шароитида аҳолининг чисбий ортиқчалигининг (ишсизлик, қашшоқлик) сабабчиси капиталистик хусусий мулкчилик эканлигини илмий асослаб бердилар. К. Маркс ўзининг «Капитал» асарида Мальтуснинг ғайри илмий назариясининг яроқсиз эканлигини рад этиб бўлмайдиган далиллар билан асослаб берди.

Исбот тезис ва асослари тўғри, ҳақиқий бўлиши ҳам мумкин. Бироқ буларнинг ўзи исботни ташкил этмайди. Шунинг учун тезис ва асослар тўғри бўлишлигидан ташқари, асослардан муқаррар равишда тезиснинг тўғрилиги ҳам келиб чиқсин. Мана шундагина исбот тўлиқ ташкил топган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, исботлаш жараёни исботлаш шаклига, тузилишига (демонстрацияга) эга бўлиши керак. **Демонстрация** — (исбот тузилиши) тезис билан асослар ўртасидаги боғлиқлики ҳамда асосларнинг ўзаро мантиқий алоқаларини кўрсатиб беради. Демонстрация тезис билан асослар ўртасидаги алоқани кўрсатиб, ўзи маълум мантиқий логик тузилишга эга бўлади. Қабул қилинган асослардан муқаррар равишда тезиснинг тўғрилиги келиб чиқади. Шунинг учун исботнинг тўғри бўлиши исботлаш усулининг, унинг тезис билан асослар ўртасидаги алоқасининг мантиқий бўлишига ҳам боғлиқ. Бу қонданинг бузилиши исбот шаклининг (демонстрация) бузилиши деб аталади. Бу икки хил бўлади: 1) исбот асослари тезисга бевосита тегишли бўлмаган асослардан шоншилинч равишда хулоса чиқариш; 2) асосларнинг икки маънолигидан терминларнинг кенгайиб кетиши асосида хулосанинг хато бўлиши.

Биринчи хил хато индуктив методни қўллаганда ва жузъийдан (қисмандан) умумий хулоса чиқарганда учрайди. Баъзида айрим фикрлардан шоншилинч равишда умумий хулоса чиқарилади. Натижада исбот хато бўлиб чиқади. Масалан, Тошкентда кўрсатилган Америка уй-жой жиҳози виставкаси муносабати билан АҚШ да чиқарилган «Техника и жилище в США» журналида АҚШдаги Жорж ва Мэри дегаиларнинг ояласи бошдан-оёқ мисол сифатида келтирилади. Бу асосда: бу оила АҚШ ёш оялалари учун типик ҳолдир, деб хулоса чиқарилади. Бу исбот ўз тузилишига кўра

хатодир. Чунки Жорж ва Мэрилар мисолда ҳамма Америка ёш оилалари учун характерли деб шошилинич нотўғри хулоса чиқарилиб, миллион-миллион ночор оилалар ҳаёти эътибордан четда қолдирилади.

Шошилинич равишда чиқарилган хато латин тилида *Falsio Ficta universālitas* (хулосада сакраш) деб аталади.

Иккинчи хил хато шундан иборатки, тезис учун келтирилган бир асос маълум бир предметни ифодаласа, бошқа асосда иккинчи бир предметни ифодалайди. Натижада терминлар кенгайиб кетади. Бундай хато «терминнинг тўртта бўлиб кетиш хатоси» (*Quaternio terminarum*) деб аталади.

Масалан, Аҳмедов ўзбек, шунинг учун у пахтанинг миришкори, деган тезисни исботлашимиз мумкинми? Албатта йўқ. Бу исботда Аҳмедовнинг пахта миришкори эканлигини исботлаш учун, «ўзбек халқи пахтанинг миришкори», деган асос келтирилмоқда. Бу ерда термин кенгайиб кетган. Чунки ўзбек халқининг пахта мириш-

Исбот ва раддия қоидалари ҳамда уларда учрайдиган хатоларнинг схемаси

Қоидалар	Хатолар
<p>I. Тезис қоидалари</p> <p>1. Тезис аниқ ва равшан бўлиши керак</p> <p>2. Тезис исботлаш (раддия) давомида бошдан охиригача ўзгармасли.</p> <p>II. Асослар қоидаси</p> <p>1. Асослар тўғри (ҳақиқий) ва исботланган бўлиши керак</p> <p>2. Асослар тезисдан мустақил равишда исботланган бўлиши керак</p> <p>III. Исботлаш усули (демонстрациянинг) қоидаси</p> <p>1. Исботлаш (раддия) хулоса чиқаришдаги барча қоидага амал қилган ҳолда тузилиши керак</p>	<p>а). Тезисни янги тезис билан ўзгартириб қўйиш хатоси</p> <p>б) Тезисни исботлаш (раддия) ўрнига кишининг шахсий белгиси ёки қабул қилувчининг ҳиссиётига таъсир этишини алмаштириш</p> <p>а). Асосдаги хато (тезис хато асослар билан исботланади)</p> <p>б). «Келиб чиқмайди» (асослар тезиснинг исботи учун етарли эмас, ёки асоснинг ўзини тўғрилигини текшириш керак)</p> <p>в). «Бир доирада айланавериш» хатоси</p> <p>а). Исбот асосида тезисга бевосита тегишли бўлмаган асослардан шошилинич хулоса чиқариш</p> <p>б). «Терминларнинг кенгайиб кетиш» хатоси</p>

кори эканлигини ҳар бир ўзбек кишига татбиқ этавериш тўғри хулосани келтириб чиқармайди.

Бу исботнинг силлогизм формаси қуйидагича:

Ўзбек халқи пахта миришкори.

Аҳмедов — ўзбек

Демак, Аҳмедов пахта миришкори.

Бу ерда биринчи асосда бутунга тегишли бўлган фикр устида гап борса, иккинчи асосда бутуннинг бўлагига тегишли фикр айтилмоқда. Хулосада эса, бутундаги нарса бўлакка татбиқ этилмоқда. Ҳафтага тегишли нарсалар ҳар бир кунга тегишли эмас, йилга тегишли бўлган барча нарсалар ойнинг ҳар бирига тегишли бўлиши шарт эмас.

СОФИЗМ ВА ПАРАЛОГИЗМ

Логик парадокс ҳақида тушунча

Инсон фикрлаш жараёнида хатога йўл қўйиши мумкин. Лекин бу хато ўзининг содир бўлиш хусусиятига кўра ҳар хил бўлади. Одам хатони онгли равишда, яъни кўра била туриб қасддан қиладими ёки билмасдан, унинг моҳиятига тушуниб етмасдан қиладими? деган савол туғилади.

Ҳаётда бу ҳар икки ҳол ҳам юз беради. Биринчи хилдаги хато софизм, иккинчи хилдаги хато эса паралогизм деб аталади. (гр. *paralogismos* — нотўғри муҳокама демакдир). Софистлар деганда—ёлғон, хато фикрларни турли йўллар билан ҳақиқатга ўхшатиб, одамлар кўзига ростдек қилиб кўрсатишга, ҳақиқатни атайлаб бузиб, мулоҳазада енгиб чиқишга уринувчилар тушунилади. Софизм грекча — *sophisma* сўзидан олиниб, уйдирма, бўхтон, муғомбирлик маъносини билдиради. Софистлар эса логик қонунларни била туриб бузувчилардир.

Бироқ софистлар қадимги грек фалсафасида турлича роль ўйнаганлар. Софистлар даставвал «сўз устаси» «диалогик мактабнинг ўқитувчилари» сифатида майдонга чиққанлар. Улар ўзларининг фалсафий ва логик қарашлари жиҳатидан турли оқимларга бўлинганлар. Қари ёки эски софистлар деб аталган оқим тарафдорлари (уларнинг вакиллари Протагор, Горгий, Галлий, Продик, Антифонлар) сиёсат, этика, давлат, ҳуқуқ, риторика, тилшунослик ҳақидаги масалалар билан шуғулланганлар. Илгариги эски принципларнинг барчасига шубҳа билан қараганлар, ҳар қандай ҳақиқатни нисбий деб билганлар. Бироқ, улар шу релятивизмни — нисбий-

ликни билиш назариясига татбиқ этиб, ҳақиқатни субъектив деб қарашга олиб келдилар. Шунга қарамай, фикрлашда сўзамоллик мухолифларини енгиб чиқиш усулларини ишлаб чиқдилар, бошқаларга ўргатдилар. Мисол учун қадимги Грециядаги софист Протагор билан унинг шогирди Эватл ўртасидаги тортишувни кўриб чиқайлик.

Протагор ўз шогирдини ўқишга қабул қилишда, у билан ўқитиш ҳақини тўлаш тўғрисида шартнома тузади. Ўқитиш ҳақининг иккинчи ярмини ўқишни тугатгандан сўнг, биринчи процессни енгиб чиққандан сўнг тўлаш керак эди. Бироқ ўқишдан сўнг Эватл судда иштирок этмайди. Протагор шогирдидан пул талаб қилиб, суд орқали ундиришини айтди ва Эватлга бундай дейди: Агар суд процессида енгиб чиқсанг, у ҳолда шартномамиз бўйича пулни тўлайсан. Суд процессида енгилсанг, у ҳолда суд қарори бўйича тўлайсан. Шунинг учун суд процессида енгилсанг ҳам, енгсанг ҳам ўқиш ҳақини тўлайсан. Эватл унга тескари дилемма билан жавоб беради: «Агар суд процессида енгиб чиқсам, у ҳолда суд қарори билан тўламайман, процессда енгилсам, у ҳолда иккалаамизнинг келишиб олган шартимизга кўра тўламайман. Хуллас, суд жараёнида енгсам ҳам, енгилсам ҳам пулни тўламайман. Бундай мулоҳаза диалектик характерга эга. Шунинг учун ҳам узоқ вақтгача ҳал қилинмай келган эди.

Еш кичик софистлар (Критий, Гипподам) эса нисбийликни шунчалик абсолютлаштирадими, софистика сўз ўйинига, сафсатабозликка айланиб қолади. Улар бир фикрнинг айни вақтда тўғри эканлигини ҳам, хато эканлигини ҳам исботлайверишади. Нисбийларини ўз хоҳишларига қараб, ўзларига маъқул томонга бураве-ришади.

Қуйидаги софистик мулоҳазани кўриб чиқайлик:

1. Ўғри ҳеч қачон ёмон нарсани олмайди.

Яхши нарсани олиш яхшиликдир.

Демак, ўғрилик яхшиликдир.

2. Касал кишининг дори ичиши яхшиликдир.

Қанча кўп яхшилик қилинса, шунча яхши.

Демак, қанча кўп дори ичилса, шунча яхши.

Бу ерда биринчи силлогизмда «олиш» сўзи икки маънода ишлатилмоқда. Биринчи асосда «олиш» ўғри томонидан олинadиган буюмлар маъносида ишлатилмоқда. Ўғри қийматга эга бўлмаган «ёмон» нарсани ол-

майди деб юритилмоқда. Иккинчи асосда «сотиб олиш», алмашиб олиш маъносида ишлатилмоқда. Иккинчи асосда ҳалол йўл билан «олиш» маъносида ишлатилмоқда. Натижада хулоса хато бўлиб чиқмоқда.

Демак, софизм логик қонун ва қондаларни била-кўра туриб бузишдир. Юқоридаги мисолларимизда тўғри асослардан нотўғри хулоса чиқарилмоқда. Мана шунга кўра қадимги даврдаёқ софистлар илғор фикр эгалари ва кенг жамоатчилик томонидан кескин танқид қилинган эди. Қадимги грек философи, логиканинг асосчиси Аристотель софистларни «сохта донолик ўқитувчилари» деб атаган эди. У ўзининг «софистларга раддия тўғрисида» деган асарида софистлар келтирган асос ва чиқарилган хулоса шароитларига кескин зарба берган эди.

Ҳозирги замон буржуа дипломатлари ўз нутқларида софистикадан кенг фойдаланмоқдалар. Улар айрим вақтда дипломатияни сўз ўйинига айлантириб қўядилар.

Масалан, совет иттифоқи вакили Бирлашган Миллатлар ташкилотининг Бош ассамблеясида урушни пропаганда қилишни тақиқлаш тўғрисида, уларни жавобгар қилиш тўғрисида резолюция тақдим этганди. Америка Қўшма Штатлари ва Англия вакиллари бу резолюцияга жон-жаҳдлари билан қарши чиқдилар. Улар масалани чалкаштириб, гўёки «Совет Иттифоқи вакили сўз эркинлигини чегараламоқда» деб чиқдилар. Совет вакили Америка ва Англия вакиллари «эркинлик» сўзини суистеъмол қилаётганини исботлаб берди. Қўрамизки, бу ерда буржуа дипломатлари эркинлик сўзини софистларча талқин қилмоқдалар.

Коммунизм душманлари ўзларининг ғояларини «исботлаш»да ижтимоий қонунларни объектив равишда эмас, балки сўз ўйини қилиб, яъни софистларча ишлатадилар. Шунинг учун В. И. Ленин диалектика билан софистикани аралаштириш мумкин эмаслигини қайта-қайта уқтирган эди, В. И. Ленин софистикани «сўз ўйини» деб атаб, софистлар тушунчани объектив мазмундан ажратиб қўйганликларини кўрсатган эди. В. И. Ленин РСДРП бирлаштирувчи съезди тўғрисидаги докладыда Плехановнинг ерни национализация қилиш тўғрисидаги фикрини танқид қилади.

«Плеханов мантиқига кўра бундай: национализацияни жорий қилиш — Москва Русиянинг реставрация бўлишини осонлаштириш бўлар эди, деган маъно келиб чи-

қади. Лекин бундай мантиқни мантиқ деб бўлмайди; бу — софизмнинг худди ўзи ё бўлмаса ҳодисаларнинг иқтисодий асосини ёки тушуничаларнинг иқтисодий мазмунини таҳлил қилмай, сўз ўйини қилишдир»¹.

Исбот жараёнида учрайдиган алоҳида қарама-қаршилик — фикрлар парадокси деб юритилади.

Парадокс грекча рага — қарши, доха — фикр сўзидан олинган бўлиб, умумий қабул қилинган ёки кўзга ташланиб турган, ҳатто соғлом фикрларга ҳам қарши турадиган, кескин фарқ қиладиган одатдан ташқари ажойиб фикрлардир. Бундан фикрлар табиатда ҳали тўлалигича аниқланмаган бўлади.

Логикада парадокс соф логик воситалар билан ҳал қилиб бўлмайдиган қарама-қаршиликдир.

Масалан: бир киши сиз билан гаплашиб бўлгандан кейин «Сизга гапирганларимнинг ҳаммаси ёлғон» деса, бу киши тўғри гапиргани ёки йўқми, деган савол албатта туғилади. Агар ёлғон гапирган бўлса, демак «сизга гапирганларимнинг ҳаммаси ёлғон» деган сўзининг ўзи ёлғон. Агар «Сизга гапирганларимнинг ҳаммаси ёлғон» деган сўзи ёлғон десак, демак, сиз билан гаплашган гаплари ёлғон эмас. Агар сиз билан гаплашган гаплари ёлғон бўлмаса, демак, «Сизга гапирганларимнинг ҳаммаси ёлғон» деган гапи ёлғон.

Кўраямизки, бу ердаги гапни, яъни фикрларни формал логика йўли билан аниқлаб бўлмайди. Бунда «сиз билан гаплашган кишининг баъзи гаплари тўғри эди». Чунки бундай пайтда: «сизга гапирганларимнинг ҳаммаси ёлғон» деган сўзи тўғри деб қаралади.

Қадимги давр мутафаккирлари қатор парадоксларга дуч келганлар. Мана шундан «Ёлғончи», «Ахиллес ва тошбақа» каби парадокслар ҳал қилинмай келинган эди.

«Ахиллес ва тошбақа» парадоксининг муаллифи қадимги грек мутафаккири Зенондир (эрамиздан аввалги 490—430 йиллар чамасида яшаган) парадоксининг ифодаси қуйидагича:

Тез югурадиган Ахиллес секин юрадиган тошбақага ҳеч қачон ета олмайди. Чунки, агар уларнинг ҳар иккаласи бирдан ҳаракат қилса ва тошбақа йўлнинг ўндан бирини босиб ўтган бўлса, Ахиллес бу йўлни босиб ўтувчи тошбақа йўлнинг юздан бирини босади. Ахиллес йўлнинг юздан бирини босгунча, тошбақа яна йўлнинг

¹ Ленин В. И. ТАТ, 13-том, 16-бет.

мингдан бирини босади ва шу усулда чексиз давом этиб бораверади. Шундай қилиб, Ахиллес тошқабага ҳеч қачон ета олмайди, деган парадокс вужудга келади. Ҳаётда эса Ахиллес албатта тошбақага етиб олади.

Бунга ўхшаш фикрлар узоқ вақтгача қизиқ бир бемаънилик деб қараб келинди.

Бироқ, XIX аср охирларига келиб тўпلام назарияси каби аниқ математик назариянинг топилиши билан парадокс илмий текшириш предметига айланди. Парадоксни текшириш инсон тафаккуридаги қарама-қарши фикрларни ҳал қилишга ундайди. Бу эса логика ва математикада ажойиб кашфиётларни вужудга келтиришга олиб келди.

Ҳозирги кунда парадоксларни ҳал қилишнинг бир қанча усуллари топилган.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

Қуйидаги исботларнинг тузилишини аниқланг (тезис, асослар, демонстрацияларни кўрсатинг):

1. Электр энергия ҳозирги вақтда техникада ишлатиладиган энергиянинг асосий формаси бўлиб қолди.

Мамлакатни электрлаштириш социалистик халқ хўжалигининг янада ўсишида ва социализмдан коммунизмга ўтишда асосий шартлардан бири бўлиб қолди.

Электр ҳақидаги таълимотнинг ривожланиб бориши материянинг тузилиши ҳақидаги илмий тасаввурни таг-тубидан ўзгартириб юборди ва ҳоказо.

2. Қосмонавтлар парвозга тайёрланиш жараёнида тақомиллашиб боришмоқда. Тайёрланиш жараёнида баъзи вақтларда қирққа яқин турли фан соҳаларини ўрганадилар. Буларнинг ҳар бири учун энг камида ўртача ҳисобда юз соат вақт ажратилади. Бунинг учун улар ўзларини фақат жисмоний жиҳатдан баркамол қилиши, парвозга фақат ўз организмларини тайёрлаш билан машғул бўлишлари керак деган қосмонавтлар тўғрисидаги тасаввур мутлақо нотўғр тасаввурдир. Ҳозирги космик парвозларга тайёрланишнинг асосий йўналишлари тинимсиз ўқиш, қўшимча касб-ҳунарларни мукамал эгаллаш учун кунт билан иш олиб бориш, илмий тадқиқотлар ўтказиш, шунингдек, гоёт жиддий имтиҳонлардан ўтишдан иборатдир. (В. Жонибеков билан суҳбат. «Тошкент оқшоми», 1 декабрь, 1984 йил).

3. Н. исмли киши он милтиғи билан отилган ўқдан жароҳатланган деган маълумот терговчига келиб тушди. Терговчи Н. нинг жароҳатини текшириб кўриб, ўқ яқин масофада отилган, деган хулосага келади. У қуйидаги асослар натижасида шундай фикрга келади:

а) жароҳатнинг атрофига порох қолдиги ёпишиб қолганлигини аниқлайди;

б) жароҳат атрофида порохнинг бўлиши ўқнинг яқин масофадан отилишидан дарак беради.

2-м а ш қ

Қуйидаги исбот усулини аниқланг (бевосита ёки бавосита исбот эканлигини кўрсатинг):

1. Суд томонидан гр. Б. нинг уй-жой сотиб олиш шартномаси ҳақиқий эмас деб топилди. Биринчидан, Ўзбекистон ССР ГҚнинг 257-моддаси талабига мувофиқ эмас деб ҳисобланади, ундан ташқари шартнома ЎзССР ГҚнинг 52-моддасида кўрсатилган қоидаларга амал қилинмаган, яъни граждани Б. бир уй-жойга эга бўла туриб, бошқа уй-жой сотиб олган.

2. Суд бир неча босқинчи, бандитларни сўроқ қилмоқда. Прокурор «ҳамма бандитлар босқинчиликка иштирок этган» деб айтса, адвокат унга қарши «ҳамма бандитлар ҳам босқинчиликка қатнашган эмас, балки баъзилари қатнашган» деган тезисни майдонга ташлади. Уларнинг қайсилари мантиқий хатога йўл қўйган.

3. Агар Ер яссиликдан иборат бўлганда эди, у ҳолда Қутб юлдузи ҳамма вақт ҳамма жойдан бир хил баландликда кўриниши керак эди, бироқ бундай ҳолни кўрмаймиз. Демак, Ер яссиликдан иборат эмас экан.

3-м а ш қ

Қуйидаги тезисларни қўлланма ва луғатлардан фойдаланиб мантиқий йўл билан исботланг:

1. Диалектик ва тарихий материализмнинг пайдо бўлиши философияда туб революцион ўзгаришдир.

2. Ҳаракатсиз материя ва материясиз ҳаракат йўқдир.

3. Ҳар қандай устқурма базис асосида вужудга келади.

4. Макон ва замон объектив, абадий, чегарасиздир. Макон уч ўлчовли, замон эса бир ўлчовлидир.

5. Формал логика фикрлаш тузилиши (формалари) ҳақидаги фандир.

6. Тафаккур тил билан узвий боғлиқдир.

7. СССР Конституцияси — дунёда энг демократик конституциядир.

8. Кўчирма гални ўзлаштира гапга айлантириш мумкин.

9. Санъат тарбия воситасидир.

10. Халқ оммаси тарихнинг асосий яратувчиси, реал субъектдир.

4-м а ш қ

Қуйидаги раддияларни таҳлил қилинг. Исботлашнинг қайси бўлаги рад этилганлигини кўрсатинг:

1. Тезис — «Юпитер ўзининг йўлдошига эга, чунки ҳамма планеталар ўзининг йўлдошига эга». Бу фикр хатодир. Чунки ҳамма планеталар ҳам ўз йўлдошига эга эмасдир. Маълумки, Венера Қуёш системасига кирувчи планета бўлса-да, у ўз йўлдошига эга эмас. Демак, «Ҳамма планеталар ўз йўлдошига эга» деган фикр хато бўлиб, «Баъзи планеталар ўз йўлдошига эга» деган фикр тўғридир.

2. 1984 йил ноябрь ойида АҚШ да бўлиб ўтган президент сайловлар натижасини Француз буржуа матбуоти кўкларга кўтариб мақтади. Улар «Рейган модели» деб аталган Америка сиёсатини

пропаганда қилиб, жон-жаҳди билан ҳимоя қилмоқдалар. «Рейган модели»нинг ҳақиқий башараси нималардан иборат,— деб ёзади «Юманитэ» газетасида француз компартиясининг Бош секретари Ж. Марше. Бу ўн миллионлаб ишсизлардан иборатдир. (касаба союзларнинг маълумотларига кўра 20 миллион ишсиз мавжуд). Бу 1981 йилга қараганда ўн миллион кўп бўлган 35 миллион ёвгон ош садақасига зор бўлган қашшоқликдир.

Бу икки миллион бошпана, уй-жойсиз кўчаларда кун кечираётганлардир. Бу 23 миллион саводсиз халқдир. Бу 4,5 миллион болалар, 9 миллион садақа билан кун кечираётган камбағаллардир. Бу ишлашга мажбур бўлаётган (буларнинг баъзилари 7 ёшга етдигина тўлган) миллионлаб болалардир. «Рейган модели»— бу «солиқларни қисқартиш»ни кўкларга кўтариб, оқибат натижада кам ҳақ олувчиларнинг иш ҳақини тўрт процент камайтиришга ва уларнинг сонини 10 процент кўпайтиришга олиб келишдан иборатдир,— деб давом этади автор. Жексон айтганидек, «Рейган бу Робин Гуднинг аксидир. У бойларга ўлжа улашиш учун камбағалларни талайдир».

«Рейган модели»— бу социал таъминот системасининг йўқлиги, пулли касалхоналарнинг кўпайиши, «Олтин тожнинг» ҳукмронлигидир. Бу 172 миллиард доллардан иборат бюджет дефицитидир».

«Рейган модели ашаддий рассизм бўлиб, бу сиёсат қора танли, айниқса Латин америкаликларга нисбатан яққол кўринади, бу аллақачон қолиб кетган ирқий сегрегацияга қайтишдан иборат. «Рейган модели»— бу охириги сиёсий спектакль даражасида олиб бориш, бу сайлов компаниясига 300 миллион доллар сарф қилиш, сайлов натижаси эса кўпчилик эксплуатация қилинувчиларнинг бастараф қолиши, миллиардерларнинг актив таъсири билан белгиланишидан иборатдир.

«Рейган модели»— бу тотелитар ва ўта реакцион ахлоқий тартибдир. Бу совуқ уруш давридаги энг қабиҳ амалиётга қайтиш, зўр бериб қуролланишни кучайтириш, тинмай ҳарбий харажатларни кўпайтириб бойишдан иборатдир. Бу инсон ҳуқуқи ҳар соатда оёқ ости қилинадиган энг йиртқич диктатурани ҳимоя қилишдан иборатдир.

«Рейган модели» бу учипчи дунё мамлакатларини талашга интилиш, иқтисодий уруш, доллар ёрдамида ғарб мамлакатларига ўз таъсирини ўтказишдан иборатдир.

«Рейган модели»нинг ҳақиқий башарасини буржуа пропагандалари француз халқидан яширадилар»,— деб ёзади Ж. Марше¹.

5-м а ш қ

Қуймдаги исботлаш ва раддияларнинг тўғри ёки хато эканлигини кўрсатинг. Агар хато бўлса, қандай қоида бузилган ва қандай хато қилинган:

1. Гр. Т., эгоист, у ўз манфаатини ҳаммадан юқори қўяди,— деди прокурор. Йўқ.— деди адвокат,— гр. Т. эгоист эмас, балки у ўзини ўта севади. Шунинг учун ҳамма вақт ўз манфаатини эсдан чиқармайди. Уларнинг қайси бири ҳақ.

2. Адвокат судланувчида ҳеч қандай айб йўқ деган фикрini айтди. Суд жараёнида далиллар келтирилгандан сўнг эса қисман айбдор деди. Адвокат қандай хатога йўл қўйди.

3. «Ҳамма вояга етмаганлар овоз бериш ҳуқуқига эга эмаслар. Мажлисда ўтирганларнинг айримларининг вояга етмагандир.

¹ «Правда» газетаси, 12 ноябрь 1984 йил.

демак мажлисла ўтирганларнинг айримларигина овоз бериш ҳуқуқига эга эмас» деган тезисни рад этиб бўладими?

4. «Бу роман жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга, шунинг учун уни матбуотда эълон қилиш мумкин»,— деди тақризчилардан бири.

«Бу ерда асосий масала романинг бадний қиммати устида бормоқда»,— деди иккинчи бир таъқидчи. Буларнинг фикрида қандай исботлашдаги хатога йўл қўйилган.

5. «Практика билмларимиз ҳақиқатлигининг критериясидир. Шунинг учун ҳар бир илмий назария бевосита ҳаётда тасдиқланган бўлиши керак» деган исботлашда қандай хатога йўл қўйилган.

6. Тошкент шаҳар Нозимахоним кўчасидати уйлардан бирига номаълум кишилар ўғирликка тушган. Уларни уй эгасининг боласи кўриб қолган. Бироқ ўғирлар қочиб улгурганлар. Милиция ходимлари келиб текшириш ўтказди. Ўғирликка кирганларнинг афт-башараси, кўриниши, ҳолати аниқланди. Қўшни уйни текшириб қаралганда, квартирада турувчи бир неча студентлар орасида бир боланинг афт-башараси ва кўриниши худди ўша ўғирликка кирган боланикига ўхшаш эди. Бунинг устига афт-башараси ўғирликка кирганикига ўхшаган боладап спиртли ичимликнинг ҳиди келиб турарди. Қўшни бола ҳам шира кайф эди. Сўраб суриштириш шунини кўрсатадики, ушбу бола қўшниникига киргани тўғри бўлиб чиқди. Бироқ, у ўғирликка кирмаганини айтди. Унинг гапига ҳеч ким ишонмади. Кечаси соат 12 ларда ўғирликка кирган болалар яна қайтиб келдилар. Уй эгасининг боласи ҳақиқий ўғирликка кирган болаларни таниди. Шундай қилиб қўшнининг уйидаги бола гуноҳсиз эканлиги аниқ бўлиб қолди. Юқоридаги текширишда қандай хатога йўл қўйилган.

6-м а ш қ

В. И. Ленин томонидан материализм ва социализм душманларининг софистик мулоҳазасини танқид қилганлигини кўрсатиб изоҳлаб беринг («Материализм ва эмпириокритицизм» асари, РСДРП бирлаштирувчи съезди тўғрисида доклад» бўйича).

7-м а ш қ

Қуйидаги масалалардан хулоса чиқаринг. Парадокс нимада эканлигини кўрсатинг:

1. Бир кичкина шаҳарда саргарош бўлиб, ўз соч-соқолини олмаган ҳамма кишиларнинг соч-соқолларини олар эди. Саргарош ўз соч-соқолини оладими?

2. Маълумки, телеграф, телефон, поезд, автомобиль ва самолётлар инсон вақтини тежаш, кам меҳнат сарф қилишга қаратилган. Бу бўш вақт эса инсон дам олиши, унинг маънавий ривожланиши учун хизмат қилади. Бироқ, ажойиб парадокс вужудга келди. Телеграф, телефон, поезд, автомобиль ва самолётларга улар пайдо бўлмасдан олдингига нисбатан кам вақт сарф қилмоқдамиз деб айта олмаймиз-ку?

3. «Одам 2000 йилдан кам умр кўради. «Одам зоти 2000 йилдан кам умр кўради. Бу фикрларнинг қайси бири тўғри.

Қуйидаги парадоксларни таҳлил қилинг:

1. Битта бугдой уюм (ғарам)ни ташкил этмайди. Яна битта бугдой қўшсанг ҳам уюм бўлмайди. Уюм ташкил этмайдиган битта бугдойни ҳар сафар кўпайтириб уюмни қандай ҳосил қилиш мумкин?

2. Қадимги Грецияда Крит оролидан келган Эпименид деган деҳқон шундай дейди: «Ҳамма критликлар ёлгон гапирлади». Айтинг-чи, Эпименид рост ёки ёлгон гапирганининг формал логика йўли билан исботлаш мумкинми?

3. А. Эйнштейн қуйидаги парадоксларни майдонга ташлайди: агар эгизак туғилган боланинг бирини ёруғлик тезлигидаги кемада космосга учариб, ўн йилдан сўнг қайтариб келтирсак, эгизак болалар учнидан олдн 1 ёшда бўлса, космосга учган бола 11 ёшга киради. Аммо Ер юзиде қолган эгизакнинг иккинчиси аллақачон қариб кетган бўлади. Чунки жисм тезлиги ўта юқори бўлса, вақт секин ўтади.

10-м а ш қ

Қуйидаги мулоҳазаларни маантиқий исботланг:

1. Оператив группа жиноятчини таъқиб қилиб борар эди. Бирдан йўл иккига бўлинди. Жиноятчининг қайси йўлдан кетганини пайқашмай қолишди. Тасодифан икки кишига кўзлари тушди. Уларнинг бири ёлгон гапирадиган, иккинчиси эса доим рост гапирадиган одамлар эди. Лекин қайси бири ёлгончи ва қайси бири рост гапирувчи эканлиги аниқ эмас эди. Бунинг устига уларнинг ҳар иккаласи ҳам берилган саволларнинг ҳаммасига ё «ҳа», ёки «йўқ» деб жавоб берар эди. Уларнинг иккаласига фақат биттагина савол берилди ва уларнинг берган жавобларига қараб қайси йўлдан борилса, жиноятчини топиш мумкинлиги тўғри аниқлаб олинди. Оператив группа уларга қандай савол бериши мумкин?

2. Жиноят қидирув органи ходими А., Б., В., М. исми кишилардан шубҳаланиб сўроқ қилди. Улардан бири жиноятга қўл урган эди. Бирлақ қажж бири айбдор эканлиги эсимезлуж эди. Сўроқ натижасида қуйидаги жавоб олинди:

А: 1) Мен жиноятга қўл урганам йўқ. 2) Мен уйда эмас эдим.

3) Ким жиноятга қўл урганини М. биллади.

Б: 1) Мен буни қилганим йўқ. 2) Мен кўпдан бери М. билан гаплашмайман. 3) Бу ишда В. айбдор.

В: 1) Мен айбдор эмасман. 2) М. жиноятга қўл урган. 3) М. мени айбдор деб ёлгон гапирди.

М: 1) Мен жиноятчи эмасман. 2) Бунга А. айбдор. 3) Менинг айбдор эмаслигимни Б. биллади. Чунки ўша вақтда у билан бирга эдик.

Ниҳоят, уларнинг тан олишларича, ҳар бирининг берган уч жавобидан биттаси хато эди. Жиноятга ким қўл урган?

АДАБИЕТЛАР

Маркс К. Л. Кугельманга (11 июль 1868 й.) хат — Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, II том, Тошкент, «Ўзбекистон нашриёти, 1981 й., 472—474-бетлар.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. «Ўзбекистон» нашриёти. Тошкент, 1979, 336—338-, 332—334-, 343—344-, 381—386-бетлар.

Энгельс Ф. Табиат диалектикаси. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1983, 27, 173—175, 191—192, 174—175-бетлар.

Ленин В. И., Имперализм капитализмнинг юқори босқичи. ТАТ, 27-том, 442—444-бетлар.

Ленин В. И. «Материализм ва эмпириокритицизм». ТАТ, 18-том, 18—90, 100—102, 166—168, 428—431-бетлар.

КПСС XXVI съезди материаллари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти 1986 йил.

Горбачев М. С. Матбуот конференцияси «Совет Ўзбекистони» газ. 14/X 1986 й.

Горбачев М. С. Совет телевидениеси орқали сўзлаган нутқи. «Совет Ўзбекистони» газ. 16/XI 1986 й.

VII боб

ГИПОТЕЗА

Гипотеза темаси юзасидан программа бўйича амалий машғулот учун 4 соат вақт ажратилган. Шунга кўра қуйидаги амалий машғулот планини тузиш мумкин.

1-машғулот (2 соат)

1. Гипотеза тўғрисида умумий характеристика.
2. Гипотезанинг турлари.
3. Гипотезанинг тузилиши.

2-машғулот (2 соат)

1. Гипотезани текшириш усуллари.
2. Гипотеза ва ишонarli билим.
3. Билимларни ривожлантиришда гипотезанинг роли.

Инсон дунёни билиш жараёнида бирданига ҳақиқатга эриша олмайди, балки дастлаб унга тегишли фактларга эга бўлади ва ўша фактларни изоҳлайди. Фактларни изоҳлаш орқали эса объектив борлиқтаги нарса ва ҳодисаларнинг қонуниятларини очиб ташлайди. Нарсаларнинг моҳиятини очиб бўлса, анча-мунча мураккабдир. Шунинг учун ҳам инсон ҳодисаларнинг сабабини билишда гипотезалар қилади, яъни ҳар хил тахминларни ишлатади.

Турли гипотезалар қилиш илмий текшириш ишларидагина эмас, балки кундалик амалий ҳаётда ҳам учраб туради. Гипотеза билиш жараёнининг муҳим бир қисмидир. У систематик билим олишнинг таркибий қисмидир.

Бизнинг билимларимиз турли даражада бўлиши мумкин: фараз, гипотеза, ишончли, тўғри илмий назариялар. Бироқ ҳар қандай фараз гипотеза бўлавермайди.

Фараз бу дастлабки тахмин бўлиб, чунки у ҳали етарли даражада текширилмаган, эмперик ва логик аниқланмаган фикрдир. Фаразнинг гипотезага айланиши учун яна текширишлар ўтказишга тўғри келади.

Масалан, Резерфорд ва Соддининг радиоактив парчаланиш тўғрисидаги дастлабки тахмини фараз эди. Аммо кейинги текширишлар натижасида энди у илмий гипотеза даражасига кўтарилди.

Фараз логик маънодаги гипотеза даражасига кўтарилиши учун қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1) гипотезанинг мазмунини ташкил этувчи фараз фан маълумотларига, илмий дунёқарашга, илмий билимларга қарама-қарши бўлмаслиги;

2) гипотезанинг мазмунини ташкил этувчи фараз ҳал қилишга ташланган фактлар учун умумий бўлиши ва уларнинг ҳал қилинишига иштирок этиши;

3) гипотезанинг мазмунини ташкил этувчи фараз бошқа ҳар қандай тахминларга қараганда тўла ва яхшироқ ҳал қилиш имкониятини бериши керак.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, ҳар қандай мавжуд фараз ўйлаб чиқарилган тахмин гипотеза бўлавермас экан. Шунинг учун фанда бир неча фаразлардан асосли, тўғри, ҳақиқатга яқинлари танлаб олинади. Гипотеза номаълумдан маълумга борадиган илмий билиш формаси ҳисобланади, шу боисдан ҳам у назарий билимнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Чунки билиш жараёни чексиз бўлиб, бунда билмасликдан билишга, кам билишдан кўп билишга қараб борилар экан, бу ерда гипотеза зарурий элемент сифатида билишнинг ҳар бир босқичида иштирок этади.

Фандаги гипотеза деганимизда фактларни, ҳодисаларнинг қонуниятларини бевосита кузатиш мумкин бўлмаган вақтда ишлатиладиган тахминий билимни тушунамиз. Гипотезада у ёки бу даражадаги фактлардан эҳтимолий хулоса чиқарилади, аммо у хулосанинг ҳақиқатлиги, тўғрилиги учун ҳали етарли асос бўлмайди.

Гипотеза шаклланишининг бошланиш даврида баъзан аналогияга ўхшаб кетади. Маълумки, аналогияда икки ёки undan ортиқ группа ҳодисанинг бир неча томонлари ўхшашлигидан бошқа томонларининг ҳам ўхшашлиги тўғрисида тахмин қилинади.

Масалан, қадимда кўзга кўринмас, кўринадиган ва ҳидлаб бўладиган жисмларнинг ҳавода учишидан «Ҳам-

ма нарса атомлардан иборат»,— деган гипотезани майдонга ташлаганлар. Янги даврда эса, осмоний жисмларга аналогия қилиб, атом тузилишининг гипотезасини майдонга ташладилар. Буларнинг ҳаммаси аналогияга ўхшаш гипотезаларга мисол бўла олади.

Ф. Энгельс ўзининг «Табиат диалектикаси» деган асаридида гипотезанинг фан равнақи учун жуда катта аҳамиятга эга эканини кўрсатиб беради:

«Модомики табиатшунослик фикр юритар экан, унинг ривожланиш формаси *гипотезадир*. Кузатиш бирон-бир янги фактни очадик, бу факт айна шу гурппага мансуб бўлган фактларни изоҳлашнинг илгариги усулни мумкин эмас қилиб қўяди. Шу пайтдан бошлаб дастлаб фақат чекланган миқдордаги фактлар ва кузатишларга асосланувчи янги изоҳлаш усулларига эҳтиёж пайдо бўлади. Кейинги тажриба материали бу гипотезаларни тозалайди, булардан баъзиларини бартараф қилади, бошқаларини тузатади ва ниҳоят, соф ҳолдаги қонун қарор топади. Агар биз материал қонун учун *соф ҳолда* тайёр бўлгунча кутиб турмоқчи бўлганимизда эди, бу — фикрий тадқиқотни ўша пайтдагига қадар тўхтатиб туришни билдирар эди ва биз фақат биргина шунинг ўзи сабабли ҳеч қачон қонунга эга бўлмаган бўлар эдик»¹.

Гипотеза табиатшуносликдагина эмас, ижтимоий фанларда ҳам қўлланади. Жамият ҳақидаги илмий назариялар, даставвал, гипотеза шаклида вужудга келади. Маркс томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий жараёнларнинг назарияси ҳам дастлаб гипотеза шаклида майдонга ташланган эди.

В. И. Ленин тарихий материализм амалий назария сифатида бирданига майдонга келмаганлигини, у дастлаб гипотеза шаклида пайдо бўлганлигини, кейинчалик эса илмий назарияга айланганлигини айтган эди.

В. И. Ленин К. Маркснинг «Сиёсий иқтисод танқидига доир» китобига ёзилган сўз бошидаги фикрларни изоҳлаб: «Социологиядаги бу материализм идеясининг ўзгекъ геннал идея эди. Маълумки, ҳали ҳозирча бу фақат гипотеза эди, лекин у — тарихий ва ижтимоий масалаларга биринчи марта жиддий илмий нуқтаи назардан қараш имкониятини берган гипотеза эди»²— деган

¹ Энгельс Ф. Табиат диалектикаси, Т., 1983, «Ўзбекистон» нашриёти, 208—209-бетлар.

² Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 1-том, 145-бет.

эди ўзининг «Халқ дўстлари» нима ва улар социал-демократларга қарши қандай курашадилар?»— деган мақоласида.

В. И. Ленин ўша мақоласида гипотеза ҳақидаги ўз фикрини давом эттириб: «Ҳозир — «Капитал» дунёга келган вақтдан бошлаб — тарихни материалистик асосда тушуниш энди гипотеза эмас, балки илмий равишда исбот қилинган қондалар»¹ деган эди.

«Гипотеза» сўзи қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1) ҳозирги даврда фактларнинг айрим сабаби аниқланмаган, унинг сабабини билиш учун қўшимча текшириш ўтказишни талаб қиладиган тахмин маъносига;

2) фанда ишлатиладиган тахминнинг алоҳида тури маъносига.

Логикада кузатилаётган фактни ўрганишда тахмин фикрлаш жараёни учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки логика гипотезага фикрлаш жараёни сифатида қарайди.

Гипотеза билан формал логика ҳам, диалектик логика ҳам шуғулланади. Диалектик логика гипотезанинг ривожланиши, практикада текширилиши, практиканинг ижтимоий-тарихий жиҳатдан шароитлаштирилиши каби масалалар билан шуғулланса, формал логика унинг мантиқий жиҳатдан тузилиши, гипотезанинг конкрет фикрий кўриниши билан шуғулланади.

Юқоридагилардан гипотезани қуйидагича таърифлаш мумкин:

гипотеза фикрлаш жараёни бўлиб, ҳодисани текширишда, уларнинг сабабини аниқлашда ишлатиладиган тахминлардир.

Гипотеза мураккаб фикрлаш жараёнидир. Шунинг учун гипотезани тузишда ва уни исботлаш вақтида аналогиядан, индукция ва дедукциядан, анализ ва синтездан ҳамда билишнинг бошқа форма ва усулларидан фойдаланамиз.

ГИПОТЕЗАНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА РИВОЖИ

Гипотезани баён этиш унинг тузилиши тўғрисида маълумот беришни талаб қилади. Гипотеза турли элементлардан ташкил топади:

1) гипотезага асос бўлган бошланғич эмпирик материаллар;

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 1- том, 149- бет.

2) бошланғич материалларни логик жиҳатдан ишлаб чиқиш (таққослаш, анализ ва синтез, абстрактлаш ва умумийлаш каби логик усуллар ёрдамида тушунча, хулоса чиқаришга ўтиш) ва бевосита билишга ўтиш;

3) нарсаларнинг сабабий боғланиши ва қонуниятини очиб берувчи тахминга ўтиш. Бунда тахмин илгариги билимлар хулосаси сифатида майдонга келади. Янги фактлардан илгариги билимлар асосида янги илмий тахмин пайдо бўлади;

4) тахминларни текшириш. Бунда тахмин ишотланади ёки рад этилади. Шу элементлар ва улар ўртасидаги алоқа гипотезанинг тузилишини ташкил этади. Гипотеза ўзининг ҳажмига кўра: умумий ва хусусий; воқеликни ахс эттириш даражасига кўра: ишчи ва версия ҳамда илмий гипотезаларга бўлинади.

Умумий гипотеза. Бу бир группа предмет ва ҳодисаларнинг хусусияти ҳамда сабаби тўғрисидаги тахминдир. Масалан, қадимги Грецияда атом тўғрисидаги гипотеза, академик О. Ю. Шмидтнинг Қуёш системасининг пайдо бўлиши ҳақидаги гипотезаси, академик Опариннинг Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги фикрлари умумий гипотезага мисол бўла олади.

Хусусий ёки айрим гипотезалар алоҳида предмет ва ҳодисаларнинг хусусияти ҳамда сабаби тўғрисидаги тахминдир. Химия, физика, биология, тарих ва бошқа фанлардаги конкрет ҳодисалар тўғрисидаги тахминлар хусусий гипотезага мисол бўла олади.

Ишчи гипотеза — бу биринчи фактлар асосида қилинган тахминдир. Бу гипотеза нарсаларнинг сабабий боғланишини бевосита ҳал қилмайди. Кузатилган ҳодисаларни группаларга бўлишга хизмат қилади, қайтадан текшириш ўтказишга ундайди. Ишчи гипотеза фаразга яқин туради. Бироқ у фараздан ўзининг конкретлиги билан фарқ қилади. Бироқ ҳар қандай ишчи гипотеза — гипотезанинг бошланғич давридир. Ишчи гипотеза кузатиш йўли билан қилинган хулосада, кундалик ҳаётда, суд-тергов ишларида жуда кўп учрайди.

Суд-тергов ишларида у ёки бу ҳодисанинг сабабини аниқлаш учун бир неча тахминлар қилинади. У ёки бу фактлар турлича изоҳланиши мумкин. Бундай гипотеза **версия** деб аталади (латинча — *versio*, *versare* — айланма ёки кўринишини ўзгартирмақ демакдир).

Версия суд-тергов ишларида у ёки бу ҳодиса ёки жиноятнинг содир бўлишини изоҳловчи тахминдир. Суд-тергов органлари у ёки бу ҳодисанинг сабабини

аниқлашда, агар у жиний иш бўлса, айбдорни топиш учун турли версияларни майдонга ташлайди. Бундай версиялар жинийнинг муҳим хусусиятларини ҳал қилишда катта аҳамиятга эга. Чунинчи, жинийни тўла исботлаш учун ушбу саволларга жавоб топиш керак:

- а) Содир бўлган жинийнинг тури қандай?
- б) Мазкур жиний қанақа шахс томонидан қилинган?
- в) Жинийнинг содир бўлган жойи, вақти, шароитлари қанақа?
- г) Жиний қай усулда содир бўлган?
- д) Жиний қилишнинг сабаби нимада?
- е) Қилинган жинийнинг даражаси нечук? ва ҳоказо.

Бу саволларнинг ҳаммаси тегишли, етарли бўлмаган асослар замирида қилинган гипотезалардир. Бу саволларга жавоб топиш учун тегишли асослар керак ва шу асослардан мантиқий хулосалар чиқариш зарур.

Илмий гипотеза табиат, жамият ва тафаккур қонуनларини очишда ишлатиладиган тахминлардир. Илмий гипотеза барча фанда ишлатилади. Дарвиннинг ўсимликлар ва ҳайвонлар оламининг келиб чиқиши тўғрисидаги таълимоти даставвал гипотеза эди. Ёки, шахта 30—33 метр кавланганда иссиқлик ҳарорати бир градус ортиб боради. Бу факт (вулкан натижасида пайдо бўлган лаваларнинг юқори даражадаги ҳарорати ҳам) Ер шарининг ички қатлами бир неча минг градуслик иссиқликка етади, деган фикрни келтириб чиқарган.

Гипотеза фикрлашнинг маълум ривожланиши жараёнида юз беради. Бу гипотезанинг пайдо бўлишидан тўғри, то унинг илмий назария даражасигача кўтарилиши даврини ўз ичига олади.

Ҳар қандай гипотезада ривожланишнинг уч босқичи содир бўлади:

а) фанда маълум фактлар асосида гипотезанинг пайдо бўлиш босқичи;

б) фактларни анализ қилиш ва шу асос юзасидан тегишли хулосага келиш;

в) гипотезанинг тўғрилигини аниқлаш, нотўғри фарзларни рад қилиш, тахминлардан эҳтимоллик хулосаларига келиш, гипотезанинг асослилигини қўшимча фактлар билан аниқлаш, назариялар, қонуनларнинг очилишига олиб келиш босқичлари.

ГИПОТЕЗАНИ ТЕКШИРИШ

Ҳар қандай гипотеза текширишни талаб қилади. Гипотезани текшириш натижасида: а) унинг ҳақиқатлик

эҳтимоллиги ё ортади, ёки камаяди; б) унинг ҳақиқатлиги исботланади; в) гипотеза рад этилади.

Гипотеза турли усуллар билан текширилади. Улардан бири бевосита фактлар орқали тасдиқланиб боради. Агар келтирилган тахминлар фактларга, тажрибаларга мос келса, гипотезанинг ҳақиқатлиги тасдиқланади. Гипотезани исботлашда унинг тўғрилиги воқелик билан солиштирилади ва у воқеликка мос келгандагина илмий назарияларга асос бўла олади. Бироқ гипотезада илгари йўл қўйилган хатолар ҳам ҳисобга олинади, яъни қаерда ва қандай хатоларга йўл қўйилган бўлса, шу хатолар ҳисобга олиниб, хулосалар чиқарилади.

Демак, гипотезанинг эҳтимоллик даражаси гипотезадан келиб чиқадиган турли хулосаларга ҳамда ушбу хулосаларнинг тажрибага асосланишига боғлиқ бўлади. Аммо гипотезада баъзан шундай махсус тажрибалар ҳам бўладики, булар ҳодисаларда илгари кўринмаган, учрамаган бўлиши ҳам мумкин.

Масалан, 1896 йилда Беккерель илгари ҳеч қачон учрамаган нурланишни кузатди ва унинг сабабини қидира бошлади: Кейинчалик бу ҳол радиоактив парчланиш тўғрисидаги гипотезага асос бўлди.

Агар гипотеза ҳақиқий бўлса, кейинги фактлар, тажрибалар орқали исботланиб бораверади, агар гипотеза хато бўлса, у ҳолда янги фактлар, тажрибалар орқали рад қилинади. Бундай гипотезага мисол қилиб Ернинг қўзғалмаслиги, Ер атрофида осмоний jismlарнинг айланиши ҳақидаги Птолемей назариясини келтирса бўлади.

Кейинги пайтларда Коинот тўғрисидаги илмий фикрларнинг ривожланиши натижасида Птолемей гипотезаси тамомила хато эканлиги исботланди.

Маълумки, ўртага ташланган гипотеза айрим қўзга ташланиб турган далилларга кўра исботланса ҳам, уни ҳамма вақт тўғри деб қабул қилиш мумкин бўлавермайди. Гал шундаки, хулоса турли асослардан келиб чиқиши ёки ўша асосдан бошқа хулоса келиб чиқиши мумкин. Бу факт эса ўша гипотезани эмас, балки ҳали номаълум бўлган бошқа қонуниятни келтириб чиқариши ҳам мумкин. Шунинг учун гипотеза бир неча бор текширишни талаб қилади. Гипотеза бевосита фактлар билангина эмас, балки тўғрилиги исботланган фикрлар билан, бевосита фактлар билан ҳам текшириб борилади. Текшириш жараёнида баъзан бирданига бир

неча гипотеза майдонга ташланиши ҳам мумкин ҳамда улар ҳатто бир-бирларига қарама-қарши ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, XVII асрда ёруғликнинг табиати ҳақида икки хил гипотеза мавжуд эди. Бири ёруғлик тўлқин табиатга эга деса, иккинчиси ёруғлик корпускуляр хусусиятга эга деганди. Кейинчалик бу гипотезаларнинг ҳар иккаласида ҳам камчилик борлиги аниқланди ва сўнгги вақтларда уларнинг ҳар иккаласини ҳам синтезлайдиган гипотеза майдонга келди, яъни ҳозирги замон физикасидаги ёруғликнинг квант ва тўлқин хусусиятига эга эканлиги тўғрисидаги назария вужудга келди. Логика фанида икки бир-бирига қарама-қарши гипотезанинг бирининг хатолигини кўрсатадиган тажрибага ҳал қилувчи тажриба (Experimentum crucis) дейилади.

Ҳал қилувчи тажрибанинг моҳияти шундаки, бу тажриба маълум гипотезани рад этибгина қолмасдан, балки келгуси гипотеза учун ҳам асос яратади.

ГИПОТЕЗА ВА ТЎҒРИ БИЛИМЛАР

Гипотеза маълум шароитда текшириш натижасида тўғри, ишонарли билимларга айланиши мумкин. Бунда гипотеза эҳтимоллик фикридан қатъий ишонарли фикрга, назария ва қарашларга айланади. Гипотеза у ёки бу факт ёки қонуният тўғрисида бўлиши мумкин. Шунинг учун уларнинг ишонарли билимга айланишининг ҳам турли йўллари ва усуллари мавжуд.

Факт тўғрисидаги гипотезанинг ҳақиқий билимга айланиши учун ўша фикрни исботлайдиган янги далилларни топиш талаб қилинади.

Масалан, Эстония ССРнинг Саарема оролидаги кратер метеоритдан келиб чиққан деган фикр дастлаб гипотеза эди. Кейинчалик кратердан метеорит темир парчалари топилгандан сўнг бу гипотеза ишонарли, ҳақиқий билимга айланди.

Агар гипотеза ҳозирги мавжуд факт ҳақида борса, ўша фактни кузатиб, уни топиш билан исботлаш мумкин.

Масалан, Нептун планетасининг мавжуд эканлиги Леварье томонидан математик жиҳатдан ҳисоблаб берилганди. Бир қанча вақтдан кейин ўша планета кўрсатилган жойдан кузатилди ва тасдиқланди. Натижада бу гипотеза ишонарли билимга айланди.

Гап шундаки, бундай ҳодисаларни туғдирадиган бир неча сабаблар дастлаб тахмин қилинади ва одатда шу

тахминларнинг биттасидан бошқаси рад этилади. Натижада бу ҳодисани туғдираётган бирдан-бир сабаб аниқланади. Бу кундалик ҳаётдаги илмий текширишларда жуда кўп учрайди.

Масалан, бир уйдан ёнғин чиқди дейлик. Дастла ёнғиннинг чиқиш сабаби текширилади ва қуйидаги тахминлар қилинади: 1) биров ўт қўйиб юборган; 2) эгасининг эҳтиётсизлиги, ёнғинга қарши чоралар кўрилмаганлиги; 3) чақмоқ ёки бошқа табиий офат натижасида; 4) бошқа бировларнинг эҳтиётсизлиги натижасида.

Агар бу ўринда тахминларнинг иккинчисини қолдириб, қолганларини рад этадиган бўлсак, у ҳолда «уй эгасининг эҳтиётсизлиги натижасида» ёнғин чиққанлиги аниқ бўлади.

Жиноят ишларини аниқлашда ҳам бир неча тахминий фикрлар ўртага ташланади. Улардан биттасидан бошқаси рад этилади. Натижада, ўша нарса жиноятнинг сабабчиси бўлиб ҳисобланади.

Маълум қонуният тўғрисидаги гипотезанинг барча сабаби аниқланса, у исботланади, ҳақиқатга айланади. Агар предмет ва ҳодисаларнинг тасодифий томонларига асосланиб, сабаби эътибордан четда қолса, у ҳолда гипотеза исботланмайди, рад этилади.

Н. Коперник томонидан майдонга ташланган Қуёш системаси тўғрисидаги фикр узоқ вақтгача гипотеза бўлиб келди. Кейинчалик Қуёш системасини ўрганиш ва ундаги планеталарни аниқлаш билан бу гипотеза ишонарли назарияга айланди. Атом тўғрисидаги кишиларнинг қарашлари ҳам узоқ вақтгача гипотеза бўлиб келди. Утган асрнинг иккинчи ярмига келиб ўша сезувчан асбоблар ёрдамида атом оғирлиги аниқланди ва атомнинг ички тузилиши ўрганилди, ундаги элементар заррачалар кашф этилди. Натижада атом тўғрисидаги гипотеза ишонарли назарияга айланди.

Гипотезанинг ҳақиқий билимга айланишида практика асосий аҳамият касб этади. Гипотеза инсоннинг фақат амалий фаолияти, ишлаб чиқариш жараёнидаги унинг талаби ва эҳтиёжи билангина ишонарли билимга айланиб боради. Гипотеза инсон амалий фаолияти натижасида вужудга келади, такомиллашади ва тузатилади, рад этилади ва назарияга айланиб боради. Гипотезанинг ишонарли билимга айланишида индукция ва дедукция методларидан фойдаланилади. Агар индуктив метод орқали далилларнинг сабаби очиб ташланса, де-

дуктив метод ёрдамида тўғрилиги исботланган назариялар орқали тасдиқланади ёки рад этилади. Гипотезанинг назарияга айланишида бевосита ва билвосита исботлаш йўлларида ҳам фойдаланилади.

МАНТИҚИЙ МАШҚЛАР

1- машқ

1. Жисмларнинг атом тузилиши ҳақидаги Ломоносов томонидан XVIII асрда олға сурилган гипотеза, Осмон жисмларининг пайдо бўлиши ҳақидаги академик О. Ю. Шмидт ва академик В. Г. Фесенковларнинг гипотезаси. Нефть органик ва неорганик моддаларнинг бирикмаларидан вужудга келганлиги тўғрисидаги ҳозирги замон химикларининг гипотезаси. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги Опариннинг гипотезасини айтиб беринг ва уларни таҳлил қилинг.

2- машқ

Қуйидаги тахминлар гипотеза бўла оладими? Агар гипотеза ҳисобланса, унинг қайси турига киради?

1. Орбитал станцияда иш олиб бориш пайтида кеча ва кундузнинг алмашилиши шундай бўлади: станция тахминан бир ярим соат мобайнида ер атрофини айланиб чиқади. Демак, бир суткада космонавтлар космосда 16 марта кеча кундузга тўғри келади (Газ.)¹

2. Агар биз асримизни атом асри деб атаётган бўлсак, эҳтимол келгуси юз йиллик кристаллар асри деб аталиши мумкин (В. Жоинбеков).

3. Номаълум кишилар томонидан бир неча ўғрилиқ содир бўлган. Уларнинг ҳаммасида умумий битта томон бор. Ўғрилар уй эгаси кир ювиб, ювган нарсаларини ҳовлига ёйиб келгани чиқиб кетганда, уйда ҳеч кимса йўқлигидан фойдаланиб, уйдаги қиммат баҳо нарсаларни олиб чиқиб кетишга улгурган эдилар. Бундай ўғрилиқ шаҳардаги уч жойда содир бўлган эди. Бундан ҳар учала ўғрилиқни ҳам бир хил одамлар амалга оширган, деган тахмин қилинади.¹

3- машқ

Қуйидаги гипотезаларнинг тузилишини аниқланг:

1. Астрономлар Уран планетаси муайян бир жойда ўз ҳаракатини секинлаштиришини кузатган эдилар. Бу секинлашиш маълум бир планетанинг таъсирида пайдо бўлиши мумкин эди. Бироқ текширишлар бизга маълум бўлган планеталарнинг ҳеч қайсиниси унга таъсир этмаслигини кўрсатди. Чунки, Қуёш ҳам, бошқа юлдузлар ҳам Уран планетасининг секинлашишига сабаб бўлиши мумкин эмас эди. Шундан сўнг олимлар Қуёш системасида ўша вақтгача номаълум бўлган қандайдир яна бошқа планетанинг мавжудлиги ҳақида фараз қила боладилар. Кейинчалик бу фараз текширилиб, Нептун планетаси топилди.

¹ Старченко А. А. Логика в судебном исследовании. М., 1958, 42-бет.

2. Бир жиноят содир бўлган жойни текширишганда бир одамнинг икки оёқ изи икки хил ҳажмда эканлиги аниқланди. Жиноят содир бўлган жойдан анор доначаси топилади (Жиноят Астрахалда содир бўлган эди). Бундан жиноят содир қилган шахс яқинда Кавказдан келган бўлса керак, деб фараз қилинди. Кейинги текширувлар юқоридаги тахминларни тўла тасдиқлади.¹

3. Икки киши такен шоферига ҳужум қилган ва ундаги пулларни олиб қочишган. Жабрлаувчи шофернинг айтишича, улар машина овозидан, ундаги камчиликни (бузуқ жойини) айтиб берган. Жиноятчилар профессионал шоферлар экан, деб тахмин қилинган. Текшириш натижасида худди шундай бўлиб чиққан.

4. Машилкада ёзилган аноним хатнинг авторини топиш учун машина шрифти ва кимга тегишли эканлиги аниқлангандан сўнг машина эгасининг яқин кишиларидан тахмин қилишди ва шу асосда унинг тўғрилиги аниқланди.

4-м а ш қ

Қуйидаги биринчи маббаларни ўқиб чиқиб, гипотезанинг билим жараёнидаги ролини айтиб беринг:

Ф. Энгельснинг «Анти-Дюринг» (52, 53, 60, 84, 85, 329-бетлар) ва «Табиат диалектикази» (30, 200—201, 208—209, 223-бетлар) асарларида, В. И. Лениннинг «Материализм ва эмпириокритицизм» асари (Тўла асарлар тўплами, 18-том, 100—102-бетлар ва Тўла асарлар тўплами, 1-том, 145—149-бетлар).

5-м а ш қ

Гипотезанинг билиш жараёнидаги роли ва унинг табиат ва жамият фанлари учун бўлган аҳамияти ҳақидаги фикрларни сўзлаб беринг.

АДАБИЕТЛАР

Энгельс Ф. «Анти-Дюринг». «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1959, 84—86-бетлар.

Энгельс Ф. Табиат диалектикази, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1983, 30, 200—201, 208—209, 223-бетлар.

Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 1-том, 145—149-бетлар.

Ленин В. И. Материализм ва эмпириокритицизм, Тўла асарлар тўплами, 18-том, 100—102-бетлар.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXVII съезди материаллари, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1986 йил.

ДАРСЛИК ВА ҚУЛЛАНМАЛАР

Горский Д. П. Логика, М., 1958, X боб.

Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика, М., 1982, XIII боб.

Раҳимов И. Логика. II қисм, Тошкент, 1980, V боб.

Старченко А. А. Логика в судебном исследовании, М., 1958.

Формальная логика, Л., 1977, V боб. 186—192-бетлар.

¹ Қаралсин: Старченко А. А. Логика в судебном исследовании М., 1958, 85-бет.

ЛОГИКА ТЕРМИНЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ЛУҒАТИ

А

А — латинча affirmo — «тасдиқлайман» сўзининг биринчи унли ҳарфи бўлиб, формал логикада умумий тасдиқ ҳукми символик равишда ифодаланади.

А (инкор А) — Математик логикада мураккаб мулоҳаза бўлиб, бу мулоҳаза, «А хато бўлгандагина тўғри бўлади ва аксинча, А тўғри бўлганда хато бўлади» деган фикрнинг символик ифодасидир. Масалан, бу предметни оқлиги хато бўлса, уни оқ деган фикрнинг тўғрилиги хатодир, агар бу предметнинг оқлиги тўғри бўлса, уни оқ деган фикрнинг хатоллиги ҳақиқат эмас. Бу мулоҳаза «А эмас» ёки қаерда А хато бўлса, «А тўғри эмас» деб ўқилади.

А̇ (қўш инкор А) — математик логикада икки марта инкорни англатиб, инкорни инкор тасдиқни билдиради, $A \equiv \bar{\bar{A}}$ (икки марта инкор $A \equiv A$ га тенгдир деб ўқилади). Масалан, «Бу киши илғор эмас деган гап тўғри эмас», деган фикрдан «бу киши илғор» деган фикр келиб чиқади.

$A \equiv \bar{A} - A \equiv A$ га тенг деган маънони англатиб, айният қонунининг формуласини ифодалайди. Айният қонунидagi «мунозара жараёнида ҳар бир фикр айнан бир маънода ишлатилиши лозим» деган қонуннинг символик ифодаси. А логикий ўзгарувчани ифодалайди. А нинг ўрнига ҳар қандай фикрнинг қўйишимиз мумкин. А нинг ўрнига «Ўсимлик» тушунчасини қўйсак, «Ўсимлик ўсимликка тенг» деган фикр келиб чиқади.

$A \vee A$ — Математик логикада учинчиси мустасно қонунининг символик ифодасидир.

«А ёки А эмас» деб ўқилади.

Абсолют (лат. absolutus — мутлақ) — идеалистик философияда ишлатиладиган тушунча бўлиб, маъноси — ҳеч нима билан чекланмаган, белгиланмаган, мустақил ва ўз-ўзинча ҳаракат қилувчи «моҳият» демакдир. Марксистик философия бу тушунчани чинакам илмий нуқтаи назардан талқин қилади. Оддий тушунчада «абсолют», «шак-шубҳасиз», «сўзсиз» демакдир. (Ф. Л.)

Абсолют айнанлик — метафизик философияда ишлатиладиган термин бўлиб, бу таълимотта кўра предмет ҳамма вақт ўз-ўзига тенгдир. Бу принцип антологик нуқтаи назардан воқеликка зиддир. Чунки нарса ва ҳодисалар ҳар доим ривожланиб туради. Демак, нарсалар ўз-ўзига тенг бўлмай қолади.

Абстракциялаш ва умумийлаш (лат. abstractio — узоқлашув, маъхумлик) — тушунча ҳосил қилишнинг муҳим усулларидадир. Абстракциялаш ёрдами билан буюм ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фикрди ажратамиз ва уларни буюмлар, ҳодисалар

нинг иккинчи даражали ва аҳамияти кам хусусиятлардан четлаштираман. Умумийлашда ўхшаш, жинсдош предметларнинг умумий хусусиятларини, белгиларини бирлаштираман.

Абстракт тушунча — буюмларнинг айрим белгилари муносабатларини авс эттириб, қолган томонлари фикран четлаштирилади. Масалан, «ботирлик», «тозалик» каби.

Абсурд — (лат. ab — дан, surdus — гаранг, absurdus — тентак, бемаъни, беҳуда) — бирор тезисни исботлаш учун бемаънига оид демакдир. Бундай хато (reductio ad absurdum) бирор мантиққа энд бўлган бемаъни хулосага келиш деб аталади. Масалан, ҳозирги замон буржуа социологларининг капитализмни «энг адолатли жамият» деб исботлашга ҳаракат қилиши бемаъни уринишдир.

Автоматик логика — математик логиканинг махсус соҳаси бўлиб, дискрет бошқариш системаси ҳақидаги таълимотни беради.

Агностицизм (грек. а — йўқ, gnosis — билиш, билиб бўлмайдиган) дунёни билиб бўлмайди, деган таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра инсон нарсаларнинг моҳиятини билишга, улар ҳақида аниқ билимга эга бўлишга қодир эмасдир. Философия тарихида Юм ва Кант агностицизмнинг классик вакиллари. Юмнинг фикрича инсон ўз сезги аъзолари билан иш кўради. Унингча ташқи оламнинг бор-йўқлигини инсон била олмайди. Кант, гарчи нарсаларнинг объектив мавжудлигини тан олсада, лекин уларнинг моҳиятини билиш мумкин эмас деб ҳисоблайди.

Диалектик материализм дунёни билиш мумкин деб ҳисоблайди.

Ажратиб кўрсатувчи ҳукм — маълум белги фақат ўша предметга тегишли эканини кўрсатадиган ҳукмларга айтилади.

Айлантириш (лат. abversio) бевосита хулоса чиқариш бўлиб, бунда тасдиқ ҳукм инкорга ёки инкор тасдиқ ҳукм ҳолига келтирилади. Айлантириш натижасида ҳукмнинг сифати ўзгаради.

Айирувчи (дизъюнктив) ҳукм — бир неча ҳукмлар ёки (v) боғловчи орқали мураккаб ҳукмни ташкил этади. Бу икки хил: қатъий айирувчи ҳукм. Бунда ҳукмларнинг бири тўғри бўлса, бошқаси хато бўлади.

Бирлаштирувчи айирувчи ҳукм. Бунда ҳукмларнинг иккаласи бирданга тўғри бўлиши ҳам мумкин.

Айирувчи (дизъюнктив) силлогизм — катта асос айирувчи ҳукмдан, кичик асос ва хулоса эса қатъий ҳукмдан иборат бўлади. Бу икки хил модусдан иборат:

- 1) инкор қилиш йўли билан тасдиқлаш (tollendo ponens);
- 2) тасдиқлаш йўли билан инкор қилиш (dopendo tollens).

Айният қонуни (лат. lex indentitatis) формал логиканинг асосий қонуналаридан бўлиб, бу қонунга кўра муҳокама жараёнида маълум предмет тўғрисидаги фикр ҳажм жиҳатидан барқарор муайянликни сақлаши керак. Бу қонун фикрни аниқ билишни талаб қилади. Муҳокамада ҳар бир тушунча айнан бир маънода ишлатилмоғи лозим. Унинг формуласи $A=A$ дир.

Аксиома (грек. аксиома — қабул қилинган ҳолда) — маълум назарияни исботлаш учун келтириладиган исботсиз қабул қилинган тушунчалар (гаплар) дир. Шу билан бирга, уларга кирувчи тушунчаларга мазкур назария доирасида мутлақо таъриф берилмайди. Ҳар қандай аксиома практикадан келиб чиқади ва исботланади.

Логикада аксиома исботсиз қабул қилинган ҳақиқат маъносида ишлатилади. Ҳозирги замон илмий текшириш ишларида аксиоматик метод жуда катта аҳамиятга эга. У илмий назарияларнинг дедуктив хулосалар чиқариш ёрдамида ташкил топиши усулла-

ридан бири. Шунинг учун «дедуктив метод» ва аксиоматик метод кўпинча айнан тушунчалар сифатида ишлатилади.

Альтернатива (лат. *alternare* — алмашмоқ, навбат билан қилмоқ) — мумкин бўлган қарама-қарши икки ёки бир неча ҳолдан таянлаб олиш зарурияти. Логикада айирувчи ҳукмнинг ҳар бир состави альтернатива бўла олади.

Анализ ва синтез (грек. *analysis* — ажратиш, бўлиш ва қўшиш, бирлаштириш). Анализ шундай бир маптакий усулдики, униги ёрдами билан буюмлар, ҳодисалар фикран қисмларга бўлинади. Синтезда эса қисмлар фикран бирлаштирилиб, бир бутун ҳолига келтирилади.

Аналогия (грек. *analogia* — ўхшашлик, мослик) — икки буюмнинг бир ёки бир неча белгиларининг ўхшашлигидан бошқа белгиларининг ҳам ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқаришдир.

Антитезис (грек. *antithesis* — қарама-қарши қўйиш) — тезисга қарама-қарши бўлган тезис.

Апагогик исбот (грек. *apagoge* — хулоса, *apagogos* — бурувчи, чиқарувчи) — воситали исботнинг бир тури бўлиб, тезиснинг тўғрилиги бевосита аргументдан (асосдан) келтириб чиқарилмайди, балки унга қарши бўлган тезиснинг (антитезиснинг) ҳатоллигини исботлаш усули билан тезиснинг тўғрилиги исботланади.

Аподактик ҳукм ёки зарурий ҳукм (грек. *apodeiktikos* — ишонарли, аниқ) — предикат ва субъектдаги белгини зарурий тасдиқлайди ёки инкор қилади. Бундай ҳукмлар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги зарурий муносабатни акс эттиради.

Апологетика (грек. *apologio* — ҳимоя, ҳимоя нутқи) — бирор нутқни ёки фикрни ҳимоя қилиш (Апология ҳам ана шундан келиб чиқади).

Аргумент (лат. *argumentum* — исбот асосий) тезисни исботлаш учун келтириладиган фикрлар. Бундай фикрларнинг тўғрилиги практикада исботланган бўлиши керак.

Argument ad hominem — инсонга доир деган хатонинг латин тилидаги ифодаси. Бирор тезиснинг исботи учун объектив воқеликда исботланган фикрларни келтириш йўли билан эмас, балки мазкур одамнинг ижобий ёки салбий томони орқали исботлашдир. Бу асослар объектив борлиқдаги воқеликда исботланган асослар билан қўшилгандагина аҳамиятли бўлади. Мустақил асос бўла олмайди.

Ассерторик ҳукм — мавжудлик ҳукми (лат. *assero* — тасдиқлайман) — аниқ ҳукмнинг бир тури бўлиб, предикат субъектдаги белгининг мавжудлигини тасдиқлайди ёки инкор қилади. Бу ҳукмда предикатларда у ёки бу белгининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги қайд қилинади, холос.

Атрибут ҳукми (лат. *atributum* — белгиданилган, бўлинилган, қўшилган) — терминларнинг белгиларига қараб ҳукмларни изоҳлаб бериш. Масалан, «Олма дарахти» деган ҳукм «Олма дарахтлик хусусиятига эга» деб ўқилади. Бу белгилар предикатдан ажралмаган белгилардир. Бундай ҳукмлар «ҳажмга қараб изоҳлаш» ҳам деб юрტიлади.

Афоризм (грек. *aphroismos* — қисқа ҳикматли сўз) — у ёки бу фикрни қисқа, аниқ ва ишонарли равишда нозик формада, тугалланган шаклда баён этишдир. *Дин халқ учун олувдир (К. Маркс)* каби. Бундай фикрлар мураккаб нарсаларнинг моҳиятини очиб беришга хизмат қилади. Бироқ, афоризм формал логик нуқтаи назардан тушунча таърифи бўла олмайди. У таърифлашда ёрдамчи усул бўла олади.

Аффирматив ҳукм (лат. *affertio* — тасдиқлайман) — тасдиқловчи ҳукмдир (умумий тасдиқ, жузъий тасдиқ, бу ҳукм баъзида аффирматик ҳукм деб ҳам юртилади).

Б

Бағбага — биринчи фигура, силлогизмнинг биринчи модусининг (AAA) шартли белгиси. Латин тилида модусларни эса яхши сақлаб қолиш учун шеър келтирилган. Унинг ҳар бир унли ҳарфи силлогизм модусини ифодалайди. Бу модусда икки асос ва хулоса умумтасдиқ ҳукмлардан иборат бўлади.

Бевосита хулоса — бир асосдан чиқарилган хулосага айтилади.

Бевосита қарама-қарши (лат. *Contradictio in adjecto*) — маантиқий қарама-қаршиликни тушунча, ҳукм, хулосада учрайдиган тури бўлиб, унда предметга қарама-қарши бўлган белгилар қайд қилинади.

Бевосита қарама-қаршилик ҳукмда бир предметга айни вақтда қарама-қарши белгилар қайд қилинади. Ёки айни белги икки қарама-қарши предметга қайд қилинади.

Билвосита қарама-қаршилик — воситали қарама-қаршилик.

«Белгининг белгиси — нарсаларнинг ўз белгисидир» — силлогизм аксиомасининг қондаси.

Бирга бўйсунуш — тушунчалар ўртасида муносабат.

Бир доирада айланавериш (лат. *circulus vitiosus*) — исботдаги старли асос қонунини бузиш натижасида келиб чиқадиган хатодир.

Бирлаштирувчи исбот — тўлиқ индукция йўли билан қилинадиган исботга айтилади. Бунда тезиснинг исботи учун бутун асослар бирлашган ҳолда амалга оширилади. Бироқ ҳар бир асос мустакил исботланган бўлади.

Бутун ва бўлак — объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқасини, предмет ва уларнинг элементлари ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи фалсафий категориядир. Бутун ва бўлак ўртасидаги муносабатни аниқлаш объектив оламни билиш учун жуда катта аҳамиятга эга. Чунки нимаки бутунга тегишли бўлса, унинг бўлагига ҳам тегишли бўлади ва бутун бўлакнинг муҳим томонларини акс эттиради. Шунинг учун бутунни билишда унинг бўлаklarини ва аксинча, бўлакдан умумий хулоса чиқариш учун унинг бир бутун ҳолини ўрганиш керак ва ҳ. к. Формал логикада «бутун» ва «бўлак», «жинс» ва «тур» тушунчалари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, «институт» ва «пединститут» тушунчалари ўртасида «жинс» ва «тур» алоқаси бор. Чунки «пединститут» институтнинг бир бўлаги эмас, балки туридир.

Институт ва «факультет» тушунчалари ўртасида «бутун ва бўлак» ўртасидаги муносабат бор. Чунки «факультет» институтнинг тури эмас, балки бўлагидир. «Ой», «ҳафта», «йил», «фасл» тушунчалари ўртасида ҳам шундай.

Бўйсунувчи ҳукм — умумий ҳукмлар билан жузъий ҳукмлар ўртасидаги муносабатдир. Жузъий ҳукмлар умумий ҳукмларга нисбатан бўйсунувчи ҳукмлардир.

Бўлинувчи силлогизм — катта асос бўлинувчи-айирувчи ҳукмдан иборат бўлиб, иккинчи асос ва хулоса қатъий ҳукмдан иборат бўлади.

Бўлиш қондалари — формал логикада тушунчаларни бўлишнинг қуйидаги қондаси бор:

- 1) бўлиш тенг ҳажмли (мутаносиб) бўлмоғи керак;
- 2) бўлишнинг бир ва муҳим асоси бўлмоғи керак;
- 3) бўлинмалар бир-бирини истисно қилмоғи керак;
- 4) бўлишда сакраш бўлмаслиги керак.

Бўлишга ўхшаган усуллар — фикрлаш чоғида тушунчаларни бўлиш билан бирга сиртдан қараганда бўлишга ўхшаб кўринадиган, лекин аслида тамоман фарқ қиладиган баъзи мантиқий усуллардан ҳам фойдаланилади. Булар:

- 1) бутунни бўлақларга бўлиш;
- 2) фикрларни муайян планга солиб чиқиш.

В

Версия — (лат. versio — айлантириш, бошқа шаклга келтириш; французча — versio — таржима, изоҳлаб бериш) — бирон факт, ҳодиса ва воқеанинг бир-биридан фарқ қиладиган бир неча турини турлича таҳминий изоҳлашга айтади. Версия хусусий гипотезанинг (қ) бир туридир.

Бирор воқеани исботлашда бир неча версиялар ҳосил қилиш мумкин. Текшириш жараёнида асосланмай қолса, фактларга мос келмаса бундай версиялар хато бўлади. Воситали ва бевосита фактлар билан исботланган версиялар тўғри, ишонарли бўлиб қолади.

Версия айниқса ҳуқуқшуносликда кўп қўлланилади. Суд у ёки бу ишни кўрганда маълум версияларнинг фактлар билан асосли равишда тасдиқлавишини текшириб кўради, ишонарли асослар билан исботлайди ёки рад этади.

Воситасиз ва воситали исбот — исботлаш усулига кўра исботлар воситасиз ва воситалига бўлинади.

Воситасиз исботда тезиснинг тўғрилиги бевосита асослар (далиллар)дан келиб чиқади.

Воситали исботда эса тезиснинг тўғрилиги тезисга зид бўлган (антитезис) тезиснинг хатоллигини тасдиқлаш йўли билан асослаб берилади. Масалан: А нинг жиноят қилмаганининг исботлаш учун «гр. А. жиноят қилган» деган тезиснинг хатоллигини исботлаш асосида биринчи тезиснинг тўғрилигини асослаймиз.

Бу икки хил бўлади: апогогик воситали исбот (қ), айирувчи воситали исбот. Айирувчи воситали исботда бир неча имкониятдан биттадан қолгани хато эканини исботлаш йўли билан тезис асослаб берилади. Масалан: бу жиноятни ёки А, ёки В, ёки С, қилган. Бу жиноятни В ҳам, С ҳам қилмагани аниқланди. Демак, бу жиноятни А қилган.

Воситали исбот ҳуқуқшуносликда ҳам қўлланади. Улар воситали исбот деганда маълум исбот бевосита фактлардан эмас, балки бошқа фактлардан келиб чиқадиغان исботни айтадилар. Шунинг учун воситали исбот воситасиз исботга қараганда мураккабдир. Воситали исбот у ёки бу нарсанинг сабаби тўғрисида бевосита жавоб бермайди. Шунинг учун воситали исбот ҳамма вақт ҳуқуқшуносликда сабабий боғланишн аниқлашни, қўшимча асосларни топшни талаб қилади.

Воситали қарама-қарши фикрлашдаги аниқ бўлмаган қарама-қаршиликни мантиқий таҳлил йўли билан, бошқа фикр қарама-қаршиликка суяниб аниқ қарама-қаршиликка айлантириш.

Генезис (грек. *genesis* — келиб чиқиш) маълум предмет ва ҳодисалар ҳамда улар тўғрисидаги фикр ва мулоҳазаларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, тўғилиши.

Генетик метод — предмет ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини таҳлил қилиш асосида татбиқ этиш усули. Бу метод XVIII ва XIX асрларда илмий билишда кенг тарқалди. Ҳозирги замон фанида ҳам турли ҳодисаларнинг келиб чиқишини таҳлил қилганда татбиқ этилади.

Бу методни мутлақ қилиб қўйиш одатда тараққиётнинг ҳақиқий ҳолатини вульгарлаштиришга олиб келади. Шунинг учун бу методни бошқа методлар билан қўшиб олиб бориш муҳимдир.

Генетик таъриф — аниқлашувчи буюмнинг келиб чиқишини кўрсатадиган таъриф.

Гипотеза — (грек. *hypothesis* — асос, принцип, фараз) — ҳали исботланмаган назарий фикр, фараз. Гипотеза маълум натижаларни туғдирган сабаб ҳақида қилинган фараздир. Гипотезани илгари суриш, асослаш ва исботлаш — илмий билишнинг ривожи учун зарур методдир.

Гипотеза логикада кенг ва тор маънода ишлатилади. Кенг маънода барча эҳтимолий фикр формасида гипотеза доқрасига киритилади. Гипотеза тор маънода эса илмий текшириш методи сифатида ишлатилади. Бунда фақат илмий гипотеза кўзда тутилади. Бироқ бизнинг билимларимиз турли даражада бўлиши мумкин: фараз, гипотеза, илмий назариялар.

Фараз дастлабки тахмин бўлиб, етарли даражада текширилмаган, унинг эмпирик ва логик асоси аниқланмаган фикрдир.

Фараз гипотеза даражасига кўтарилиши учун: 1) фараз фан маълумотларига қарама-қарши бўлмаслиги керак; 2) фараз ҳал қилиш учун ташланган фактларга умумий бўлсин; 3) фараз бошқа тахминларга қараганда тўла ва атрофлича ҳал қилиш имкониятини берсин.

Гипотезанинг назарияга айланиши учун уни текшириш керак. Гипотезани текшириш натижасида: а) унинг эҳтимоллиги ортади; б) ҳақиқатлиги исботланади, назарияга айланади; в) гипотеза рад этилади.

Барча назариялар гипотеза боқичини босиб ўтади. Гипотеза практикада исботлангандан сўнг ишонарли назарияга айланади.

Гипотеза — дедуктив метод — илмий текшириш усули бўлиб, бу усул воситаси билан даставвал ўрганилаётган предмет ҳақида бир неча гипотеза келтирилади. Келтирилган гипотезалар асосида дедуктив йўл билан хулоса чиқарилади.

Бу метод бошқа методлар билан (анализ, синтез, индуктив ва б.) бирга қўлланилгандагина аҳамиятли бўлади.

Гипотетик силлогизм қонуни — математик логиканинг қонуни бўлиб, символлик тарзда қуйидагича ифодаланади:

$$(A \rightarrow B) \rightarrow (C \rightarrow C) (A \rightarrow C) \rightarrow$$

\rightarrow белгиси «келиб чиқади», «интиляш» (импликация) ни билдириб, «Агар А дан В келиб чиқса, В дан С келиб чиқса, А дан С келиб чиқади» деб ўқилади.

Глоссематика (грек. *glossa* — тил, *sema* — товуш) структуралистик оқим тарафдорларидан бўлиб, тил шаклини конкрет товуш муносабати системасидан ажратиб текширадиган соҳа.

Глоссология (грек. *glossa* — тушунарсиз сўз, *laïos* — гапираман) — маъносиз сўз ёки товуш бирикмаси.

Гносеология (грек. gnosis — билиш, logos — таълимот) — билиш назарияси, философиянинг муҳим соҳаси;
generalisatio — (лат.) яккадан умумийга қараб умумлаштиришдир;
genus praximum — (лат.) энг яқин жинс;
grafis dictum — (лат.) беҳуда айтилган, чунки аргументлари йўқ, шунга кўра асосланмаган;
grosso modo — (лат.) — тахминан, умумий тарзда баён қилмоқ.

Д

Дедуктив исбот (традицион логикада) исботнинг шаклларида бўлиб, айрим, якка ҳукмлардан иборат бўлган тезиснинг умумий қондаларига асосланиб исботлаш усулидир.

Дедуктив хулоса — асослар тўғрилигидан хулосанинг тўғрилигини келтириб чиқариш усули тушунилади. Дедуктив хулосада натижа асослардан келиб чиқади. Бунинг уч хил тури бор:

- 1) умумдан жузъийга ёки кичикдан умумийга бориш;
- 2) бир умумдан иккинчи умумга бориш;
- 3) жузъйдан яккага бориш.

Дедуктив хулосада жинс билан тур, якка билан умумий, жузъий билан якка предметларни акс эттирувчи муносабатлар ифодаланади.

Дедукция (лат. deductio — хулоса чиқариш) — кенг маънода хулоса чиқаришнинг асосий усулларида ва тадқиқот методларида бири. Дедукция деганда исботлаш ёки асослардан натижа чиқариш тушунилади. Бу натижа логика қонунларига асосланиб чиқарилади ва ишончли характерга эга бўлади.

Ҳозирги замон фанида дедуктив метод турли формаларда, айниқса аксиоматик метод, шунингдек гипотеза — дедуктив метод шаклида қўлланилади. Тор маънода традицион логикада билишнинг умумийликдан жузъийликка қараб ҳаракат қилишидир.

Дедуктивлаштириш — логика қонунларига асосланиб, маълум асослардан хулоса чиқариш.

Дезинформация — (фр. des — дан, агар — лат. informare — тасвирлаш, бирор нарса тўғрисида тушунча ҳосил қилиш) нотўғри ахборот бериш, одамларни жалғитиш, ёлгон хабар тарқатиш.

Деклоратив (лат. decloratio — ариза, изоҳлаш) умумий қондага асосланган, бироқ конкрет асосларга эга бўлмаган умумий тарздаги фикр.

Демагог (гр. demagogos) — сиёсат соҳасида ёлгон ваъдалар билан халқ оmmasин олдида оммавий бўлишга тартишувчи сиёсатдон.

Демагогия — халқ оmmasига ёлгон ваъдалар билан уларнинг ҳиссиётига таъсир этиш йўли билан сиёсатда ўз мақсадларини амалга ошириш усули.

Демонстрация (лат. demonstratio — кўрсатиш) — исбот жараёнидаги маантиқий фикрлаш усули бўлиб, унинг натижасида асослардан тезиснинг тўғри ёки хато эканлиги аниқланади.

Демонстрация исботнинг асосий қисмларидан бўлиб, у исбот маантиқий қондаларга амал қилиши керак деган талабни қўяди. Исбот жараёнида тезис билан асослар изчиллик билан бир-бирига боғлиқ бўлиши керак ва шу асосда тезиснинг тўғри эканлиги аниқлаб бериши зарур.

Деонтик логика — норматив тилнинг маантиқий тузилишини ўрганилган логика. Шунингдек, у норматив тушунчалар ҳақидаги таълимот ҳамдир.

Деонтик логика модаллик логикасининг бир қисми сифатида ҳам қаралади. У логика «албатта», «рухсат этилган», «бефарқ», «таъқиқланган» каби хусусиятларнинг функцияларини ўрғанади. Деонтик логика буйруқ формасидаги ифодаларни ўрғанади. Масалан: «Хамма студентлар имтиҳон топширишлари зарур», «Агар йўлга таъқиқловчи белги қўйилган бўлса, шу йўлдан юриш ман қилинади» каби ва ҳоказо.

Деонтик модаллик — «албатта», «рухсат», «барибир» каби модаллик усулларини ўз ичига олган фикрларга характеристика беришдан иборат.

Масалан: «СССРда урушни тарғиб қилиш таъқиқланган».

«Сабабдан кейин оқибат албатта келиши керак» каби.

Деонтик модаллик ҳуқуқшунослик, этика каби фанларни ҳам ўрғаниш объектидир.

Дескрипция (лат. *descriptio* — баён этиш, тасвирлаш) — логик, лингвистик термин бўлиб, инглиз логики Б. Расселнинг фикрича, сунъий тилда тўлдирувчи ном вазифасини бажаради. Бу функция табиий тилда «Бу» (у)... «қайсики» «шундай»... «инма» сўзларида ифодаланиб, махсус конструкцияни ташкил қилишда ишлатилади.

Деструктив дилемма (лат. *destructivus* — рухсат берувчи) — дилемма тури бўлиб, катта асос икки имкониятни беради, кичик асос шу имкониятларни рад этади, хулоса катта асосдаги имкониятларни рад қилади.

Имтиҳондан аъло баҳо олиш учун ёки қунт билан ўқилади ёки қобилият бўлади.

Бу студент қунт билан ҳам ўқимайди, қобилиятли ҳам эмас.

Демак, бу студент аъло баҳо ололмайди.

Деструктив силлогизм — шартли силлогизмнинг тури бўлиб, у натижани инкор қилиш йўли билан асосин инкор қилади (қ. *modus tollens*).

Детерминизм ва индетерминизм (лат. *determinare* — белгилаш, аниқлаш) — ҳодисаларнинг замонда ўзаро алоқадорлигининг характерни ҳақидаги қарам-қарши нуқтани назарлар.

Детерминизм ҳодисалар ўртасида умумий қонуниятли алоқа борлигини эътироф этади.

Индетерминизм эса қонуниятли алоқа борлигини инкор этади. Индетерминизмнинг фикрича оламда ҳеч қандай тартиб йўқ, унда тартибсизлик, бошбошдоқлик ҳукм суради. Бундан инсон ўз хоҳлаганича ҳаракат қилади. Унинг ҳаракати ҳеч қандай сабабга боғлиқ эмас, деган маънавий хулоса келиб чиқади.

Бироқ детерминизм ҳам ҳар хил. Идеалистик детерминизм тарафдорлари замонда ҳодисаларнинг қонуний боғланишини тақдир, оллоқ белгилайди деб кўрсатадилар, улар фатализм оқимига мансуб кишилардир.

Материалистик детерминизм тарафдорлари эса ҳодисалар ўртасидаги алоқалар моддий системанинг тақозоси билан юзага келади деб таъкидлайдилар.

Диалектик материализм индетерминизмни ҳам, фатализмни ҳам рад қилади. Сабаб ва оқибатни, дунёдаги умумий боғланишни муҳим бир объектив моменти деб ўргатади.

Диалектик материализм ҳодисаларнинг сабабий, зарурий томонларини таъ олиш билан уларнинг тасодифий моментларини, инсон онгининг эркинлигини ҳам таъ олади. Бироқ зарурият бирламчи, эркинлик иккиламчи, эркинлик билан олдин зарурият деб ўргатади.

Дефиниция (лат. *definitio* — таъриф) — тушунчани таърифлаш.

Диалектика (грек. *dialegomai* — суҳбат олиб бораётибман, муҳокама қилаётибман) — табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонуллари ҳақидаги фан. Воқеълик ҳодисалари уларнинг ривожда, икки зиддиятлар тақозоси билан юз берадиган ўз ҳаракатида деб ўргатадиган билиш назарияси ва методи. Марксистик философияда диалектика ана шу маънода ишлатилади. Дастлабки вақтларда бу термин қарама-қарши фикрларнинг мунозарада тўқнашуви натижасида ҳақиқатга эришиш маъносини билдирган. Кейинчалик метафизикага қарама-қарши бўлган метод сифатида ишлатилди.

Илмий диалектиканинг пайдо бўлиши инсон билимининг узоқ ривожланиши асосида тақомиллашади. Даставвал стихияли диалектика пайдо бўлади. Кейинчалик Гегелнинг идеалистик диалектикаси пайдо бўлади.

Рус революцион демократларнинг диалектикаси алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Маркс ва Энгельслар чинкам илмий материалистик диалектикани яратдилар.

Диалектик логика — тафаккур ҳаракатининг умумий қонунлари ва формалари ҳақидаги, фикр билан объектив реалликни билиш йўллари тўғрисидаги, яъни фалсафий категорияларнинг ўзаро алоқадорлигини татқиқ этадиган фандир.

Дизъюнктив (айирувчи) ҳукм (лат. *disjunctio* — ажратиш, бўлиш) — мураккаб ҳукм бўлиб, математик логикада «ёки» (\vee) боғловчиси орқали бир неча ҳукмлардан ташкил топади. Масалан: Бу ҳайвон ёки умуртқали ёки умуртқасиздир.

A ёки B ёки C дир.

A \vee B \vee C дир.

Дизъюнктив синф — умумий элементга эга бўлган синф.

Дизъюнкция — математик логикадаги икки ёки undan ортиқ айтилган фикрни логик боғловчи «ёки» (\vee) орқали боғлаб, мураккаб ҳукм ҳосил қилиш усули.

Дилемма (грек. *di* — икки марта; *lemma* — гап, иккиланган гап) предмет тўғрисида бир-бирига қарама-қарши бўлган икки фикрни айтиш. Шартли айирувчи силлогизмнинг альтернатив формаси ҳам дилемма деб юритилади.

Дискуссия (лат. *discussio* — текшириш, таҳлил қилиш) — бирор проблемаларни муҳокама қилиш, баҳс қилиш, тортишув, мунозара қилиш.

Диссидент (лат. *dissident* — ихтилоф, кунмаслик) — ихтилофчи, бузғунчи.

Дистант — логик қарама-қаршилик (лат. *distatio* — оралиқ) бир предмет, ҳодиса тўғрисида айтилган фикрга бир неча вақт ўтгандан сўнг қарама-қарши фикр айтиш. Масалан: китобнинг 1 бобида айтилган фикрга, охириги бобда қарама-қарши фикр айтиш. Бир одам тўғрисида яхши фикрни айтиб, эртасига ёмон фикрни айтиб келиш каби.

Дихотомик бўлиш (грек. *dicha* — ва, *home* — икки қисмга ажратиш) — тушунчаларнинг ҳажминини иккита бир-бирига қарама-қарши бўлган тушунчага бўлиш.

Дихотомик ҳукм — предметларни турларга бўлганда уларнинг икки қарама-қарши белгиларини бирданига акс эттирувчи ҳукм.

Догма (грек. *dogma* — фикр, таълимот) — қандай конкрет шароитда қўлланилишидан қатъи назар, тавқид кўзи билан текширилмай-

нетмай кўр-кўрона қабул қилинаверадиган қонда, ўзгармас қонда, ақида.

Доминант (лат. *dominatio* — ҳукмрон) — ҳукмрон ғоя, бирок нарсанинг бош асосий сабаби, асосий томони. Бош мия ярим шарда узоқ муддатга турадиган кўзгаллиш маркази.

Dictum de omni et de nulla (лат.) Силлогизм аксиомасининг латинча қисқартирилган формуласи. Таржимаси: ҳамма нарса тўғрисида айтилган ва ҳеч нима. Тўла тексти: ҳамма предметлар тўғрисида тасдиқланиб айтилса, шу предметга кирувчи айрим предмет тўғрисида ҳам тасдиқлаб айтилади. Аксинча, ҳамма предметлар тўғрисида инкор қилиб айтилса, шу предметга кирувчи айрим предмет тўғрисида ҳам инкор қилиб айтилади.

Dictum factum (лат.) — айтилган, демак бажарилган.

Differentia specificata (лат.) тур белгиси (ўзига хос белги).

Disrepant facta cum dictis (лат.) далиллар сўзларга мос келмайди.

Disputavit nasus luns (лат.) — объектив эмас, балки бирор кишига қарши субъектив баҳо билан чиқиш (сўзма-сўз таржимаси: сенинг башаранг ёқмайди).

Divisio (лат.) — бўлиш.

Dustus cum libro (лат.) — мустақил ҳолда фикр айтишга қўрқувчи одам (китоб тили билан фикрловчи).

Dubium (лат.) — иккиланиш, шубҳа.

Е

Е — латинча *Nego* — инкор қиламан сўзининг биринчи унли ҳарфи бўлиб, умумий инкор ҳукмининг символик ифодасидир.

Етарли асос қонуни (лат. *lex rationis determinantis sive sufficientis*) формал логика қонунларидан бири бўлиб, бу қонунга кўра ҳар қандай чин фикр исботланган бўлиши керак, тўғрилиги исботланган бошқа бир фикрга асосланиши керак.

Eadem abergare spogda (лат.) яна ўша хатони яна ўша жойдан такрорлаш керак эмас.

Еo ipso (лат.) — натижасида, асосида. Капитализмнинг оборотининг тезлашиши со ipso пул муомаласини тезлаштиради (К. Маркс).

Ж

Жинс — бир синф предметларнинг мантиқий характеристикаси бўлиб, бу синф ўз ичига бошқа тур синфларни қамраб олади. Масалан: дарахт тушунчаси мевали ва мевасиз дарахтларга нисбатан жинс бўлиб, унга кирувчи «мевали», «мевасиз»лар дарахтнинг туридир.

Жинс ва тур тушунчалар шундай тушунчаларки, уларда катта тушунча ҳамма кичик тушунчага нисбатан жинс ва аксинча, ҳажми кичик тушунча ҳамми катта тушунчага нисбатан тур тушунча бўлади.

Жузъий гипотеза — гипотезанинг тури бўлиб, у айрим олинган фактлар асосида таҳлил қилинади. Аммо бундай айрим ҳодисаларнинг сабаби ҳақидагина таҳлил берилади холос. Шунга кўра у ҳодисаларнинг сабабини очиб берувчи илмий гипотезадан фарқ қилади.

Жузъий ҳукм — айрим предмет ва унинг белгиси тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр.

Масалан: баъзи студентлар ҳаваскорлик тўғарагига қатнаши-
шади. «Баъзи ҳайвонлар умуртқали эмас» каби.

Жузъий инкор ҳукми миқдор жиҳатдан жузъий, сифат жиҳатдан инкор ҳукмидир. Унинг формуласи: Баъзи S—P эмас. «Баъзи гушпаларда қолоқлар йўқ «Латин тилида «O» ҳарфи билан белгиланади (Nego — инкор қиламан сўзининг иккинчи унли ҳарфи). **Жузъий тасдиқ ҳукми** миқдор жиҳатдан жузъий, сифат жиҳатдан тасдиқ ҳукмидир. Унинг формуласи: «Баъзи S — P дир». Масалан: «Баъзи социалистик меҳнат қаҳрамонлари колхозчилардир». Латин тилида «I» ҳарфи билан белгиланади (affirmo) — тасдиқлайман сўзининг иккинчи унли ҳарфи.

3

Зарурий хулоса — дедуктив хулосанинг бошқача номи. Унда ҳукмлардан хулоса муқаррар равишда келиб чиқади. Хулоса асосларда берилган бўлиб, ўша асослардан натижа ўз-ўзидан келиб чиқади.

Зарурий ҳукмда предмет ва унинг белгилари муқаррар равишда тасдиқланади ёки инкор қилинади.

Зиддият қонуни (лат. lex contradictionis) формал логиканинг асосий қонуनларидан бўлиб, у қуйидагича ифодаланади: айни бир предмет ҳақида айтилган икки қарама-қарши фикр айни бир вақтнинг ўзида ва айнан бир инсбатда бирданга тўғри бўлиши мумкин эмас. Масалан: «Помир — балаид тоғ». «Помир — паст тоғ». Булар бирданга тўғри бўлиши мумкин эмас. Унинг формуласи:

A/A эмас. (A/A).

И

I — латинча affirmo — тасдиқлайман сўзининг иккинчи унли ҳарфи бўлиб, у жузъий тасдиқ ҳукми символлик ифодалайди.

Идеал — (грек. idea — тарз, образ, тушунча) — камолот, айрим киши, гурӯҳ, синфнинг янгилиши ва хатти-ҳаракатини бирон-бир нарсада намуна қилиб белгиладиган олий мақсад.

Идеал — математик логикада маъносиз бўлмаган (жуذا деганда бир элемент маънога эга бўлган) тўплам бўлиб, грекча Δ ҳарфи билан белгиланади.

Идеализация — илмий тадқиқот усули бўлиб, бу усул махсус абстракт идеаллаштирилган объектлар тузишда ифодаланади. Бу усул объектларни «соф шаклда» ўрганишдаги фикрий конструкциялардан иборат бўлиб, у реал учрамайди, аммо ўзининг бирон тинимсизга эга: Масалан: геометрияда «тоқча», физикада «абсолют қора жисм», сиёсий иқтисодда «соф капитализм» каби ва ҳоказо.

Бу тушунчалар реал ҳаётда учрамаса-да, ўзининг хусусияти билан реал ҳаётнинг муҳим томонини акс эттиради.

Идеализм — материализмга қарама-қарши фалсафий оқим бўлиб, бу оқим руҳни, онгни бирламчи деб билади ва материяга, табиатга қандайдир иккиламчи, ҳосила нарса деб қарайди.

Идеология — (грек. idia — тарз, образ, тушунча ва таълимот) — ижтимоий қарашлар ва идеялар системаси. Унга сиёсат, ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, эстетик, диний, атеистик қарашлар киради. У ижтимоий онгининг бир қисми бўлиб, ижтимоий борлиқ асосида вужудга келади ва ривожланади.

Идрок — айрим буюм ва ҳодисаларни яхлит ҳолда акс эттирадиган психик процесс.

Ижобий логика — (қ. позитив логика) ҳозирги замон ноклассик логика оқими бўлиб, фикрлаш жараёнига инкор операциясини қўлламайди. Унинг ўрнига импликация, конъюнкция, дизъюнкция ва эквивалентлиликни қўллайди. Шундай қилиб, ижобий логикани яратмоқчи бўлади. Бундай логикани айрим машина тузиллишларидаги инкори йўқ операцияларда қўллаш мумкин. Бироқ уни ҳамма жойда қўллаб бўлмайди.

Ижобий ва салбий тушунча — тушунчаларнинг мазмун жиҳатдан турлари бўлиб, ижобий тушунча бирор предметда бирор белгининг мавжудлигини кўрсатса, салбий тушунча ундаги белгининг йўқлигини кўрсатади, яъни рад этади.

Изчиллик — маънавий тафаккурнинг асосий шартларидан бўлиб, фикрлаш жараёнида зид фикрларга асосланмасдан, балки изчил фикрларга асосланган бўлиши керак деб кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, аини бир нарсага аини бир вақтнинг ўзида бир-бирига зид фикрни айтиши мумкин эмас.

Изчиллик билан бўлиш — тушунчани бўлишнинг асосий шarti бўлиб, бўлишда сакраш бўлмасин, балки у изчиллик билан амалга ошин деб кўрсатади.

Илмий индукция — индуктив хулоса чиқаришнинг бир тури бўлиб, бунда бирор туркумдаги буюмларнинг айрымларининг муҳим хусусиятларини, сабабий боғланишларини текшириш асосида уларнинг ҳаммаси тўғрисида хулоса чиқариллади.

Импликация (лат. *implicite* — узвий боғланган) логикада икки фикрнинг боғланиши натижасида мураккаб фикр ҳосил бўлишида иштирок этадиган боғловчи. У «Агар, у ҳолда» боғловчиси математик логикада → импликация билан ифодаланади. Агар A бўлса, B бўлади ($A \rightarrow B$).

Имплицит (лат. *implicite* — ноаниқ) — предметларнинг ноаниқ, яширин мазмунининг ифодаси. Бундай яширин тушунчалар тилда мустақил ифодага эга эмас, бироқ ўша нарса назарда тутиллади, англашади, улар товуш ифодасига эга бўлса-да бевосита фикрни билдирмайди, балки контекст воситасида ифодаланади.

Индивид (лат. *individuum* — бўлинмас) — айрим бўлинмайдиган якка, мустақил мавжудот индивид дейилади. У якка тушунча маъносида ҳам ишлатилади. Тушунчаларни чегаралаш натижасида бўлинмас якка тушунчаларга келамиз. Бундай тушунчаларга ҳам индивид деймиз. Бу сўз якка шахсга инсбатан ҳам, математик логикада эса айрим предмет, объектларни қисқача ифодалашда ҳам ишлатилади.

Индуктив исбот — исботнинг алоҳида бир тури бўлиб, ундаги тезис умумий ҳукмлардан иборат бўлади. Асослар эса жузвий ҳукмлардан иборат бўлади.

Индуктив логика — логиканинг муҳим бир бўлими бўлиб, айрим асослардан умумий хулосалар чиқарилади.

Математик логикада эса тўлиқ бўлмаган информациядан эҳтимолий хулоса чиқаришга айтилади.

Индуктив хулоса чиқариш — қ. индукция.

Индукция (лат. *inductio* — жузъйдан умумийликка) — хулоса чиқаришнинг асосий усулларида ва тадқиқот методларидан бири. Индуктив хулоса чиқариш билимининг жузъий муҳокамаларидан (ҳукмлардан) умумий қондаларга қараб ҳаракат қилишдир. Тўлиқ ва тўлқисиз индукция мавжуддир. Тўлиқ индукцияда бир туркумдаги предметлар ҳақида хулоса чиқариш учун шу туркум-

даги предметларнинг барчаси ўрганиб чиқилиб, ўшалар асосида хулоса чиқарилади. Тўлиқсиз индукциянинг бир неча тури бор: оммавий индукция ва илмий индукция.

Инкор таъриф — маълум предметда маълум белгининг йўқлигини кўрсатиш асосида таърифлашдир.

Инкор таъриф билан таърифдаги маъносиз такрорлашни фарқ қилиш керак. Инкор таъриф математикада кўпроқ қўлланилади. **Инкор модус** — шартли ва айирувчи силлогизмнинг инкор модуси. **Инкор ҳукм** — бирор предметда бирор белгининг мавжудлигини рад этадиган ҳукм.

Исбот — бирор фикрнинг тўғрилигини амалий тажрибада илгари чиллиги тасдиқланган бошқа бир тўғри фикр воситаси билан асослаб бериш.

Ҳар қандай исбот уч қисмдан иборат бўлади: тезис, асос (аргумент) ва исботлаш усули (демонстрация).

Исбот қоидалари — исбот тўғри бўлиши учун тегишли қоидаларга амал қилиш керак:

- 1) тезис аниқ ва равшан бўлмоғи керак;
- 2) тезис исбот чоғида ўзгартирилмаслиги лозим. Бир маънода ишлатилиши керак;
- 3) тезисни тасдиқлаш учун келтирилаётган далиллар тўғри, чин бўлмоғи лозим;
- 4) далиллар тезиснинг исботи учун етарли бўлмоғи лозим;
- 5) далилларнинг тўғрилиги, тезисдан қатъи назар, мустақил равишда исбот қилинадиган фикрлардан иборат бўлмоғи лозим;
- 6) тезис, хулоса чиқаришнинг умумий қоидаларига мувофиқ далиллардан мантиқий суратда келиб чиқадиган хулоса бўлмоғи лозим.

Ишонарли — объектив парса ва ҳодисаларни тўғри аке эттирган фикр тўғрилиги практикада исботланган фикрдир.

idea dubia — шубҳали роғ

idea falsa — ёмон идея.

idea ficta — ўйлаб чиқарилган идея.

idea ficta (лат.) — сўзма-сўз «ўшани-ўша билан» демакдир.

idem per idem — тезисни тезис билан исботлаш хатосидир. *Id est* (лат.) — яъни, *ignatio clench* (лат.) исботдаги «тезисни ўзгартириб қўйиш» хатосининг номи.

И

Иўлдош ўзгариш методи — ҳодисаларнинг сабабли боғланишини текширишнинг индуктив методларидан бўлиб, бу метод бўйича ҳодисаларнинг сабабини текшириш қўйидаги схемада боради:

АВВГ шаронти а ни вужудга келтиради.

А₁ВВГ шаронти а₁ ни вужудга келтиради.

А₁ВВГ шаронти а₁ ни вужудга келтиради.

А₂ВВГ шаронти а₂ ни вужудга келтиради.

Демак, А шаронти а нинг сабабидир.

Бу методнинг қоидаси қуйидагича: Агар бир ҳодисанинг юзага келиши ҳар сафар унга йўлдош бўлган иккинчи ҳодисани заруран юзага келтирса, демак, бу ҳодисанинг биричиси иккинчисининг сабабидир.

К

Катта посылка (катта асос) — силлогизмнинг катта термини жойлашган ҳукм.

Катта термин — катта асосда жойлашган термин бўлиб, у хулосанинг предикати бўлиб чиқади. (P)

Категориялар (грек. *katēgoría* — таъриф бериш, фикр айтиш) — объектнинг реалликдаги ҳодисаларнинг асосий хусусият ва қонунлари-ни акс эттирадиган ва даврнинг илмий-пазарий томонларини, та-фақкурнинг характерини белгилаб берадиган умумий тушунчалар.

Формал логикада эса тушунчаларни умумлаштириш натижаси-да энг катта ҳажмга эга бўлган тушунчага келишга ва ундан кейин умумлаштириш мумкин бўлмаган тушунчага келишга ка-тегория дейилади.

Келиб чиқмайди — (лат. *non sequitur*) — исботдаги хатолардан бири бўлиб, бундай хато етарли асос қонунини бузиш натижасида ке-либ чиқади. Бу хатонинг моҳияти шундан иборатки, тезиснинг исботи учун келтирилган асослар тўғри, чин бўлса, да, бироқ у тезиснинг исботи учун етарли эмас. Шунинг учун бу «асослардан тезиснинг чинлиги келиб чиқмайди» деб аталади.

«**Кимки ўта исботлашга интилса, у ҳеч нарсани исботламайди** (лат. *qui nihil probat, nihil probat*) — исботдаги хатолардан бўлиб, исбот жараёнида тезиснинг исботи учун жуда кўп асослар келтирилиб, бу асослар тезиснинг исботи учун етарли бўлибгина қолмай, балки ортиқча ҳисобланади. Ҳатто тезис исботига қара-ма-қарши ортиқча далиллар келтирилади.

Кичик посилва (асос) — силлогизмнинг кичик термини жойлашган ҳукмдир.

Кичик термин — силлогизмнинг кичик асосларда жойлашган тушун-ча бўлиб, у хулосанинг субъекти бўлиб чиқади.

Классификация (лат. *classis* — туркум, *facio* — бажараман) предмет-ларни муҳим белгиларига қараб туркумлаш. Бунда предметлар бир-бирига ўхшашлиги ва фарқига қараб синфларга бўлинади ва жойлаштирилади, У табиий ва сунъий, илмий ва ёрдамчига бў-лишади.

Конструктив дилемма — бу дилемманинг катта асоси альтернатив шартдан иборат бўлган дилемма туридир. Бунда кичик асос икки шартнинг мавжудлигини кўрсатади. Хулосада айирувчи ҳукм ҳо-сил бўлади.

Конструктив логика — ҳозирги замон математик логикасининг оқим-ларидан биридир. Бунда у воқеликни конструкция қилиш асосида ўрганади.

Контраст — (французча *contrasté* — кескин қарама-қаршилик) — би-рор нарса ва ҳодиса ўртасидаги кескин, аниқ фарқ, қарама-қар-шилиқ.

Кузатиш — бевосита идрок қилиш. Оқувчи нарса ва ҳодисаларни қандай бўлса, шундайлигича табиий асосда ўрганиш методидир. Кузатиш ўзининг активлиги, қўйилган шарт билан од-дий идрокдан фарқ қилади.

Лемматик хулоса (грек. *leimma* — тахмин) — шартли айирувчи сил-логизмнинг грекча номи.

Логика (грек. *logos* — сўз, фикр, нутқ, ақл) тафақкур қонунлари ва формалари ҳақидаги фандир.

Логиканинг предмети тафақкурдир.

Логик квадрат — ҳукмлар ўртасидаги муносабатни эсда сақлаб қо-лиш учун кўрсатиладиган кўرғазмали диаграмма.

Логик семантика ёки семантик логика (грек. *semanticas* — англатувчи, билдирувчи) — логиканинг муҳим бир тармоғи бўлиб, тушунча, ҳукмда ифодаланган сўзлар маъносини ўрганеди.

Семантик логика «маъно, аҳамият», «ном», «чинлик», «тўғрилиқ» каби тушунчаларнинг маъносини аниқлаб беради.

Логик семантизмда парадоксларнинг сабабини аниқлашга ҳам кўп аҳамият берилади.

Логик хато — тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш, исботлаш жараёнида тафаккур қонуни ва формаларини бузиш натижасида келиб чиқадиган хато.

Логик қарама-қаршилик — фикрлаш жараёнида логикадаги қарама-қаршилик қонунини бузиш асосида келиб чиқадиган чалкаш муҳокама.

Логика қонуллари — нисон тафаккури қонунаридир. Логик қонуналар объектив оламнинг иксон овғидаги инъикосидан иборатдир. Логика қонуллари иккита фанинг ўрганиш предметидадир.

Диалектика ва формал логика. Формал логикада тўртта асосий қонун бор: айният, эйдият, учинчиси мустасно, етарли асос қонуллари. Бу қонуналар тўғри фикрлашнинг зарурий шартидир. Логика қонуллари бевосита борлиқ қонуни эмас, балки унинг инъикосидир.

Логичизм — логикани математика учун ҳал қилувчи деб қаровчи оқимдир. У оқим тарафдорлари математикани логика тушунчалари билан изоҳлаш мумкин деб қарайдилар.

Логичизм тарафдорлари логика билан математикани икки фан деб эмас, балки бир фанинг ривожланишидаги икки босқич деб қарайдилар. Инглиз философи Б. Рассел, немис математиги ва философи Г. Фрегелар унинг асосчиларидир.

Логомахия — (грек. *logos* — сўз, *mahe* — баҳс) сўзнинг маъносини аниқламасдан туриб баҳс юритиш. Терминларнинг маъносини билмасдан ёки аниқламасдан туриб баҳс қилинганда икки томон ҳам ҳақ бўлиб чиқиши мумкин. Чунки баҳслашувчи томонлар баҳс маъзуси учун бир сўзни икки хил маъносининг бошқа-бошқа томонларини олган бўлишлари мумкин.

М

Мантикий қонуналар — логика қонуллари.

Математик логика — формал логиканинг бир қисми бўлиб, фикрлаш жараёнини ўрганишга математик методи қўллаиди.

Математик логика формал логиканинг ривож бўлиб, традицион логикадан сўнгги асос бўлиб майдонга келди.

Материализм — (грек. *materialis* — материал) философиядаги асосий оқим бўлиб, фаннинг ривожланишида тафаккурнинг борлиққа бўлган муносабатини материалистик ҳал қилади. Идеализмга қарама-қарши ўлароқ, материализм материя бирламчи, оғ эса иккиламчи дейди ва оғ материянинг инъикосидир деб кўрсатади. Материализмнинг олий формаси диалектик материализмдир.

Маъно — белги, сўзлардаги фикр ифодаси.

Ҳар бир сўз маълум маънони англатади. Бироқ сўз маънони тўлиқ ёки нотўлиқ ақс этгарини мумкин. Математик логикада «маъно» терминига алоҳида эътибор берилади. Ундаги ҳар бир сўз бир маънолик, предметлик принципига амал қилишни талаб қилади.

Ҳозирги замон формал логикаси маъно билан мазмунни бир-биридан фарқ қилади. Маъно тил билан ифодаланадиган туркумдир. Мазмун эса айни белги ёки унинг мажмуини ифодалайдиган фикрий мундарижадир.

Модал логика (лат. *modus* — усул, ўлчов) ҳозирги замон поклассик логикасининг тармоғи бўлиб, фикрларни «мавжуд», «зарурий», «эҳтимол» каби тушунчалар орқали ифодалайди. Бундай тушунчалар икки ҳақиқатнинг бири иккинчисига қараганда умумий, универсал характерга эга бўлган пайтларда ишлатилади.

Модал логика кўп белгилни ҳисобланади, бироқ энг оддий система уч маъноли логикадир. Унда «чин» (тўғри), «хато» тушунчаси билан бирга «эҳтимол» тушунчаси ҳам ишлатилади. (◇ ◇)

Модаллик ҳукми (лат. *modus* — усул, ўлчов) — предикат субъектининг белгисини тасдиқлаш даражасига кўра ҳукмларнинг турлари. Бунга кўра ҳукмлар эҳтимоллик (қ) воқелик, зарурийликка бўлинади. Аҳмад ўқимоқда, Аҳмад эҳтимол ўқийди, Аҳмад ўқиши муқаррар кабилар турлича модалликдаги ҳукмлардир.

Модус (лат. *modus* — усул, ўлчов) деганда формал логикада силлогизм фигураларига мос келадиган ҳукмларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан турлари тушунилади. Силлогизм қондасига мос келадиган 19 модус бор.

Философияда модус деганда предметларнинг беқарор айрим ҳолатини акс эттирувчи хусусият тушунилади. Модус атрибутдан фарқ қилади. Атрибут предметларнинг ундан ажратиб бўлмайдиган, усиз предмет мавжуд бўлмайдиган белгиларини акс эттиради.

Муносабат логикаси — логиканинг муҳим бир тармоғи бўлиб, ҳукм ва ҳулоса чиқаришда объект субъект билан предикат ўртасидаги муносабатгагина ифодаланиб қолмасдан, балки мураккаброқ муносабатларда ифодаланишини кўрсатади. Унинг формуласи

a R b

Объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасида турли-туман муносабатлар мавжуд. Воқеликнинг инъикоси бўлган ҳулоса чиқариш ва ҳукмлар ўртасида ҳам турли муносабатлар мавжуддир. Уларнинг энг муҳимлари: симметрик, транзит, рефлекс ва функционал муносабатлардир.

Мулоҳаза логикаси — математик логиканинг муҳим бир тармоғи бўлиб, турли, оддий мулоҳазалар, А, В, С, А₁, В₁, С₁,... каби ҳарфлар билан белгиланади, улар V, Δ →, ↔ каби мантиқий белгилар орқали мураккаб мулоҳазаларни ҳосил қилади. Ана шу асосда фикрнинг тўғри (ҳақиқий) ёки хато (ҳақиқий эмаслиги) эканлиги аниқланади, улар символик белгиларда ифодаланади.

Мураккаб силлогизм — деб бир неча силлогизмнинг бир-бирига иччиллик билан мантиқан боғланиб боришига айтилади.

Унинг схемаси қуйидагича:

Ҳамма А—В

Ҳаммаси С—А просиллогизм

Ҳаммаси С—В

Ҳаммаси С—В

Ҳаммаси Д—С эпсиллогизм

Ҳаммаси Д—В

Мураккаб силлогизмнинг бир неча турлари мавжуд: прогрессив силлогизм, регрессив силлогизм, сорит.

Мураккаб ҳукм — бир неча логик боғловчилар орқали мураккаб ҳукмни ташкил этади.

Логик боғловчилар «ва» (Λ) «ёки» (V), агар.. у ҳолда (→) кабилардан иборат.

Мураккаб ҳукмлар айирувчи, бирлаштирувчи, шартли ҳукмлардан иборат бўлади.

Муҳим белги — предмет ва ҳодисаларнинг мавжудлиги учун зарур, муқаррар бўлган белгидир.

Н

Натижа — асосдан зарурий равишда келиб чиқадиган фикр. Шартли ҳукм қисмларидан бири: шартли айтилган қисм асос, шарт асосида вужудга келадиган қисм натижадир.

Бир неча ҳукмдан чиқарилган хулосага ҳам натижа дейилади.

Nego — латинча «инкор қиламан» деган сўз бўлиб, биринчи ушли ҳарфи (E), умуминкор ҳукмнинг, иккинчи ушли ҳарфи эса (O) жузъий инкор ҳукмининг символик ифодаси.

Неологизм (грек. neos — янги, logos — сўз) — тилда янги сўзларнинг пайдо бўлиши. Бу сўзлар янсон амалий фаолияти, илмий билимларнинг ривожланиши асосида пайдо бўлади.

Масалан: «Кибернетика», «Космонавт», «Ўзлуқвар» кабилар.

Неопозитивизм — (грек. neos — янги, лат. positivus — ижобий) ҳозирги замон буржуа философиясидаги энг кенг тарқалган субъектив идеалистик оқим.

Неопозитивистик философиянинг вазифаси мантиқий қоида формаларини ўрганишдан иборат. У формал логика предмети билан фалсафа предмети аниқ бир нарса қилиб қўяди. Уларнинг фикрича, фалсафа конкрет илмий фикрнинг тилини анализ қилишдан иборат бўлиши керак эмис. Неопозитивистлар философияни ўз предметида, асосий масаласидан маҳрум қиладилар.

Улар философия объектив борлиқ билан эмас, балки бевосита ҳиссий фактлар билан шуғулланиши керак дейишади. Логик позитивизм, логик семантизм кабилар неопозитивизмнинг турли кўринишларидир.

Ном — предмет, ҳодиса жараёналарининг тилдаги ифодаси. Ном яқка предметларни (Тошкент, Ал-Хоразмий), бир гуруҳна предметларни (халқ, ўрмон), ҳодиса ва жараёнларни (тинчлик, сезги) аниқ эттириши мумкин. Ном проблемаси билан логикада Г. Фреге батафсил шуғулланган. У номнинг бир маънолик, предметлик каби принципларига амал қилишни уқтирган.

Номинал таъриф (лат. definitio nominalis) — тушунчада ифодаланган сўзнинг маъносини аниқлаш. Бу таъриф кўпинча янги терминлар, унинг системасини аниқлашда ишлатилади. Номинал таъриф четдан кирган сўзларнинг маъносини аниқлаш учун ҳам ишлатилади.

Номуҳим белги — предметнинг яшашини учун зарур эмас ва доимий бўлмаган белги. Бу белги бўлмаса ҳам предмет мавжуд бўлаверади. Айтайлик, уй тушунчасининг кенг ёки торлиги, баланд ёки пастлиги унинг муҳим белгиси эмас.

Non causa pro causa — (лат. Унинг сўзма-сўз таржимаси: «Сабабдан эмас, сабаб учун» демакдир). Бу «Кетма-кет келган нарсаларнинг барчаси сабаб ва оқибат бўлади» деган хатонинг латинча номи.

Маълумки сабаб ва оқибат замон ичида содир бўлади. Бироқ бир-бири кетидан юзага келиши ҳаммиша ҳам сабабли боғланиш бўлавермайди. Масалан: кун тундан кейин келади. Лекин бундан тун куннинг сабаби экан деган маъно асло келиб чиқмайди.

- О** — латинча «Nego» (инкор қиламан) сўзнинг иккинчи унли ҳарфи бўлиб, у жузъий инкор ҳукмини символик ифодалайди.
- Объект** (лат. objectum — предмет) — бизнинг онгимиздан ташқарида унга боғлиқ бўлмаган, бизнинг онгимиз предмети бўлган нарса ва ҳодисалар.
- Объектив идеализм** — материализмга қарама-қарши бўлган оқим бўлиб, у онг бирламчи, материя иккиламчи деб ўргатади. Бу идеализмнинг субъектив идеализмдан фарқи шундаки, объектив идеализм олам мавжуд деб айтади, бироқ уни гон, руҳ, илоҳий куч яратади деб кўрсатади.
- Объектив логика** — бизнинг онгимиздан ташқарида бўлган объектив реалликнинг ривожланиши, алоқаси, муносабати. Субъектив логика ана шу объектив оламнинг инсон онгидаги наъжосидир.
- Объектив реаллик** — инсон онгидан ташқарида турувчи табиат, жамият, бутун моддий дунё ва унинг турли томонлари, инсоннинг ўзи, англаш қобилияти, унинг табиат ва бошқа одамлар билан муносабати.
- Объектив ҳақиқат** — бизнинг билимларимизнинг онгимиздан ташқарида мавжуд бўлган мазмуни бўлиб, воқеликка мос, адекват келишидир, ҳақиқатнинг мазмуни эса бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир.
- «Ер инсондан олдин мавжуд бўлган», «Капиталистлар ишчиларин эксплуатация қилиш натижасида бойлик орттирадилар» деган фикрлар объектив ҳақиқатдир.
- Одам тўғрисида** (лат. ad hominem). Бунда тезиснинг тўғри ёки ҳақлигининг исботи ўрнига тезисни ўртага ташлаган кишининг фазилати ёки нуқсонлари исботга қўйилади. Бу ҳатони, «кишининг шахсий сифатларини далил қилиб келтириш» деб юритишади.
- Оддий ҳукм** — бир субъект ва предикатдан иборат бўлган ҳукм.
- Алмаштириш** — мантиқий усул бўлиб, ҳукмларнинг субъекти предикат ўрнига, предикат эса субъект ўрнига алмаштириб қўйилади.
- Оммавий индукция** — тўлиқсиз индукциянинг бир тури бўлиб, у оддий кузатиш йўли билан кундалик ҳаёт тажрибаси асосида чиқарилган хулосалар ҳисобланади. Бу индукцияда нарсаларнинг ички моҳияти асосида эмас, балки бевосита кўзга ташланиб турган белгилар асосида хулоса қилинади. Шунинг учун у зид ҳоллар учрамаган тақдирдагина тўғри бўлади.
- Омонимлар** — айтилишда бир хил, ammo мазмунаи бир неча тушунчани ифодаловчи сўзлар.
- Оператор** — символ ёки символлар комбинацияси бўлиб, у форма ҳосил қилиш учун ишлатилади.

П

- Р** — латинча praedicatum — кесим сўзнинг биринчи унли ҳарфи бўлиб, у кесимнинг символик ифодасидир.
- Силлогизм хулосанинг предикати бўлиб чиққанлиги учун катта термин ҳам Р ҳарфи билан белгиланади.
- Парадокс** (грек. para — қарши ва doxa — фикр) — кутилмаган, одатдан ташқари ажойиб фикр бўлиб, маълум ҳукмрон ва кундалик ҳаёт фикрларига, ҳатто росмана фикрга қарама-қарши бўлган мулоҳазадир. Формал логикада бир-биринга қарама-қарши бўлган

икки хулоса бўлиб, бу хулосаларнинг ҳар иккаласи чин (тўғри) ёки хато деб қаралмайдиган фикрга ҳам парадокс дейилади.

Антик дунёда «Елгончи», «Ахиллес ва тошбақа» деган парадокслар мавжуд бўлган, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида парадокс билан математиклар ва мантиқшунослар шуғуллана бошлаганлар. Улар аста-секин парадоксларнинг моҳиятини очиб беришди.

Предикат (лат. praedicatum — кесим) — ҳукмдаги белгини ифодалайди. Предметдаги белгини мантикий боғловчилар орқали тасдиқлаб ёки инкор қилиб кўрсатади.

Пропозиция (лат. propositio — гап, ҳукм, фикр) муайян гап семантикасида ўз ифодасини топган муайян воқеа, ҳодиса, гапнинг номинатив аспектдаги ифодаси, унинг мантикий негизи ва асоси.

Математик логикада пропозицион ўзгарувчанлик p, q, r, t, \dots символик белгиларда ифодаланади.

Масала ($P \rightarrow q$); унинг ўрнига: 12 сони 6 га бўлинади, q ўрнига: 12 сони 2 га, 12 3 га бўливади сўзини қўйсак, \rightarrow белгиси «агар, у ҳолда»ни билдиради. Натижада «Агар 12 сони 6 га бўлинса, у ҳолда 12 сони 2 га ва 12 сони 3 га бўлинади» деган фикр келиб чиқади.

Petitio principii (лат.) — тезиснинг исботи учун келтирилган асос, тўғри, чин бўлса-да, унинг исботи учун яна қўшимча исбот қилишни талаб қиладиган далиллар асосида келиб чиқадиган хатонинг латинча номи бўлиб, «асосни ошириб юбориш» хатоси деб аталади.

Ponendo tollens — (лат.) — айирувчи-қатъий силлогизмнинг «тасдиқлаш йўли билан инкор қилиш» модусининг латинча номи.

Ponens (лат.) — шартли силлогизмнинг «тасдиқ» модусининг латинча номи.

Р

R (латинча Relatio) — муносабат сўзининг биринчи ҳарфи бўлиб, ҳукмлар ўртасидаги муносабатнинг символик ифодасидир. Ҳукмлар ўртасидаги муносабатнинг формуласи қуйидагича:

а R b (а ва b ҳукми ўртасида R муносабат бор деб ўқилади).

Раддия — бирор тезиснинг нотўғрилиги ёки асосsizлигини исботлайдиган мантикий усул.

Рационализм (лат. rationalis — ақлий) — билиш назариясида ақлни бирдан бир ҳақиқий билимнинг манбаи деб ҳисобловчи оқим.

Регрессно исбот (лат. regredior — орқага кетаман) — хулосадан асосларга қараб чиқариладиган исботлаш усули.

Регрессив полесиллогизм — торроқ умумийдан кенгроқ умумийга борадиган полесиллогизм бўлиб, унда бир силлогизм хулосаси иккинчи силлогизм учун асос бўлиб боради.

Рефлексивлик (лат. reflexio — орқага мурожаат) — айрим муносабатларнинг хусусияти бўлиб, унда ҳар бир элемент қўпликда ўз ўзинга муносабатда бўлади. Унинг аксиомаси қуйидагича: $a R c \rightarrow a R a \wedge c R c$

С

S (латинча Subjectum) — субъект сўзининг биринчи ҳарфи бўлиб, у ҳукмдаги мантикий эганинг символик ифодасидир. Хулоса субъекти бўлиб чиққанлиги учун силлогизмда кичик термин ҳам S ҳарфи билан ифодаланади.

Сабаб ва оқибат (лат. causa — сабаб) — бошқа бир ҳодиса заруран вужудга келтирилса сабаб деб, сабаб натижасида вужудга келган бошқа ҳодиса оқибат деб аталади.

Сигнал (лат. Signum — белги) — маълум маълумот берувчи шартли белгилардир.

Силлогизм (грек. Sullogismos — ҳисоблаб чиқармоқ) — хулоса чиқаришнинг дедуктив усули бўлиб, унда икки ҳужмдан янги бир ҳужм — хулоса ҳосил қилинади. Бунда ўрта термин асосларни мантиқан боғлайди, кичик ва катта терминлар эса хулоса бўлиб чиқади.

Силлогизм аксиомаси — икки ҳужмдан учинчи бир ҳужм, яъни хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Силлогизм аксиомаси миллион-миллион марта такрорланиш асосида инсон онгида исботсиз қабул қилинган ҳақиқат сифатида вужудга келади.

Силлогизм аксиомаси қуйидагича ифодаланади: «Буюмларнинг бутун туркуми тўғрисида нимаики тасдиқланиб (ёки инкор қилиниб) айтилса, шу туркумдаги айрим бир бўлак тўғрисида ҳам тасдиқлаб (ёки инкор қилиб) айтилади».

Силлогизм таркиби — силлогизмнинг икки асос ва хулосадан иборат бўлган тузилиши.

Силлогизм фигураси — ўрта термин жойини алмаштириш йўли билан турли силлогизм формасини ҳосил қилишдан иборат бўлган мантиқий усул. Ўрта термин ўрнини алмаштириш йўли билан тўрт хил фигура ҳосил қилиш мумкин.

Символ — шартли ҳиссий қабул қилиш объекти, нарсавий, ёзув ёки товушли белги бўлиб, бунинг ёрдамида инсон маълум объект, предмет, ҳодиса тўғрисида тушуничага эга бўлади.

Символика — маълум объект, шунингдек, фикр, идея, ҳиссиётни ифода этувчи белгилар системаси.

Символик логика — маълум фикрлар ва унинг формаларини, муносабатини, терминлари, предикат ва субъектларининг ёлғон ёки чинлигини, логик функцияларни белгилар системаси билан ифодалаш. У символик тарзда қуйидагича ифодаланади:

1. Пропозицион ҳарфлар: p, q, r, s, t; p₁, q₁, r₁, s₁, t₁; p₂, q₂.

2. Логик боғловчилар:

∧ — конъюнкция (ва)

∨ — дизъюнкция (ёки)

∇ — қатъий дизъюнкция

→ — импликация (Агар ... у ҳолда)

¬ — инкор (йўқ, тўғри эмас)

≡ — эквивалентлик (тенглик)

3. ∪ — умумий квантори

∩ — маъжудлик квантори

4. Техника белгилари: (— сўл қавс); — ўнг қавс ва б.

Сорит — мураккаб силлогизмнинг тури бўлиб, олдинги асоснинг предикати кейинги асоснинг субъекти бўлиб бораверади. Хулосада эса биринчи асоснинг субъекти охириги асоснинг предикати бўлиб чиқади. Унинг схемаси қуйидагича:

Барча А—Б

Барча Б—В

Барча В—Г

Демак, барча А—Г

Ҳамма эшак — сутэмизувчи

Ҳамма сутэмизувчи — умуртқали

Ҳамма умуртқали — ҳайвон

Демак, ҳамма эшак ҳайвон.

Софизм — (грек. *Sophisma* — ўйлаб чиқарилган, муғамбирлик) — логика қонуни ва қондаларни била кўра туриб қастдан бузиш. Софистлар фикрни форма жиҳатидан тўғри деб қарасалар-да, фикрлашдаги ҳаттон ҳақиқат, чин деб қарайдилар. Улар кўпинча сўзларнинг турли маъқолигидан фойдаланишиб, нисбийликни абсолютлаштирадилар. Бироқ софизм, қадимги Грецияда диалектикани ривожлантиришда, «сўз устаси» ўқитувчилари сифатида катта роль ўйнаган.

Субъектив идеализм — нисоний сезги, ҳис, иродани бирламчи, дунёни эса иккиламчи, ва у дунё инсон сезгиларнинг йиғиндасидан иборат деб қаровчи ғайри кэмий идеалистик оқим.

Субъект (лат. *Subiectum*) — ҳукм эгаси бўлиб, фикр қаратилган буюмни билдиради. Философияда дунёни билувчи шахс маъносига ҳам ишлатилади.

Схоластика (грек. *Schole* — мактаб, лат. *Scholasticus* — мактабий) — ҳаётдан ажралган, предметсиз, ҳавойи, маъносиз фикрлашдир. Урта асрларда диний-фалсафий таълимотни схоластика деб аташган.

Т

Тафаккур — воқеликни восита орқали ва умумлаштириб билишдан иборат бўлган нисонининг маънавий, назарий фаолияти.

Тафаккур формалари — объектив оламдаги энг умумий жараёларни акс эттиши асосида пайдо бўлган амалий фикрлашнинг тузилиши. У тушунча, ҳукм ва хулосалардан иборат бўлади.

Тафовут методи — ҳодисаларнинг сабабли боғланишини текширишнинг индуктив методида бири. У қуйидагича ифодаланади:

Агар ҳодиса бир ҳолда юз берса-ю, иккинчи ҳолда тафовут қилса, демак, худди шу ҳолатнинг ўзи ҳодисанинг сабабидир. Унинг схемаси:

АВВГД а ни туғдиради

БВГД а ни туғдирмайди

Демак, а нинг сабабчиси А дир.

Таққослаш — буюм ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва фарқини аниқлашга қаратилган логик усул.

Таърифлаш — мантикий усул бўлиб, бу усул воситасида тушунчаларнинг мазмуни очиб берилади.

Таърифнинг тузилиши икки асосий қисмдан: аниқланувчи ва аниқловчи тушунчадан иборат бўлади.

Таърифга олмош бўладиган усуллар. Тушунчаларни таърифлаш қондаларига ҳар қандай тушунчалар ҳам мос келавермайди. Бундай ҳолларда таърифга олмош бўлган усуллардан фойдаланилади. Булар қуйидагилар: 1) кўрсатиш; 2) тасвирлаш; 3) тавсифлаш; 4) ўхшатиш; 5) тафовутлаш; 6) таққослаш.

Тезис (грек. *thesis* — ҳолат, тасдиқ) — чиниятчи исботлакиши лозим бўлган фикр.

Термин (лат. *terminus* — охири, чегара) — I. Сўз ва сўзлар бирикмаси: «архитектура», «колхоз», «атом». Белгилар ва уларнинг бирлиги ҳам термин бўлиши мумкин.

Термин одатда тушунчанинг аниқ қатъий номи маъносига ишлатилади.

II. Ҳукм ва силлогизмда иштирок этган тушунчалар термин деб аталади. Ҳукмда субъект (S), предикат (P) терминлари бор. Силлогизмда катта (P), ўрта (M), кичик (S) терминлари мавжуд.

Традицион логика — хулоса чықарилган билимлар ҳақидаги фан. Унинг асосчиси қадимги грек мутафаккири Аристотелдир (эраמידан илгариги 384—322 йиллар). Аристотель силлогистик логикага

асос солади. Хулоса чиқаришнинг дедуктив методини ишлаб чиқади. Инглиз философи Ф. Бэкон (1561—1626 йиллар) эса индуктив методни ишлаб чиқади. Шундай қилиб традицион логика вужудга келади. Бу логикани ривожлантиришда жуда кўп мутафаккирлар ҳисса қўшганлар.

Транзитлик муносабати (лат. *transitus* — ўтиш) муносабат хусусияти бўлиб, биринчи муносабат аъзоси иккинчиси билан, иккинчиси учинчи билан, биринчиси учинчи билан солиштирилади. Бешқача қилиб айтганда, икки ва ундан ортиқ муносабат хусусияти бир-бири билан солиштирилади ва битта умумийлик топилади.

Трихотомия (грек. *trīna* — учга, *tomā* — майдалаш) — тушунчалар ҳажмини учга бўлиш. Математик логикада ва аксиоматик назарияда тўпламнинг трихотомик аксиомаси мавжуд.

Тўлиқ индукция — индуктив хулосанинг тури бўлиб, бунда маълум бир ҳодисанинг барча ҳолларини тўла равишда ўз ичига оладиган асослардан умумий хулоса чиқарилади.

Тўлақисиз индукция — индуктив хулосанинг тури бўлиб, у текширилган ҳодисанинг барча ҳолларини эмас, балки айрим ҳолларинини ўз ичига олади ва айрим предметларни текширган асослардан хулоса чиқаради.

Тушунча — предметларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур формаси.

Тушунчаларнинг асосий туржумлари — тушунчалар ҳажмига ва мазмунига қараб туржумларга бўлинади. Ҳажмга кўра яқка ва умумий тушунчаларга бўлинади. Умумий, яқка тушунчалар тўплама тушунчалар бўлиши мумкин. Мазмунига қараб: конкрет ва абстракт, нисбатдош ва нисбатсиз, мусбат ва манфий тушунчаларга бўлинади.

Тушунчаларни бўлиш — маънавий усул бўлиб, бу усул ёрдамида тушунчаларнинг ҳажми қисм (тур)ларга ажратилади.

Тушунчалар ўртасидаги муносабат. Ҳажмлари бир-бирига яқин бўлган тушунчалар икки гуруҳга бўлинади. Муносабатлари сиғишадиган ва сиғишмайдиган тушунчалар. Тушунчаларнинг ҳажмлари бир-бири билан тўла еки қисман мос келса, сиғишадиган тушунчалар бўлади, мос келмаса сиғишмайдиган тушунчалар бўлади. Сиғишадиган тушунчалар ўртасида: айният, бўйсункиш, ҳажмларнинг қисман мослик муносабатлари бор. Сиғишмайдиган тушунчалар ўртасида: қарама-қаршилик, зидлик, бирга бўйсункиш муносабатлари бор.

terminum major (лат.) — катта термин

terminum medius (лат.) — ўрта термин

terminum minor (лат.) — кичик термин

terminum non datur (лат.) — учинчиси керак эмас (учинчиси мустасно қонуinning латинча номи).

У

Учинчиси мустасно қонуни — логиканинг асосий қонуниларидан бўлиб, қуйидагича ифодаланади. Бир-бирига зид бўлган икки фикрдан бири ҳақиқат тўғри (чин) бўлиб, иккинчиси хатодир, учинчиси бўлиши мумкин эмас. Унинг формуласи: А ёки В, ёки В эмас $A \vee \bar{A}$

Ф

F — латинча *Falsitas* — хато (ёлгон) сўзининг биринчи ҳарфи бўлиб, у математик логикада хато айтилган фикрнинг символик ифодалайди.

- Феномен** — (грек. *phainomenon* — иборатлилик). Уни немис философи И. Кант «нарса ўзида» га боғлиқ бўлмаган, ҳиссиёт томонидан берилган ҳодиса маъносида ишлатган. Феноменал одам деган термин кундалик ҳаётда «ўта ақлли одам» маъносида ҳам ишлатилади.
- Философия** (грек. *phileo* — севаман ва *sophia* — донолик) дунёни бир бутун, яъни тафаккурнинг борлиққа бўлган муносабатини материалистик (материалистик философия) ёки идеалистик (идеалистик философия) тарзда ҳал қилиш асосида ўрганувчи таълимот бўлиб, у инсоннинг жамиятдаги роли, унинг дунёқарашлари тўғрисида баҳс юритади. Табиий, жамият ва инсон тафаккурининг умумий қонунилари тўғрисида фикр юритади.
- Формализация** — илмий билиш методи бўлиб, маълум объектнинг мазмунини унинг элементи, формаси орқали аниқлашлар.
- Формал логика** — фикрлаш структурасини ҳулоса чиқаришга оид билимлар асосида ўрганадиган фан. Формал логика ўзининг узоқ тараққиётга эга. Унинг биринчи босқичи традицион логика бўлиб, иккиламчи босқичи эса математик логикадир.
- Формаллашган тил** — формал логикада ишлатиладиган сунъий тилдир. Сунъий тил белгилар системасидан иборат бўлиб, бу системалар маълуми аниқ ва тўлиқ ифодалаш учун ишлатилади.
- Формал логика ва тил** — тафаккур тилда ифодаланади. Шунинг учун логика тилни анализ қилиш билан ҳам шугулланади. Бироқ ҳозирги замон формал логикаси кўпинча сунъий, формаллашган тил билан иш кўради. Унинг воситаси билан умуминсонга хос тафаккур формалари ва қонуниларини анализ қилади.
- Тил деганда кенг маънода ахборот берувчи, инсонларнинг бир-бирлари билан алоқа воситасини бажарувчи ҳар қандай белги информацион системани тушунилади. Тилнинг белги система назариясини ўрганувчи фанга **семиотика** деб аталади. У тилни уч аспект жиҳатдан анализ қилади: **синтаксис**, **семантика** ва **прагматика**.
- Синтаксис** — семиотиканинг муҳим бир тармоғи бўлиб, тилнинг структурасини, турли белгилар ўртасидаги алоқа, шаклланиш усулларини ўрганади. Семантика тил белгиларининг объект билан муносабатини ўрғанади. Бошқача қилиб айтганда, белгиларнинг интерпретация проблемалари билан иш кўради. Прагматика эса тилнинг коммуникатив функциясини анализ қилади — егалари билан шугулланади. Одатда тилни табиий ва сунъий эмоционал, эстетик, иқтисодий ва бошқа амалий аҳамиятлик матилга бўладилар. Табиий тил кишиларнинг тарихан бирлиги асосида пайдо бўлган жовли сўзлашувларда, кейинчалик график — ёзув орқали белги информацион системани ташкил қилади. У кишилар ўртасида алоқа воситаси вазифасини бажариш билан социял эҳтиёжни амалга оширади, кишилар бир-бирларига ахборот беради, тажрибаларини тўплайди, уни кейинги авлодга топширади ва ҳоказо.
- Табиий тил ўзининг ички ривожланиш қонунига эга. У ўзининг сўз состави, луғат бойлиги, грамматик тузилишига эга.
- Сунъий тил табиий тил заминида ёрдамчи белгилар системасидан иборат бўлиб, илмий ёки бошқа жараёнларни аниқ, бир маънолик шаклда информация беради. Символлар асосида алфавитлар тузилади. Улар аниқ маънолик, мантиқий информацион процессларнинг семантикасини ифодалайди. Гап шундаки, воқеликнинг формал модели яратилганда унинг энг умумий хосаси акс этиб, номуҳим томонлари фикрдан соқит қилинади. Формал

ифода эса ўзининг аниқлиги билан характерлидир. Бироқ улар конкрет мазмундан узоқлашади, маъхумлашади. Вунда ўзининг тил системасидан эмас, балки бошқа табиий тил системасидан ёки илгари қўлланиб келган сунъий тил белгиларидан фойдаланилади.

Ҳозирги замонда сунъий тил турли фанларда, жумладан: математика, химия, физика, кибернетика, ҳисоблаш техникаси ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилади.

Замонавий логикада ҳам сунъий тил асосида тафаккур қонун ва формалари назарий таҳлил қилинмоқда. Шунинг учун символик логика деб ҳам юритилмоқда. Формал логикада «предикат логика тили» деб аталган термин қабул қилинган. Шунинг учун бу тилнинг асосий принципларини қисқача кўриб чاقамиз.

Мантиқий формаларни анализ қилишда ундаги тил ифодасига семантик характеристика бериш алоҳида аҳамиятга эга. Шунга кўра логикада асосан қуйидаги семантик категориялар маъжуд: гап, дискриптив терминлар ва мантиқий терминлар. Дискриптив терминлар ўз навбатида предметнинг номи, функционал белгилар ва предикатларга бўлинади. Мантиқий терминлар эса конъюнция, дизъюнция, квантор, импликация, инкор, эквивалент, тушунчалардан иборат бўлади.

Предмет номи — алоҳида сўз ёки сўзлар бирикмаси бўлиб, предметни ифодалайди. У моддий (китоб, дарахт) ёки идеал (ахлоқ, фикр), ном оддий (Тошкент, қалам) ёки мураккаб (Қуёш системаси планеталари) бўлиши мумкин.

Номлар яқка предметларни ифодалаши (Беруний, Самарқанд), умумий предметларни (дарахт, юлдуз) ақс эттириши мумкин. Ҳар қандай ном маъно ва мазмунга эга. Мазмун номда ифодаланган предмет ва унинг хусусиятларини билдириб, қисқен деб аталади. Унинг тилда ифодаланиши эса маъно (денотант, номинат) дейилади.

Гап тилда мустакил семантик маънога эга ва тугал фикр англатади, тўлиқ тил белгисини ифодалайди.

Предикат предмет ва унинг белгиси муносабати тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикрнинг тил ифодасидир (ини бажармоқ, катта бўлмоқ). Предикатор алоҳида предметга тегишли белгини кўрсатса бир жойли (пахта оқдир), икки предмет муносабатини кўрсатса икки жойли (Карима Валини севади), ундан ортиқ муносабатни кўрсатса, кўп жойли предикат деб аталади (Вали Салимага гул совға қилди).

Предикат логикаси тилининг символик ифодаси қуйидагича:

1) а, в, с, ... — яқка, атоқли ёки тавсифий предметларнинг номи ифодаланган символлар — предметли ўзгармас (констант) деб аталади.

2) x, y, z, ... — предметларнинг умумий номини ифодаловчи символлар предметли ўзгарувчанлик деб аталади.

3) $P^1, Q^1, R^1, P^2, Q^2, R^2, \dots, P^n, Q^n, R^n, \dots$ — предикаторларни ифодаловчи символлар (индекслар предикатларнинг жойини кўрсатади: 1 — бир жойли, 2 — икки жойли, n — кўп жойли). Уларни предикат ўзгарувчанлиги дейилади.

4) P, q, r, ... пропозицион ўзгарувчанлик — гапни ифодаланишини билдирувчи символлар.

5) \forall, \exists — фикрларнинг миқдорий характеристикасини ифодаловчи символлар — квантор деб аталади (\forall — умумийлик квантори: «ҳамма», «ҳар қандай», «ҳақма вақт» кабиларда ифодаланади. \exists — маъ-

жудлик квантори: «баъзи», «бўлади», «учрайди», «мавжуд» кабиларда ифодаланади).

б) Логик боғловчилар:

конъюнкция (бирлаштирувчи) — Δ ($a \Delta b$);

дизъюнкция (айирувчи) — ∇ , \vee ($a \nabla b$), ($a \vee b$);

импликация (агар ... у ҳолда) \rightarrow ($a \rightarrow b$);

эквивалент (тенглик) \approx ($a \equiv b$);

инкор — \bar{a} .

Формал система — фикрлар структурасининг тузилишини системалаштириш асосида қонун ва қондалар чиқариш.

Математик логикада мантикий мулоҳазаларни ечишда формал системалардан фойдаланилади. Мантикий операторлар ёрдамида қандайдир берилган мулоҳазалардан бошқа мулоҳазалар ҳосил қилиш мумкин. Бунда қуйидаги символларни иштирок этганини кўриб чиқайлик: $\bar{}$ — инкор, Δ — ва, ∇ — ёки, \rightarrow — агар ... у ҳолда. Натижада қуйидаги аксиома пайдо бўлади: 1) $A \nabla A \rightarrow A$; 2) $A \rightarrow A \nabla B$; 3) $A \nabla B \rightarrow B \nabla A$; 4) $(A \rightarrow B) \rightarrow [(C \nabla A) \rightarrow (C \nabla B)]$. Бундай символлардан ва унинг асосий аксиомаларидан иккинчи даражали аксиомалар келиб чиқади. Буни теорема деб аталади. Ҳар қандай формал система маълум интерпретация қилинмаса, унинг ҳақиқий тўғрилигини аниқлаб бўлмайди.

Формал қарама-қаршилик — маълум таълимот, қонун, маълум қондаларга, аксиомаларга зид бўлган қарама-қаршилик. Масалан: айни бир вақтда, айни бир нарсага нисбатан икки фикрнинг чин бўлиши мумкин эмас деган қондага зид бўлган формал қарама-қаршиликка йўл қўймаслиқни билдиради. Формал қарама-қаршилик ҳаёт қарама-қаршиликларидан фарқ қилади. Чунки ҳаётда ҳамма вақт қарама-қаршилик мавжуд бўлиб, дунё қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашдан иборат. Бизнинг фикримизда ҳам ана шундай қонунлар мавжуд. У ривожланишнинг асосий манбаидир. Формал қарама-қаршилик эса фикрлашдаги бир-бирига зид мулоҳазалардир ҳолос. У формулаларда ифодаланади:

$$a \Delta a, a \nabla a$$

Формула — (лат. Formula — шакл, қонда) — маълум белгиларда фикрлаш жараёни қонун ва қондаларини изчил равишда қисқа баён этишдир. Формула фикрлаш жараёни тўғрисида аниқ фикр беради. Логикада формулалар жуда кўп қўлланилади. Масалан:

ҳамма $S \rightarrow P$ дир. Умумий тасдиқ ҳукмининг формуласи: $M \rightarrow P$

$M \rightarrow P$

$S \rightarrow M$

$S \rightarrow P$, бу силлогизмнинг I фигура формуласи ва ҳ. к.

Фраза (грек. phrasis — ифода, нутқ обороти) тугалланган нутқ обороти, гап, жумла — математик логикада асосан уч хил жумла (фраза) фарқ қилади: 1) *ном* — маълум объектни ифодалайди; 2) *гап* — маълум тасдиқни ифодалайди; 3) *функтор* — бошқа жумлани ифодалаш воситаси бўлган жумла (фраза).

Фразеология — (грек. phrasis — ифода, logos — таълимот, тушунча) — лингвистиканинг нутқ оборотининг масалалари билан шуғулланадиган соҳаси.

Функционал боғланиш — шундай боғланишки, бунда аргументнинг ўзгаришидан қатъи назар, функция ҳосил бўлади. Бу тушунча ҳодисаларнинг объектив мавжуд алоқасини акс эттиради. Функционал боғланиш латинча F ёки грекча ф билан белгиланади. Масалан: $y = F(x)$, $y = f(x)$, $y = f(x)$ ва ҳ. к. Бунда x — аргументни, y — функцияни билдиради.

Функционал тушунча шундай тушунчани, унда таърифлаувчи тушунча таърифлаш билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади.

Масалан: «Аҳолиси бир миллионга етган шаҳар», «Милитяқ узоқдаги пишонни отиш учун мўлжалланган қурол» каби
Fallacia accentus — (лат.) икки маъноли талаффуз қилишдан келиб чиқадиган мантиқий хато.

Fallacia accidentis (лат.) предметларнинг муҳим белгиларини номуҳим белгиларига аралаштириб юбориш натижасида келиб чиқадиган мантиқий хато.

Falsum (лат.) — ёлгон, алдаш.

Fata (лат.) — тақдир.

Forte (лат.) — тасодиф, эҳтимол.

Fundamentum divisionis (лат.) — бўлиш асоси

Э

ЭВМ — электрон-ҳисоблаш машинаси терминининг қисқартирилган номи бўлиб, ҳисоблаш техникасининг муҳим тушунчасидир.

Эвристика (грек. *heurisko* — топиш) — янгиликни излаш қонунияти билан шуғулланадиган фан соҳаси бўлиб, у ёки бу муҳим проблемани ҳал қилишнинг қулай, асосий томонларини излаш билан шуғулланади.

Эгонистик логика — К. Маркс ва Ф. Энгельс «Немец идеологияси» асарида буржуа индивидларини ҳимоя қилувчи ёш гегелчилар мантигини «эгонистик логика» деб атайдилар. Чунки ҳар қадамда улар ўзининг «мен»ини биринчи ўринга кўядилар.

Эзоп тили — метафора ва турли образлар, киноя ва қочиримлар орқали ачиқ ҳақиқатни айтиш (қадимги Грецияда яшаган қул философ Эзоп номи билан юритиладиган термин).

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- А. Ж.— Абдурахмон Жомий.
А. У.— Амин Умарий.
А. М.— Асқад Мухтор.
А. Қ.— Абдулла Қаҳҳор.
Б.— Бобур
Б. К.— Берди Кербобов.
В. Ш.— Вильям Шекспир.
Газ.— Газетадан.
Г.— Герцин А. П.
З.— Зулфия.
М. Л. Ф.— Маркста-ленинча философия асослари.
М. И.— Мирзақалон Исмоилий
М. Ибр.— Мирза Иброҳимов.
М. Ш.— М. А. Шолохов.
М.— Миртемир.
Н.— Навоий.
О.— Ойбек.
О. Е.— Оди Еқубов.
П. Т.— Парда Турсун.
У.— Уйғун.
СССР Коис.— СССР Конституцияси.
Ф. Л.— Философиядан қисқа лугат.
Ш.— Шайхзода.
Ғ. Ғ.— Ғофур Ғулом.
Ҳоз. ўз.— «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили» китоби.
Ҳ. О.— Ҳамид Олимжон.
Ҳ. Ҳ. Н.— Ҳамза Ҳакимзода Нисий.
Ҳ. Ғ.— Ҳамид Ғулом.
Ў. х. м.— Ўзбек халқ мақоллари.
Ўзб. Ж. Қ.— Ўзбекистон ССР Жиноят кодекси.
Я.— Яшин.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I б о б. Логика предмети	7
II б о б. Тушунча	15
✓ Тушунча ва сўз. Тушунчанинг мазмуни ва ҳажми	18
✓ Тушунчаларнинг турлари	21
✓ Тушунчалар ўртасидаги муносабат	25
✓ Тушунчаларни бўлиш	32
III б о б. Ҳукм (муҳокама)	53
✓ Ҳукм тўғрисида умумий тушунча	53
✓ Содда ҳукмнинг таркиби ва унинг турлари	58
✓ Атрибутив ҳукм ва унинг турлари	61
✓ Ҳукмларда терминларнинг ҳажми	64
✓ Мураккаб ҳукм ва унинг структураси	68
✓ Ҳукмлар ўртасида муносабат	75
✓ Серишадиган муносабатлар	75
✓ Серишмайдиган муносабатлар	77
IV б о б. Формал логиканинг асосий қонунилари	80
✓ Айният қонуни	82
✓ Зиддият қонуни	84
✓ Учинчиси мустасно қонуни	86
✓ Етарли асос қонуни	87
V б о б. Хулоса чиқариш	91
Хулоса чиқариш тўғрисида умумий тушунча	93
Дедуктив хулоса чиқариш тўғрисида умумий тушунча	95
Бевосита хулоса чиқариш	97
Силлогизм	103
Силлогизм фигуралари	109
Силлогизм фигурасининг модуллари	112
Муносабат ҳукмидан хулоса чиқариш	115
Шартли-қатъий хулоса чиқариш	117
Соф шартли хулоса чиқариш	119
Айирувчи-қатъий хулоса чиқариш	120
Шартли-айирувчи хулоса чиқариш	122
Энтимема	123
Индуктив хулоса чиқариш	130
Тўлиқсиз индукция	132
Оммавий индукция	133

Илмий индукция	135
Аналогия	136
Моделлаштириш ва аналогия	138
Аналогия худосасининг ишонарли бўлиш шартлари	139
Аналогиянинг аҳамияти	141
VI б о б. Исбот ва раддия	146
Исбот тўғрисида умумий маълумот	146
Раддия	150
Исбот ва раддия қоидалари	152
Софизм ва паралогизм	158
Логик парадокс ҳақида тушунча	158
VII б о б. Гипотеза	168
Гипотезанинг тузилиши ва ривож	171
Гипотезани текшириш	173
Гипотеза ва тўғри билимлар	175
Логика терминларининг қисқача лугати	179
Шартли қисқартмалар	204

На узбекском языке

ИННОМЖАН РАХИМОВ

**ПРАКТИКУМ И МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ
ПО ЛОГИКЕ**

Учебное пособие для студентов университета

Ташкент «Ўқитувчи» 1988

Редактор Р. Максимова

Расм редактори Ф. Никаддибаев

Риссом В. Зацелянин,

Техредакторлар С. Турсунова, Т. Золотилова

Корректор Х. Ахмедова

ИБ № 4348

Теринга берилди 29.02.87. Босишга рухсат этилди 10.11.87. Р—03151. Формат 84×108 $\frac{1}{32}$. Тип. қоғози №2. Келги 10 шпонсыз. Литературная гарнитур Юкори босма усулида босилди. Шартли б. л. 10,92. Шартли кр.-отт. 11,0. Пашр. л. 12,12. Тиражи 6000. Заказ № 2990/245. Баҳоси 60 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12-267-6

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1988.

Набрано на головном предприятии, отпечатано в типографии 3 ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, 700194, м. Юнусабад, ул. Мурадова, 1.